

HA 1959

M A G Y A R K Ö N Y V - S Z E M L E

KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI
FOLYÓIRAT

REVUE POUR L'HISTOIRE
DU LIVRE ET DE LA PRESSE

110. évfolyam

1994

2

MAGYAR KÖNYVSZEMLE

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA REVUE DE L'INSTITUT DES SCIENCES
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZETÉNEK LITTÉRAIRES DE L'ACADÉMIE
KÖNYV- ÉS SAJTÓTÖRTÉNETI HONGROISE DES SCIENCES POUR
FOLYÓIRATA L'HISTOIRE DU LIVRE ET DE LA PRESSE

110. ÉVFOLYAM 1994/2. sz.

SZERKESZTŐBIZOTTSÁG – COMITÉ DE RÉDACTION

KÓKAY GYÖRGY

(felelős szerkesztő)

BORSA GEDEON

FÜLÖP GÉZA

KULCSÁR PÉTER

MONOK ISTVÁN

NAGY LÁSZLÓ

ROZSONDAI MARIANNE

VIZKELETY ANDRÁS

Technikai szerkesztő:

SOMOGYI ÁGNES

SZERKESZTŐSÉG – RÉDACTION

1118 Budapest, Ménesi út 11–13.

Megjelenik negyedévenként

Trimestrielle

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in HISTORICAL ABSTRACTS and/or AMERICA: HISTORY AND LIFE.

*

Terjeszti a Magyar Posta. Előfizethető bármely hírlapkézbesítő postahivatalnál, a Posta hírlap-üzleteiben és a Hírlapelőfizetési és Lapellátási Irodánál (HELIR 1900 Budapest XIII., Lehel u. 10/A.) közvetlenül vagy postautalványon, valamint átutalással a Postabank Rt. 219-98636, 021-02799 pénzforgalmi jelzőszámára. Példányonként megvásárolható a következő könyvesboltokban: az Akadémiai Kiadó *Stúdium* könyvesboltjában (1052 Budapest, Váci u. 22.), *Magiszter* könyvesboltjában (1052 Budapest, Városház u. 1.), a *Balassi Kiadó* könyvesboltjában (1023 Budapest, Margit u. 1.), az *Írók Boltjában* (1061 Budapest, Andrásy út 45.) és a Századvég Kiadó könyvesboltjában (1053 Budapest, Veres Pálné u. 4-6.).

Előfizetési díj 1994-től egy évre 680 Ft.

Külföldön terjeszti a KULTÚRA Külkereskedelmi Vállalat (H-1389 Budapest, Pf. 149.).

A szerkesztőség legfeljebb 1 ív terjedelmű és az MSZ 9651 szabványnak megfelelő kéziratokat fogad el (egy oldalon 30 sor, soronként 60 leütés, jegyzetek a főszöveg után). A Tanulmányok rovatba szánt kézírathoz 1 oldal terjedelmű tartalmi kivonatot is kérünk. Különlenyomatok (legkevesebb 25 példány) a Kiadóhoz címzett, de a szerkesztőséghez eljuttatott levélben rendelhetők a korrektúra visszaküldésével egy időben.

ERDŐ PÉTER

A középkori officiális bíraskodás írott emlékei Lengyelországban és Magyarországon

I. A kérdés körülhatárolása

A középkori egyházi bíraskodás intézményeinek történetében jelentős különbségről szokás beszélni a püspök nevében és a hatalmával eljáró officiális bíróságok Európa sok országában — így Lengyelországban is — elterjedt „tipikus” formája és az ennek megfelelő magyarországi egyházi törvényszék, a „vikáriusi bíróság” között. Ugyanakkor több szerző hangsúlyozza, hogy e tekintetben a hazai helyzet az itáliai gyakorlathoz hasonlított, hiszen ott is a vicarius generalis bíraskodott a püspök nevében, nem pedig külön e célra kinevezett officialis.¹ Ezeknek a bíróságoknak a kifejlődésében jelentős szerepük volt a pápai legátusoknak és a hazánkban működő számos olasz kánonjogásznak. Ezért kézenfekvőnek tűnhet a magyar vikariátusok jellegzetes arculatát az olasz hatásnak tulajdonítani.

Újabb intézménytörténeti összehasonlítások differenciáltabb képet tesznek lehetővé az európai officialátusokról. Kitűnt például, hogy a magyar vikariátusok és a lengyel officialátusok a középkor végére nagyonis hasonló intézménnyé fejlődtek. Mindkettő élén — függetlenül a különböző elnevezésektől — olyan személy állt, aki egyszerre volt a püspök egyházi közigazgatási ügyekben illetékes általános helynöke és a püspök nevében eljáró állandó bíró.² Ugyanakkor világossá vált, hogy nem csupán Itáliában és Magyarországon szerepelt elsősorban vikárius néven az egyházmegyei bíróság vezetője, hanem

¹ Vö. TRUSEN, W.: *Die gelehrte Gerichtsbarkeit der Kirche*. Handbuch der Quellen und Literatur der neueren europäischen Privatrechtsgeschichte, Hrsg. H. COING, 8 vol., München 1973–1988. I. 75. 482; Uő: *Gericht, Gerichtsbarkeit. III. Kanonisches Recht*. Lexikon des Mittelalters, IV. München-Zürich 1989. 1325–1326; BÓNIS Gy.: *Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korban és a Beneéthy-formuláskönyv* = Levéltári Közlemények 1974. 97–98.

² Vö. ERDŐ P.: *Középkori egyházi bíróságok Lengyelországban és Magyarországon* = Jogtudományi Közlöny 1993. 133–142.

például Spanyolország és Portugália területén is.³ A püspöki bíróságok elnevezése és jellege tekintetében tehát inkább északi és déli típusról beszélhetünk. Hazánk az utóbbi csoportba tartozott. Így joggal merülhet fel a kérdés, hogy a magyar vikáriusi bíróságok a déli típuson belül az olaszokhoz képest mennyiben jelentettek önálló formát. Ennek a kérdésnek a megvilágításához e helyütt csupán egyetlen szempontból kísérlünk meg hozzájárulni: a fennmaradt írásos emlékeket áttekintve és összehasonlítva a Lengyelországban megőrzött, officialtusokkal kapcsolatos dokumentumokkal, keressük hazai vikáriusi bíróságaink protocollum-vezetésének, segédkönyv-használatának sajátosságait. A fennmaradt anyag jellege és összetétele is tükrözhet bizonyos tipikus vonásokat.

Magyar szempontból az egyházi intézmények működése és a levéltári anyag elhelyezkedése miatt is célszerű vizsgálatunk határát az 1526. évben megjelölni. Lengyel vonatkozásban az egyetemes egyháztörténelemben gyakran alkalmazott 1500-as korszakhatárt vesszük alapul, némi kitekintéssel egészen a Trentói Zsinatig.

Egyházi tevékenységgel kapcsolatos emlékekről lévén szó, célszerű vizsgálódásunk területi határait a középkori hierarchikus egységeknek megfelelően megszabni: az alábbiakban lengyelországi bíróságokon a gnieźnoi és a łvovi, magyarországiakon pedig az esztergomi és a kalocsai egyháztartomány⁴ szentszékeit értjük.

II. A források elhelyezkedése és a kutatás állása

Az egyházi bíróságok tevékenységének fennmaradt emlékei tekintetében nagy az eltérés a régi magyar és lengyel terület között. Lengyelországban a 15. századtól sok helyütt fennmaradtak a bírósági regiszterkönyvek (protocollumok), illetve az egyházi bíróságok levéltárai. Magyarországon viszont szinte egyetlen egyházi bírósági regiszterkönyv sem maradt fenn az 1526 előtti időből. A mégis megmaradt részletek és közvetett utalások azonban igazolják, hogy hazánkban is léteztek szentszéki *protocollumok*, eltérően az itáliai helyzettől, ahol — mint köztudott — a vikáriusok bíraskodásának és közigazgatási

³ A püspöki bíró vikárius néven szerepel pl. Sínodo de Pedro Vaz Gaviao, 69. Kiadás: *Synodicon Hispanum*, dir A. GARCIA Y GARCIA, 6 vol., Madrid, 1981–1993. II. 261; Sínodo de Justo Baldino, c. 1. Uo. II, 449. („nosso vigairo hou oficial”); Vö. A. GARCIA Y GARCIA: *Las constituciones del Concilio legatino de Valladolid (1322)*. Ecclesia Militans. Studien zur Konzilien- und Reformationsgeschichte Remigius Bäumer zum 70. Geburtstag gewidmet. Paderborn, 1988. I. 111–127.

⁴ Vö. *Die päpstlichen Kanzleiordnungen von 1200 bis 1500*. Ed. M. TANGL. Innsbruck, 1894. (uny. Aalen, 1959). 1–32. (*Provinciale*); C. EUBEL: *Hierarchia catholica medii aevi sive Summorum Pontificum, S. R. E. Cardinalium, Ecclesiarum Antistitum series ab anno 1198 usque ad annum 1431 perducta*. I. Monasterii, 1913.

tevékenységének aktáiról közös könyvet (imbreviatúrát) vezettek.⁵ Noha hazánkban keletkeztek a vikariátusokon külön bírósági protocollumok, ezek a könyvek elvesztek.⁶ Kései, csonka kivételként fennmaradt egy Mohács előtti rész egy olyan bírósági protocollumban, melyet Esztergomban készítettek, és ma is ott őriznek.⁷ Ennek bemutatására alább (lásd III. 3. pont és Appendix) térünk ki.

A mai lengyel egyházmegyei levéltárakban őrzött legrégebb szentszéki levéltárak (konzisztoriális könyvek stb.) Gnieznóban, Poznanban és Krakóban találhatóak, ám Lubaczow, Lublin, Olsztyn, Przemysl, Wrocław és Włocław egyházmegyei levéltára is őriz gyűjteményt 15. századi konzisztoriális aktákból (acta officii consistorialis vagy hasonló megjelöléssel).⁸ Lvovban ugyancsak maradtak ilyen dokumentumok, s nyomtatásban is közzétették őket. Éppen ezért Lengyelország vonatkozásában a kutató messzemenően támaszkodhat az egyházi bírósági regiszterkönyvek (konzisztoriális könyvek) okmányainak nyomtatott kiadásaira.⁹ Ezenkívül figyelembe lehet venni olyan egyes okleveleket is, amelyek az egyházi bíróság levéltárán kívül maradtak fenn. Magyarországon viszont a szentszéki levéltárak török kori megsemmisülése, illetve szétszóródása miatt a kutatás szinte kizárólag az egyes oklevelekre van utalva. Ezek manapság főként a Magyar Országos Levéltárban találhatóak.¹⁰ Csak ritkán fordul elő, hogy egy egyházi bíróság működésének okmányanyaga egy meghatározott más levéltárban helyezkedik el, és ott külön fondot alkot. Sok oklevél tanúsítja ugyan középkori egyházi bíróságaink működését, de ezek különböző levéltárakban és nyomtatott kiadásokban elszórtan lelhetők fel. Hazánk északnyuga-

⁵ Vö. pl. G. DOLEZALEK: *Das Imbreviaturbuch des erzbischöflichen Gerichtsnotars Hubaldus aus Pisa. Mai bis August 1230.* (Forschungen zur neueren Privatrechtsgeschichte 13), Köln–Wien, 1969; Uő: *Une nouvelle source pour l'étude de la pratique judiciaire au treizième siècle: les livres d'imbréviatures des notaires de cour.* Confluence des droits savants et des pratiques juridiques. Actes du colloque de Montpellier. (1977) Milano, 1979. 223–241.

⁶ Vö. Gy. BÓNIS: *Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526.* Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, Kanonistische Abteilung (továbbiakban: ZRG Kan. Abt.), 49. (1963). 221.

⁷ Vö. P. ERDŐ: *Ungarn (Kirchenprovinzen von Esztergom und Kalocsa).* The Records of the Medieval Ecclesiastical Courts. Part I: The Continent. Reports of the Working Group on Church Court Records. Ed. C. DONAHUE. (Comparative Studies in Continental and Anglo-American Legal History 6). Berlin, 1989. 127.

⁸ Vö. T. PAWLUK: *Prawo Kanoniczne według Kodeksu Jana Pawła. II. I.* Olsztyn, 1985. 165.; S. LIBROWSKI: *Archiva Kościoła katolickiego.* Encyklopedia katolicka. I. Lublin, 1973. 880–884.

⁹ A legfontosabb kiadások: B. ULANOWSKI: *Acta capitulorum nec non iudiciorum ecclesiasticorum selecta.* Vol. II.: *Acta iudiciorum ecclesiasticorum dioecesium Gnesnensis et Posnaniensis (1403–1530).* Vol. III. Pars I: *Acta iudiciorum ecclesiasticorum dioecesium Plocensis, Wladislaviensis et Gnesnensis (1422–1533)* (Monumenta medii aevi historica res gestas Poloniae illustrantia. Tom. XVI, XVIII) Cracoviae, 1902. 1908.; W. ROLNY: *Acta officii consistorialis Leopoliensis antiquissima* (Vol. I: 1482–1489, vol. II: 1490–1498), Leopoli, 1927–1930.

¹⁰ Lásd: ERDŐ: *Ungarn...* (I. a 7. sz. jegyzet) 124–125.

ti részében ugyan nem elhanyagolható mennyiségű középkori oklevél és más kéziratos emlék maradt fenn az egyházi bírásokról, ám a szentszéki aktákat magában foglaló külön fond az egyházi levéltárak közül csak az esztergomi Prímási Levéltárban tartalmaz 1563 előtti anyagot.¹¹

Az egyházi bírásokról történészek kutatásához, úgy tűnik, Lengyelországban valamivel nagyobb érdeklődéssel és intenzitással fogtak hozzá, mint a középkorban Magyarországhoz tartozó területeken. Ennek a Lengyelországban található, jól kutatható források gazdagságán kívül talán az is oka lehetett, hogy az egyházi intézmények középkori története a sziléziai és pomerániai területeknek a lengyel egyházzal való szerves kapcsolatát bőségesen alátámasztotta. Ezért a német és a lengyel tudósok közti viták az egyházi hierarchia és bírásokról már a századforduló táján sem voltak ritkák. Az ilyen vonatkozású lengyel tudományos publikációkról a II. világháború előtt még titkos német fordítások is készültek.¹² Jóval ritkább volt az irodalmi vita a lengyel és a magyar szerzők között, bár a galíciai latin egyházi szervezet kezdeteivel kapcsolatban erre is sor került. A magyarok jobban hangsúlyozták Nagy Lajos király szerepét, aki sokat fáradozott a latin egyházi struktúra megteremtéséért Galíciában.¹³

III. A bíróságok tevékenységének írásos emlékei

Az egyházi bíróságok tevékenységét különböző típusú dokumentumok tanúsítják. Közülük a legfontosabbak a bíróságoknál használt ordo iudiciariusok, a regiszterkönyvek (protocolla), melyeket a perekről vezettek, a formuláskönyvek, az egyes perekben keletkezett oklevelek, melyek Magyarországon a protocollumok hiánya miatt különösen fontosak, egyes káptalani szabályzatok, melyek a bíróság tevékenységére vonatkozó előírásokat is tartalmazhatnak.

a) *Az ordo iudiciariusok.* A lengyel és magyar egyházi bíróságok többnyire külföldi ordo iudiciariusokat használtak. Lengyelországban azonban, főként a

¹¹ Ebben a levéltárban a peres oklevelek három fondban találhatóak: (1) az „Archivum Ecclesiasticum Vetus” (AEV)-oklevelek az 1778-ig terjedő időből – főként az 1526 előtti oklevelek és az 1526 és 1563 közti másodfokú (különösen a prímás előtt folytatott) perek szempontjából fontos; (2) az „Acta Consistorialia” (Acta Consist.) az 1525 utáni peres iratok szempontjából alapvető; (3) az „Arcivum Saeculare” számos 1526 előtti oklevelet foglal magában (a fond egyes kategóriáit a latin ábécé betűivel jelölik, pl. „F–2–24.”). Vö. ERDŐ: *Ungarn...* (I. a 7. sz. jegyzet) 124, 126.; BÓNIS Gy.: *Útmutató az esztergomi Prímási Levéltárhoz.* (Levéltári leltárak 24) Bp. 1964. 235–236.; PROKOP Gy.: *Az Esztergomi Prímási Levéltár.* Magyarország Levéltárai. Ed. BALÁZS P., Bp. 1983. 272–280.

¹² Lásd: K. KORÁNYI – J. KORÁNYIOWA: *Bibliografia historyczno – prava za lata 1937–1947. Bibliographia historico-iuridica annorum 1937–1947.* 2 vol. (Roczniki Towarzystwa Naukowego w Toruniu, Rocznik 55 za rok 1950 zeszt 1–2) Toruń, 1953–1959.

¹³ Vö. PÓR A.: *Nagy Lajos király, a halicsi érsekség alapítója* = *Katolikus Szemle* 14. 1900. 109–122.

16. századtól kezdve, hazai szerzők ilyen műfajú írásai is elterjedtek voltak. Lengyelországban nyomtatták ki a következő ilyen műveket:¹⁴

Ioannes Urbach: *Processus iudiciarius eximij Doctoris iuris canonici Johannis de Urbach*. Impressum Cracouie per Florianum Vnglerium [1516 körül]. 4°, 56 foll.

Grzegorz Szamotulski: *Processus Juris Breuior Joannis Andr. per Gregorium Shamotulanu[m] Juris pontificii doctore[m] pro tyrunculis resolutus cum practica exemplari in Regno Poloniae circa strepitum fori spiritualis obseruari solita*. [uo., é. n.]. 83 foll.¹⁵

Grzegorz Szamotulski: *Processus Juris breuior Joa[n]nis Andr. [...] denuo iterum reuisus et auctus* Impressum Cracouiae per Florianum Vnglerium Anno 1531. 95 foll.

Grzegorz Szamotulski: *Processus Juris Breuior Joannis Andr. [...] tertio iterum reuisus et auctus*. Cracouiae ex Officina Vngleriana Anno Dni M. D. XXXVII. 124. foll.¹⁶

A kéziratos perjogi irodalom lengyelországi elterjedésének felméréséhez a lengyel könyvtárak igen terjedelmes kéziratkatalógusainak kiértékelésén keresztül vezet az út.

Magyarországon külföldi ordo iudiciariusok adaptált változatait alkalmazták. Pöstyéni Tamás, aki 1402-ben Prágában nyerte el a doctor decretorum címet, a prágai ordo iudiciariust Esztergomban lemásolta és némileg átdolgozta. Ennek során a P jelet mindig S rövidítéssel (vagyis Prágát Strigoniummal, azaz Esztergommal) váltotta fel.¹⁷ Hasonlóképpen adaptálták 1420 körül a Ioannes Andreae-nak tulajdonított *Summa de processu iudicii*¹⁸ elnevezésű művet az egri egyházmegye használatára.¹⁹ Guilielmus Durantis *Speculum iudicialéjából*

¹⁴ Lásd pl. A. VETULANI: *Gnieźniński rękopis formularza Marina De Ebulo* = Prawo Kanoniczne 4. 1961. 211–222.

¹⁵ Vö. *Polska bibliografia prawa kanonicznego od wynalezienia druku do 1940 R.* Tom. I: *Od wynalezienia druku do 1799 R.* Lublin, 1960. 213. Nr. 1795.

¹⁶ Ez a mű 1573-ban Velencében is megjelent (*Polska bibl.* I. 213. Nr. 1798). A fent említett első kiadás 1524-ből való, vö. J. F. von SCHULTE: *Die Geschichte der Quellen und Literatur des canonischen Rechts von Gratian bis auf die Gegenwart*. 3 vol. Stuttgart, 1875–1880. (uny. Graz 1956). III/1. 768.

¹⁷ GÁBOR G.: *Adatok a középkori magyar könyvtárás történetéhez* = MKsz 35. 1910. 6–9; BÓNIS Gy.: *Középkori jogunk elemei. Római jog, kánonjog, szokásjog*. Bp. 1972. 27, 51, 48. jegyz.

¹⁸ Vö. SCHULTE: *i. m.* II. 225 (a mű több kéziratban Prágában is megtalálható).

¹⁹ Vö. BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzetet) 27; GÁBOR G.: *Adatok a középkori magyar könyvtárás történetéhez*. = MKsz 37. 1912. 308–315.

is érdekes töredékek maradtak fenn Magyarországon,²⁰ s ilyeneket találtak egy másik, talán szintén Magyarországon használt ordo iudiciariusból²¹ is.

b) *A formuláskönyvek.* A formuláskönyveket irodalmi műfajuk szempontjából meg kell különböztetnünk az artes notariaetól.²² A különböző művek ma ismert címe és belső felépítésük azonban alig tesz lehetővé teljesen éles elhatárolást a két műfaj között.

Inkább az artes notariae csoportjába tartozónak szokás tekinteni pl. a következő műveket:

1. Az Uzsai János nevéhez fűződő *Ars Notariát*. Ezt a művet egyesek Magyarország legrégebbi jelentős formuláskönyvének is nevezik.²³ 1346 és 1350 között íródott. Benne a világi formulákon kívül olyan formulák is találhatóak, melyek az egri egyházmegye egyházi bírászkodásával kapcsolatosak.²⁴

2. *Tapolczai Bertalan Formuláskönyvét*. Ezt az egyházi formulagyűjteményt 1385-ben a bécsi egyetemen állították össze. Két székesfehérvári vonatkozású házassági per oklevélformuláit is tartalmazza.²⁵ Mivel a mű igen heterogén összetételű, belőle a példa gyanánt felhozott pertípusok gyakoriságára vagy az ország egyházi bírászkodására nézve messzemenő következtetéseket levonni nem lehet.²⁶

A továbbiakban olyan formuláskönyveket sorolunk fel, melyek már Tapolczai Bertalan művétől eltérő műfajba tartoznak: a bírósági gyakorlat olyan magángyűjteményei ezek, melyeket egy bíróságon belül belső használatra állítottak össze. Ezek tehát a bírósági gyakorlat kiváló tanúi. A legrégebbi ismert ilyen formuláskönyv, melyet Magyarországon készítettek és használtak, Vagnolus de Mevania²⁷ munkája, aki gyűjteményét Gentilis magyarországi küldetése idején mint a legátus jegyzője állította össze. Ebben a könyvben azonban nem találunk információkat a sajátosan magyar viszonyokról.²⁸ A következő formu-

²⁰ Budapest, Egyetemi Könyvtár, U. Fr. 1. m. 102; vö. *Fragmenta latina codicum in Bibliotheca Universitatis Budapestinensis*. ed. L. MEZEY etc. (Fragmenta codicum in bibliothecis Hungariae I/1) Bp. 1983. 114–115.

²¹ Budapest Egyetemi Könyvtár, U. Fr. 1. m. 103; vö. *Fragmenta I/1*. 115; P. ERDŐ.: „*Codici manuscritti di diritto canonico e loro frammenti in Ungheria*” = Apollinaris 61. 1988. 349.

²² G. VAN DIEVOET: *Les coutumiers, les styles, les formulaires et les „artes notariae”*. Typologie des sources du moyen âge occidental 48) Turnhout, 1986. 75–77.

²³ Vö. BÓNIS Gy.: *Uzsai János Ars Notariája*. = Filológiai Közölny 6. 1961. 229–260.

²⁴ Ed. M. G. KOVACHICH: *Formulae sollemnes styli in cancellaria curiaque regum, foris minoribus ac locis credibilibus authenticisque Regni Hungariae olim usitati*. Pesthini, 1799. 1–154. A két ismert kézirat (Wien, Nationalbibliothek, Cod. 3452 és Cod. 4276, fol. 104–139) a műnek az idézett kiadásoktól eltérő szerkezetét tükrözi; vö. BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzet) 30.

²⁵ Ed. FEJÉRPATAKY L.: *Tapolczai Bertalan oklevélformulái a XIV. századból* = MKsz 11. 1886. 41–66.

²⁶ Vö. P. ERDŐ: *Eheprozesse im mittelalterlichen Ungarn*. – ZRG. Kan. Abt. 72. 1986. 252.

²⁷ Cod. Vat. 4013.

²⁸ Vö. BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzet) 29.

laskönyvek viszont már szorosan a magyar egyházi bíróságok tevékenységéhez kapcsolódnak:

1. *Huendler Vid Formuláskönyve*. A gyűjtemény a 15. századból származik. Szerzője 1448 és 1465 között suffraganeus in pontificalibus volt Pécsen, Nagyváradon, Gyulafehérváron és Zágrábban. A mű csak részben jelent meg nyomtatásban.²⁹

2. *Magyi János Formuláskönyve*. Ez a gyűjtemény főként az egri egyházi bíróság Beckensloehr János püspöksége idején követett gyakorlatát tükrözi. Az egyházi bíráskodásra vonatkozó okmányai az 1468-tól 1476-ig terjedő időből származnak.³⁰ A mű mintegy 500 formulát foglal magában, melyek részben a királyi kancelláriától (Nr. 1–58; 1476-ból), részben a budai káptalantól származnak (Nr. 109–227, 300–359; 1476–1480-ból). További okmányai püspöki gyűjteményekből valók (Nr. 256–290, 362–364; 1468–1476-ból), illetve a városi joggal, egyházi bíróságokkal vagy a notariusok tevékenységével kapcsolatosak (Nr. 59–108, 228–255, 360–361, 365–458; 1477–1493-ból).³¹ Ez a formuláskönyv szép példa a világi jog, különösen a magyar szokásjog szerves összekapcsolódására a kánonjoggal és a városi joggal.

3. *Beneéthy Máté Formuláskönyve*. Ez a mű az esztergomi érsek vikáriusának bírói tevékenységét tanúsítja az 1500-tól 1512-ig terjedő időben.³² Nyomtatásban nem jelent meg.³³ A töredékektől eltekintve 521 formulát tartalmaz, melyek többségükben Tommaso Amadeo da Ferrara (az oklevelekben: „Thomas Amadeus de Ferraria”; Bónis szerint: Tommaso Amadei) esztergomi vikáriusi működésének idejéből származnak. A gyűjtemény egyes szövegei azonban már utódainak, Antonio Ceregoninak és Nyási Demeternek vikáriusi tevékenységét tükrözik. Mindhárom vikárius kánonjogi doktor volt.³⁴

²⁹ Ed. J. KOLLER: *Historia Episcopatus Quinqueecclesiarum*. 7 vol. Pannonii–Pesthini, 1782–1812. IV. 246–359. A kézirat: Klosterneuburg, Stiftsbibliothek MS 941; vö. CSONTOSI J.: *Könyvtárúváltatok Ausztriában* = MKsz 15. 1890. 38–39; BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzet) 43.

³⁰ Ed. KOVACHICH: *Formulae 155–458*; lásd: BÓNIS Gy.: *Magyi János formuláskönyve és a gyakorlati jogtanítás*. Jubileumi Tanulmányok 1: A pécsi egyetem történetéből. ed. CSIZMADIA A.: Pécs, 1967. 232–233.

³¹ Vö. BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzet) 153–155.

³² Vö. BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzet) 44–45; UŐ: *Un formulaire de l'officialité primatiale hongroise de 1512*. Recueil de Mémoires et Travaux de la Société d'Histoire du Droit Ecrit. (= Mélanges Pierre Tisset) 7. 1970. 31–40; ERDŐ: *Eheprozesse...* (I. a 26. sz. jegyzet) 253.

³³ Kézirat: Alba Julia (Románia), Bibliotheca Batthyanyana, MS I. 152; vö. R. SZENTIVÁNYI: *Catalogus concinnus librorum MSS Bibliotheca Batthyanyanae*. Szeged, 1958. Nr. 152.

³⁴ Vö. BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzet) 44.

4. *Mihály Doktor Formuláskönyve*. A 16. század elején összeállított mű szerzője pécsi vikárius volt. A gyűjtemény nyomtatásban nem jelent meg, egyetlen kéziratát az Esztergomi Káptalani Levéltár őrzi.³⁵

5. *Nyási Demeter Formuláskönyve*. A fentebb már említett esztergomi vikárius működése idején keletkezett formuláskönyvet Beneéthy Máté munkája második, bővített változatának is tekinthetjük. A Beneéthy Formuláskönyv anyagához mintegy 70 további oklevélformulát fűz az 1511-től 1521-ig terjedő időből. A gyűjtemény a középkori Magyarország legfontosabb egyházi formuláskönyvének nevezhető. Bizonyára nehezen olvasható írása és jelentős terjedelme magyarázza, hogy mindmáig kéziratban maradt.³⁶

A Lengyelországban használatos formuláskönyvek már alaposabb feldolgozást nyertek. Közülük csupán néhány olyat említünk, melyek modern nyomtatott kiadásban is megjelentek:

1. *Formulae ad ius canonicum spectantes, ex actis Petri Wysz, episcopi Cracoviensis (1392–1412) maxima parte depromptae*.³⁷

2. *Liber formularum ad ius canonicum spectantium, ex actis Jacobi de Kurdwanów, episcopi Plocensis, maxima parte depromptarum*³⁸ (14. század vége — 15. század eleje).

3. *Liber formularum ad ius polonicum necnon canonicum spectantium in codice Regiomontano asservatarum*.³⁹

4. Az egyházzal kapcsolatos formulák találhatóak az alábbi gyűjteményben is: *Codex epistolaris saeculi decimi quinti. Ex antiquis libris formularum, Corpore Naruszeviciano autographis archivisque plurimis collectus*.⁴⁰

A pápai legátusok bírói tevékenységére, valamint a magyar és lengyel egyházi bírói gyakorlat sajátos kapcsolatára világít rá Ferdinand Palacios lugói püspök, 1419 és 1423 között Magyarországon pápai legátus, formulagyűjteményének története. A formulák valószínűleg a legátus magyarországi tevékenységéhez kapcsolódnak, maga a gyűjtemény azonban Krakókba került.⁴¹

³⁵ Esztergom, Főkáptalani Levéltár, Ladula 50, liber primus. p. 1–70, 132–185: formulák a pécsi vikárius bíróságától (egyesek keltezte, pl. 1515, 1516). Erről a formuláskönyvről lásd (néhány nyomtatott formulával): A. SZENTIRMAI: *Die ungarische Diözesankurie im Spätmittelalter*. – ZRG Kan. Abt. 48, 1962. 209, 210–11, 215, 217; vö. ERDŐ: *Ungarn...* (I. a 7. sz. jegyzet) 149.

³⁶ Kézirat: Esztergom, Főszékesegyházi Könyvtár, MSS II. 507 („Formularium secundum modum et stilum ecclesie Strigoniensis”); vö. BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzet) 45.

³⁷ Ed. B. ULANOWSKI: in: *Archiwum Kom. Hist.* 5. 1889. 256–358.

³⁸ Ed. B. ULANOWSKI: in: *Archiwum Kom. Prawn.* 1. 1895. 1–36 (= klny.: Kraków 1893; recenzió: W. ABRAHAM, in: *Kwart. Hist.* 7, 1893. 340–341); vö. W. WÓJCIK: *Uprawnienia oficjatorów okręgowych w Sandomierzu w sprawach małżeńskich* = *Roczniki Teologiczno-Kanoniczne* 8. 1961. Nr. 4, 84.

³⁹ Ed. B. ULANOWSKI, in: *Archiwum Kom. Prawn.* 1, 1895. 169–256 (= klny.: Kraków, 1893).

⁴⁰ Ed. A. SOKOŁOWSKI–J. SZUJSKI. 2 vol. (*Monumenta medii aevi historica* 2), Kraków, 1876.

⁴¹ *Monumenta Romana Episcopatus Vesprimiensis*, 4 vol. Bp. 1896–1908. III. 1xi; BÓNIS: *Középkori...* (I. a 17. sz. jegyzet) 43.

c) *Protocollumok és oklevelek*. Mint fentebb említettük, hazánkban alig maradt fenn valami az egyházi bíróságoknál használt középkori protocollumokból.⁴² Kivétel az az Esztergomban őrzött, hézagos példány, amely egy Mohács előtti esztendőre is kiterjed (leírását az Appendixben közöljük).

Lengyelországban az egyházi bíróságok aktáinak, konzisztoriális könyveinek nyomtatott kiadása rendelkezésre áll. A kiadások a protocollumok alapján készültek, vagyis nem elszört oklevelek tárai. Így egyes bíróságok működéséről statisztikailag értékelhető képet nyújtanak.

Példák a gnieznói egyháztartományból:

1. Gniezno, az érsek általános officialátusa (*consistorium generale*)⁴³ 2. Gnieznói főegyházmege, Wielun, vidéki officialátus.⁴⁴ 3. Gnieznói főegyházmege, Lowicz (az érsek hosszú időn át Lowiczban tartózkodott).⁴⁵ 4. Gnieznói főegyházmege, Kalisz.⁴⁶ 5. Poznan, a püspök általános officialátusa,⁴⁷ a 14. század végétől az officialis volt az általános helynök is, a 15. század közepétől a 18. század végéig ez rendszeres; a két hivatal elválasztása után a püspöki bíró gyakran auditor generalis néven szerepel.⁴⁸ 6. Poznani egyházmege, Kalisz Pomorski⁴⁹ (14–16. század), vidéki officialátus. 7. Poznani egyházmege, Czersk/Warszawa (1405-től Varsóban),⁵⁰ a püspöki székhelytől különböző helyen működő, az egyházmege egy részére illetékes „általános officialátus” (a középkori Magyarországon ehhez hasonló: Pozsony, Szepes). 8. Poznani egyházmege, Swiebodzin (az első ismert officialis: 1444), vidéki officialátus.⁵¹ 9. Poznani egyházmege, Pszczew (1424–1505), vidéki officialátus.⁵² 10. Plock, a püspök általános officialátusa⁵³ (a *curia episcopalis* hol Plockban, hol

⁴² Lásd a 7. sz. jegyzetet.

⁴³ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* II. 1–388. Nr. 1–811 (a. 1404–1531).

⁴⁴ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* II. 389–430. Nr. 812–890 (a. 1459–1500); 933–944. Nr. 1979–1999 (a. 1500–1512); III/1, 333–56. Nr. 794–858 (a. 1513–1531); vö. W. PATYKIEWICZ: *Późniejsze oficjalaty gnieźnieńskie* = Roczniki Teologiczno-Kanoniczne 5. 1958. Nr. 4. 117–122.

⁴⁵ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* II. 431–456. Nr. 891–932 (a. 1469–1481).

⁴⁶ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* II. 899–932. Nr. 1890–1977 (a. 1458–1522); III/1. 357–64. Nr. 859–877; 381–8, Nr. 917–935; vö. PATYKIEWICZ: *Późniejsze...* (l. a 44. sz. jegyzetet).

⁴⁷ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* II. 457–872. Nr. 933–1848 (a. 1403–1535).

⁴⁸ Vö. J. NOWACKI: *Archidiecezja Poznańska w granicach historycznych i jej ustrój*. [Poznan,] 1964. 202–236 (e bíróság levéltári emlékeinek leírásával).

⁴⁹ Vö. NOWACKI (L. A 48. SZ. JEGYZETET) 239–243.

⁵⁰ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* II. 873–898. Nr. 1849–1889 (a. 1448–1492); vö. NOWACKI (l. a 48. sz. jegyzetet) 236–239. (1416–1417 óta a varsói officialis *vicarius generalis* és *igly officialis generalis* is); W. PADACZ: *Rys historyczny sądownictwa kościelnego na terenie Archidiecezji Warszawskiej*. Wiad. Archidiec. Warsz. 55, 1965. 233–237.

⁵¹ Vö. NOWACKI (l. a 48. sz. jegyzetet) 243–244 (utalással aktákra).

⁵² Ennek az officialátusnak az okmányairól lásd: NOWACKI (l. a 48. sz. jegyzetet) 245.

⁵³ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* III/1. 1–216. Nr. 1–453 (a. 1448–1530).

Pultuskban) 11. Włocławek, a püspök általános officialátusa.⁵⁴ 12. Włocławeki egyházmegye, Gdansk, officialátus *terre Pomeranensis*.⁵⁵ 13. Kraków, a püspök általános officialátusa.⁵⁶ 14. Krakkói egyházmegye, Lublin, vidéki officialátus.⁵⁷ 15. Krakkói egyházmegye, Sandomierz, vidéki officialátus.⁵⁸

A lvovi egyháztartományból az érseki általános officialátus konzisztoriális aktáit (az 1482–1498-ig terjedő évekből) modern nyomtatott kiadásban tanulmányozhatjuk.⁵⁹

Más lengyel officialátusok régi forrásait is részben feldolgozták már. A szövegek és a tanulmányok azonban gyakran a 16. századra vonatkoznak.⁶⁰ Ismeretesek lengyelországi inkvizíciós akták is.⁶¹

Az officialátusoknak megfelelő magyar vikáriusi bíróságoktól fennmaradt egyes oklevelekről részletes lista készült.⁶² Ebben a jegyzékben a következő vikáriusi bíróságok szerepelnek:

Esztergomi egyháztartomány:

1. Esztergom, az érseki általános helynök (ill. az érsek) bírósága;⁶³ 2. Esztergomi főegyházmegye, Pozsony, a prépost bírósága;⁶⁴ 3. Esztergomi főegyházmegye, Szepes, a prépost bírósága;⁶⁵ 4. Esztergom, exempt terület Erdélyben, a brassói dékán (esperes) bírósága;⁶⁶ 5. Esztergom, exempt terület Erdélyben, a nagyszebeni dékán (esperes) bírósága;⁶⁷ 6. Eger, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága;⁶⁸ 7. Győr, a püspöki általános helynök (ill. a püspök)

⁵⁴ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* III/1. 217–332. Nr. 454–793 (a. 1422–1533).

⁵⁵ Ed. ULANOWSKI: *Acta capitulorum* III/1. 365–380. Nr. 878–916 (a. 1467–1500).

⁵⁶ Ennek a bíróságnak az okmányairól lásd pl. B. ULANOWSKI: *Praktyka w sprawach małżeńskich w sądach duchownych diecezji krakowskiej w wieku XV* = Archivum Komisji Historycznej 5. 1889. 93–181.

⁵⁷ E bíróság okmányairól lásd *uo.*

⁵⁸ Vö. P. BOBER: *Najstarsze księgi oficjalu sandomierskiego*. = Polonia Sacra Kwartalnik teologiczny 4. 1951. 155–159. (utalással protokollumokra „ab anno Dni 1398”); WÓJCIK: *Uprawnienia...* (I. a 38. sz. jegyzet) 88.

⁵⁹ Ed. ROLNY: *Acta officii*.

⁶⁰ Pl. W. WÓJCIK: *Oficjalat okręgowy w Tarnowie w latach 1535–1575*. = Prawo Kanoniczne 2. 1959. Nr. 1–2. 385–390; UÓ: *Organizacja okręgowo oficjalu radomskiego w latach 1531–1540*. = Roczniki Teologiczno-Kanoniczne 5. 1958. Nr. 3. 105–108; UÓ: *Organizacja i działalność oficjalu okręgowego w Kielcach w latach 1551–1635*. = Roczniki Teologiczno-Kanoniczne 10. 1963. Nr. 3. 29–37.

⁶¹ B. ULANOWSKI: *Examen testium super vita et moribus Beguinarum, per inquisitionem hereticae pravitatis in Sweydnitz anno 1332 factum* = Archiwum Komisji Historycznej 5. 1889. 233–255.

⁶² ERDŐ: *Ungarn...* (I. a 7. sz. jegyzet) 124–158.

⁶³ Uo. 126–136.

⁶⁴ Uo. 137–138.

⁶⁵ Uo. 140–141.

⁶⁶ Uo. 136–137.

⁶⁷ Uo. 139.

⁶⁸ Uo. 141–146.

bírósága;⁶⁹ 8. Nyitra, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága;⁷⁰ 9. Pannonhalma, az apát (területi apát) bírósága;⁷¹ 10. Pécs, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága;⁷² 11. Vác, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága;⁷³ 12. Veszprém, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága;⁷⁴

Kalocsai egyháztartomány:

1. Kalocsa, érseki általános helynöki bíróság (két egyenrangú általános vikáriusi bírósággal Kalocsán és Bácsan)⁷⁵; 2. Gyulafehérvár, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága⁷⁶; 3. Gyulafehérvári egyházmegye, a „Meszesen kívüli” vikárius bíróság⁷⁷; 4. Csanád, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága⁷⁸; 5. Nagyvárad, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága⁷⁹; 6. Zágráb, a püspöki általános helynök (ill. a püspök) bírósága⁸⁰; 7. Zágrábi egyházmegye, Csázma, a prépost bírósága⁸¹.

IV. Összefoglalás

Még az idők viszontagságainak, az egyházi levéltárak pusztulásának figyelembevételével is feltűnő, hogy Lengyelországhoz képest hazánkban mennyire hiányoznak a szentszéki protocollumok. Mivel a magyarországi formuláskönyvek közül több is fennmaradt, szinte annak feltételezése látszik indokoltnak, hogy nálunk a formuláskönyv az egyházi bíraskodásban viszonylag nagyobb, a protocollum pedig kisebb szerepet játszott. Azt mégsem állíthatjuk, hogy szentszéki bíróságaink az itáliai gyakorlathoz hasonlóan ne vezettek volna ilyen külön regisztereket, hanem a kibocsátott peres aktákat a többi vikáriusi irathoz hasonlóan, azoktól el nem különítve kezelték volna. Ez ellen szól az a tény is, hogy hazánkban írt olasz típusú imbreviatúrák könyvek fennmaradt példánya nem ismeretes, de még ilyennek a keletkezéséről sem találtunk eddig egyér-

⁶⁹ Uo. 146–148.

⁷⁰ Uo. 148.

⁷¹ Uo. 138–139.

⁷² Uo. 148–149.

⁷³ Uo. 149–150.

⁷⁴ Uo. 150–151.

⁷⁵ Uo. 151–152.

⁷⁶ Uo. 152–153.

⁷⁷ Uo. 153–155.

⁷⁸ Uo. 155–156.

⁷⁹ Uo. 156–157.

⁸⁰ Uo. 157–158.

⁸¹ Uo. 158.

telmü utalást. Ehhez képest a tisztán bírósági protocollum Mohács előtti hazai vezetését tárgyi emlék, a legrégebbi esztergomi protocollum igazolja. Erre a hézagos és sajátos szövegre azonban általános érvényű részletesebb következtetések csak nagy óvatossággal építhetők.

APPENDIX

*Az esztergomi vikárius bíróságának legrégebbi protocolluma*⁸²

Esztergom, Prímási Levéltár, Acta Consist. [sine numero], „Sacrae Sedis Strigoniensis Protocollum Annorum 1525, 1532, 1564. Anno 1525 iudex Demetrius Nyás Vicarius Generalis” (in fronte);

Saec. XVI; chart.; 134 p.; 330 × 115 mm (legatura), 300 × 110 mm (pp. 1–78, sed pp. 27–28: 295 × 105 mm, pp. 73–74: fragm.), 320 × 115 mm (pp. 79–134) + 5 foll. [sine numero] colligata: 1 fol.: post p. 58 et 70 (110 × 72 + 110 × 70 mm), 1 fol.: post p. 66 (70 × 65 mm), 2 foll.: post p. 110 (275 × 110 mm), 1 fol.: post p. 122 (160 × 70 mm).

- p. 1: B/1: Adnotationes iuridico-canonicæ. ///digestis per ff. paragraphis per §. Lege per L liber ...per c. canon per C. magnum Codex per q. questio...di. d. dis. distinctio notantur. Dilige decretum si desideras/glestis [?]
Canonica[tum?]... × ...Precarium quandocumque placuerit potest revocari///
- p. 2: Vacat. In medio paginae brevis adnotatio: „Replicari... × ... de replicatione.”
- pp. 3–26: A/1: Protocollum anni 1525 (a 2 ianuarii [p. 3] usque ad 19 ianuarii [p. 19]). Inc.: „Protocollon anno domini millesimo quingentesimo vigesimo quinto, indictione tredecima pontificatus domini clementis pape septimi anno secundo confectum. Ianuarius. Secunda ianuarii hora terciarum dominus demetrius episcopus iudex in domo solito residens sedet pro tribunali...”
- pp. 27–28: B/2: Variæ adnotationes in tribunali conscriptæ.
- pp. 29–48: A/2: Continuatio protocollum (a mense februarii, sine indicatione anni); (p. 43: „1526 prima martii”; p. 44: „In dorso rote. 1525. xij. Junii”).
- pp. 49–78: B/3: Variæ adnotationes (excerpta, definitiones, formulæ) in tribunali conscriptæ. Inc.: „De foro competenti in iure laicorum.” (post p. 58 et 70: parvum folium cum similibus adnotationibus; post p. 66 similiter; pp. 73–74: folium fragmentarium cum similibus adnotationibus).
- pp. 79–84: C/1: Protocollum anni 1564, pars II (a 3 martii [p. 79] usque ad 6 martii [p. 81]).
- pp. 85–134: C/2: Protocollum anni 1564, pars I (a 17 ianuarii [p. 85] usque ad 2 martii 1564 [p. 131]) Inc. ///,„...declaravit hic non posse”.

ERDŐ, PÉTER

Les monuments écrits de la juridiction des officialités en Pologne et en Hongrie au moyen-âge

Malgré les vicissitudes des temps et le dépérissement des archives ecclésiastiques, il est frappant que, par rapport à la Pologne, les protocollums des tribunaux ecclésiastiques sont très rares dans notre pays. Comme de parmi les recueils de formules de Hongrie plusieurs ont subsisté jusqu'aujourd'hui, on peut supposer avec raison que le recueil de formules jouait dans la juridiction ecclésiastique un rôle relativement plus grand, et le protocollum un rôle moins grand. On ne peut pourtant pas prétendre que, pareillement à la pratique en Italie, nos tribunaux n'auraient pas tenu des livres de registre à part et qu'ils

⁸² E fontos szövegelemlekről részletesebben: P. ERDŐ: *Az esztergomi vikáriusi bíróság könyvkeultúrája legrégebbi „protocolluma” tükrében*. Doctor et apostol. In: Szent István tanulmányok. Szerk. TÖRÖK J. (Studia Theologica Budapestiensia 10.) Bp. 1994. 273–288.

auraient traité les actes de procès émis pareillement aux autres écrits vicariaux, sans les séparer de ces derniers. C'est à quoi contredit le fait aussi que dans notre pays il n'y a pas d'exemplaires de livres ayant une imbréviature de type italien, de plus, on n'a même pas trouvé un renvoi sans équivoque de l'existence d'un tel livre. Tandis que l'existence d'un protocollum purement judiciaire peut être justifié en Hongrie avant Mohács par un document objectif, par le protocollum le plus ancien d'Esztergom. Mais ce texte lacunaire et spécial ne nous permet pas d'en tirer des conséquences plus détaillées qu'avec une grande précaution.

KNAPP ÉVA

Gilgengart. Egy német nyelvű imádságokönyv a 16. század elejéről

A 15. század utolsó két és a 16. század első két évtizedében alapvető átalakulás megy végbe az európai kézirát- és könyvtermelésben. A könyvnyomtatás feltalálása után a könyvtörténetben döntő fordulópontként általánosan elfogadott 1480-as év körül a kézzel írott könyvek mellett még nagyon kevés a nyomtatott könyv, 1520 körül viszont a nagyszámú nyomtatott könyv mellett már csak nagyon kevés könyvet írtak kézzel. Ebben az időszakban a nyomtatott könyv fokozatosan háttérbe szorítja az egyedi kézirátot, a nyomtatási eljárások és a betűtípusok sokfélesége fokozatosan egységesül. Kialakul a nyomtatott címlap, a fólió formátum helyét egyre kisebb méretek veszik át, s ekkor jelenik meg először nagyobb számú korabeli szöveg nyomtatásban. A másoló ipar és a másoló műhelyek csaknem teljesen háttérbe szorulnak vagy jelentőségüket veszítik, a hivatásos másolók bibliofil kézirátok előállítására specializálódnak. Kialakul a kiadók hálózata, a könyv árucikké válik, s a könyvpiac a fontosabb európai kereskedővárosok tömeges értékesítési lehetőségeire rendezkedik be. A kolostorokban az aszkézis egyik formájaként 1480 után is másolnak kézirátokat, s a fejedelmi megrendelőknak továbbra is készülnek kézirátos unikumok. A kézirátok másolása utolsó csúcspontját a 16. század elején éri el, azon mesterek körében, akik a könyvnyomtatással szemben hangsúlyozott konzervatív igények kielégítésére régi kézirátokat másolnak és őriznek meg az utókornak. Főúri körökben még a 16. század elején is gyakran lebecsülik a nyomtatott könyvet és olcsó alapanyagát, a papírt, s a pergamen kézirátok és nyomtatványok reprezentatív szöveghordozójaként egyaránt előnyben részesítik. A kézirátos másolás és a nyomtatott könyv rivalizálását különösen jól mutatják azok a kézirátok, amelyeket nyomtatványok másolásával állítottak elő. Mindezek a változások egy műfaj, az imádságokönyv — és néha egyetlen kézirát történetében is nyomon követhetők.

A budapesti Egyetemi Könyvtár Kézirattárában található egy német nyelvű imádságokönyv a 16. század elejéről, amely egy egykorú nyomtatvány kézzel írott másolata.¹ A kódexet vörössel vonalazott és keretezett, finom minőségű

¹ SZILÁGYI Sándor: *A Budapesti M. Kir. Egyetemi Könyvtár codexinek címjegyzéke*. Bp. 1881. 112. A kir. m. tud. egyetem könyvtárában lévő kiválóbb zsenge nyomtatványok és codexek jegyzéke (1470–

pergamenre készítették. A körülvágott kézirat átlagos mérete 133 × 100 mm, terjedelme 111 lap. Különösen a kézirat elején és végén található lapok a tartós használat nyomait mutatják. A tiszta és szabályos írás a legkorábbi frakturtípus betűinek pontos másolata. Az egyhasábos írás általában folyamatos, s mindössze három üres oldal található a kódexben. A kéziratot hét széles keretezésű, gazdagon színezett egész oldalas fametszet díszíti, a szöveges oldalak egy részét ugyancsak színezett fametszetek keretezik. Az egész oldalas figurális díszítések szoros tartalmi kapcsolatban állnak az utánuk következő szöveges résszel. A kézirat elején egy lap hiányzik: ennek egyik oldalán a cím, a másik oldalán az első szövegegységhez kapcsolódó ábrázolás volt található. A kézirat pontosan követi a mintául szolgáló nyomtatvány ívszámozását, ami egyben jelzi, hogy a kódex eredetileg 14 nyolc lapos ívből, tehát összesen 112 lapból állt. Az egész oldalas illusztrációkkal szembeni oldalakon a hosszabb szöveg-egységek elején nagyméretű, háromsoros, a szövegek elején kisebb, kétsoros iniciálék találhatók. A szöveget számos oldalon több, piros és kék színű, fordított D betűre emlékeztető szakaszolójel tagolja.

A kézirat nyolc fő szerkezeti egységét bűnbánati és búcsúimádságok, Mária-imádságok, a Szentháromsághoz fűződő imádságok, Krisztus szenvedéséhez kapcsolódó szövegek, áldozási imádságok, a Mária-imádságok egy újabb csoportja, a hét bűnbánati zsoltár litániával és Szt. Anna-imádságok alkotják. Ennek megfelelően a nagyobb szerkezeti egységek előtti egész oldalas ábrázolások témái (a hiányzó első kép kivételével, amely egy gyónási jelenetet ábrázolt) sorrendben a következők: holdsarlós Madonna, Szentháromság, Gergely pápa miséje, áldozási jelenet, Mária a gyeppadon, az imádkozó Dávid király, Szt. Anna harmadmagával. A keretdíszeket figurális és ornamentális motívumok laza egymásbaszövése alkotja.

A kódexet vékony fatáblára húzott, vörösesbarna, kissé kopott aranyozott bőrkötés borítja, amely a virágdíszes, legyezőmotívumos nagyszombati kötések egyik változata a 17–18. század fordulójáról.² Elöl és hátul azonos, kettős keretezésű tükrében bélyegzőkkel készített sarok- és középképművek: négy stilizált virágos, indás sarokdíz egy tizenhat sugaras legyezős középdísz fog közre. A tükrözött vonalkeretben futó, görgetőkkel benyomott keretdíszek körül a belső rombusz alakú virágos, a külső indás, csipkés. A négy mezőre osztott gerincen közepén apró virágok sorakoznak. A kötéstáblákat két, hátulról előre záródó filigrán vaskapocs fogja össze. A kapocs a kötéssel egykorú, s ékszerész, ötvös vagy fegyverműves finoman kidolgozott egyedi munkája. A

1729). Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Budapest, J155. 15v. No. 75. A 18–19. és 49–50. lap között egy-egy lap számozatlan maradt: 18a, 49a.

² Vö. IVÁNYI Béla – GÁRDONYI Albert – CZAKÓ Elemér: *A Királyi Magyar Egyetemi Nyomda története*. Bp. 1927. 69., ROMHÁNYI Károly: *A magyar könyvkötés művészete a XVIII–XIX. században*. Bp. 1937. No. 185, 191.

kapcsokat tartó négy pántot két-két réz szegeccsel a fatáblába süllyesztett fém-lapokhoz erősítették.

A kódexben egy behelyezett papírlapon korábban a „Michaelis Winckler Anno 1782” bejegyzés volt olvasható.³ Az első kötéstábla belső oldalán található 19. századi írás azt rögzíti, hogy a kéziratot bejegyezték az Egyetemi Könyvtár katalógusába.

A nyomtatott előzmény

A kézirat alapjául szolgáló nyomtatványt Berkovits Ilona határozta meg 1931-ben.⁴ Ez a „Gilgengart” rövidített címen ismert imádságoskönyv, amely 1520-ban és 1521-ben két kiadásban jelent meg az augsburgi Johann Schönsperger nyomdájában.⁵ Ezen kívül még két különböző, impresszum nélküli kiadása, illetve kiadásváltozata ismert ugyanebből az időből.⁶ E kiadások egy részét ma már csak leírásból ismerjük. Az 1520-as kiadásból a müncheni Bayerische Staatsbibliothek őriz egy példányt.⁷ A nyomtatvány ritka előfordulását jelzi, hogy az egyik évszám nélküli kiadásnak a berlini királyi könyvtárban őrzött színezetlen példányát már 1913-ban faksimile kiadásban megjelentették. Ebben a hiányzó nyomdai iniciálékat egy zwickaui példányból, az egyik hiányzó metszetet pedig az 1520-as kiadás müncheni példányából vették át.⁸ A különböző kiadások (kiadásváltozatok), illetve azok fennmaradt példányai között kisebb formai eltérések találhatók: így például a címlap és a szöveg sorainak tördelésében, a címlap egy (piros), illetve két (piros és fekete) színnel történt nyomásában, a betűk cikornyáiban, az iniciálék és az impresszum közlésében,

³ VIZKELETY, A.: *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken. I–II.* Bp. 1969–1973. II. 86.

⁴ BERKOVITS Ilona: *A budapesti Egyetemi Könyvtár festett kéziratának egy csoportja* = MKsz 38 (1931). 1–22. Vö. AGGHÁZY Mária: *Hat évszázad könyvdíszítései, miniatúrái.* Szépművészeti Múzeum. A Grafikai Osztály kiállítása. Bp. 1966. No. XL.

⁵ PANZER, M. G. W.: *Annalen der ältern deutschen Literatur... bis MDXX.* I. Nürnberg, 1788. (Reprint: Hildesheim, 1961.) No. 972., WELLER, E.: *Repertorium typographum. Die Deutsche Literatur im ersten Viertel des sechzehnten Jahrhunderts.* Reprint: Hildesheim, 1961. No. 1708., *Verzeichnis der im deutschen Sprachgebiet erschienenen Drucke des XVI. Jahrhunderts.* (VD 16) Hg. von der Bayerischen Staatsbibliothek. I. Abteilung. Verfasser – Körperschaften – Anonyma. Bd. 7. Fis–Gn. Stuttgart, 1986. G. 2035, G 2036.

⁶ PANZER: *l. m.* (l. a 5. sz. jegyzet), No. 37., *The British Library General Catalogue of Printed Books to 1975.* (BLC) 1–360. London, 1979–1987. 61, 481, 125, 49. Vö. DODGSON, C: *Beiträge zur Kenntnis des Holzschnittwerks Jörg Breus* = *Jahrbuch der Königlich Preussischen Kunstsammlungen XXI* (1900). 211. 1. sz. jegyzet.

⁷ L. impr. membr. 25a.

⁸ CLEMEN, O. (Hg.): *Der Gilgengart.* Augsburg, Hans Schönsperger, c. 1520. Zwickau, 1913. 12. A fennmaradt további példányok felsorolása Clemen 13.

illetve elhagyásában, a metszetek elhelyezésében és színezésében, valamint az oldalak keretezésében.

A kiadványt megjelentető nyomdász, az idősebb Johann Schönsperger 1508-tól kezdve I. Miksa császár szolgálatában állt.⁹ Mintegy száz ismert nyomtatványa közül kiemelkedik a császár imádságoskönyve 1513-ból, valamint stilizált önéletrajzi munkája, a *Teuerdank* 1517-ből és 1519-ből. A bibliofília terén VI. Károly francia, Vencel cseh, Ferdinánd nápolyi király és Hunyadi Mátyás mellé állítható Miksa császár korán felismerte a nyomtatott könyv jelentőségét, ugyanakkor élete végéig vonzódott a miniatúrákkal díszített egyedi kéziratokhoz.¹⁰ A kiadványait ékesítő fametszetekhez például gyakran akvarell vázlatokat és miniatúrákat készíttetett, a hősi eposzok gyűjteményét tartalmazó ún. *Heldenbuch* szövegét pedig pergamenre íratta és miniatúrákkal díszíttette. A Dürer, Lucas Cranach és más neves mesterek által illusztrált imádságoskönyvét ugyan kinyomtatták, de a császár saját példánya a kézi rajzokkal díszített unikum maradt.¹¹ A kéziratok és a nyomtatványok előállítását lépésről lépésre nyomon követte, számtalanszor beleavatkozott a kivitelező művészek munkájába, és személyisége csaknem minden megbízásából készült művön nyomot hagyott. Foglalkoztatta a kézzel írott és nyomtatott betű kapcsolata: nyomdászát arra ösztönözte, hogy a bécsi udvari kancellária elegáns kalligráfiáját, annak tolljátékait, illetve a császár kézzel írott egykori tankönyveinek írásmódját a betűöntés és a könyvnyomtatás technikájával, a betűk formájával és a betűtesthez beillesztett cikornyák segítségével reprodukálja.¹² Az előzmények nélküli tipográfusi vállalkozás keretében a basztárd írás elemeinek felhasználásával így jött létre először az ún. Gebetbuchschrift, majd a valamivel kisebb betűkből álló Teuerdankschrift, végül a legapróbb betűs Gilgengartschrift, amely a Teuerdankschrift kicsinyített és egyszerűsített változata.¹³ Ez a betűtípus a szignatúrákban már a *Teuerdank* 1517-es kiadásában megjelenik, önállóan pedig a *Gilgengart*ban alkalmazzák először. Ezek a típusok, amelyek augsburgi fraktura néven kerültek be a nyomdászat történetébe, gyorsan elterjedtek és alapul szolgáltak a frakturbetű további fejlődésének.

Bár a *Gilgengart* megrendelőjére egyik kiadásban sincs közvetlen utalás, a nyomtatvány betűtípusa és keletkezési körülményei egyértelműen tanúsítják

⁹ BENZING, J.: *Die Buchdrucker des 16. und 17. Jahrhunderts im deutschen Sprachgebiet*. Wiesbaden, 1982. 13.

¹⁰ UNTERKIRCHER, F.: *Maximilian I. Ein kaiserlicher Auftraggeber illustrierter Handschriften*. Hamburg, 1983.

¹¹ GIEHLOW, K. (Hg.): *Kaiser Maximilians I. Gebetbuch mit Zeichnungen von Albrecht Dürer und anderen Künstlern*. Faksimiledruck. Wien, 1907.

¹² WEHMER, C.: *Mit gemäl und schrift*. Kaiser Maximilian I. und der Buchdruck. In: *In Libro Humanitas*. Festschrift W. Hoffmann. Stuttgart, 1962. 244–276. Vö. FICHTENAU, H.: *Die Lehrbücher Maximilians I. und die Anfänge der Frakturschrift*. Hamburg, 1961.

¹³ CRONS, E. – KIRCHNER, J.: *Die gotischen Schriftarten*. Leipzig, 1928. 36, 46, 62.

Miksa császár mecénási szerepét. A megrendelőre való nyílt utalás hiánya azzal magyarázható, hogy a vállalkozás csak a császár halála után valósulhatott meg, követve ezzel az imádságoskönyv és a *Teuerdank* sorsát: az imádságoskönyv kinyomtatása más tervek miatt félbeszakadt, a *Teuerdank* első kiadásának példányait pedig a császár haláláig ládában őrizték, s csak 1526-ban osztották szét. Míg az imádságoskönyv és a császár két önéletrajzi műve, a *Teuerdank* és az ugyancsak befejezetlenül maradt, csupán 1775-ben kinyomtatott *Weisskunig* keletkezés- és kiadástörténetét elég pontosan ismerjük,¹⁴ a *Gilgengart* születésének több részletét homály fedi. Nem ismerjük a szöveg összeállítóját, csak feltételezhetjük, hogy ezt a munkát a császár környezetének valamelyik egyházi tagja végezte. Az is csak hipotézis, hogy a császár célja a könyvvel a torzóban maradt imádságoskönyv után egy kevésbé igényes és költséges, ám mégis különleges és reprezentatív kiadvány megjelentetése volt. Ugyanakkor aligha feltételezhető, hogy a *Gilgengart* impresszum nélküli kiadásai korábbiak lennének az 1520-as kiadásnál, s hogy még a császár életében megjelentek. Sokkal valószínűbb, hogy Miksa több más vállalkozásához hasonlóan ennek a könyvnek a megjelentetése is pénzhiány miatt maradt el, s bár a betűk és — mint azt látni fogjuk — a fametszetek már korábban készen voltak, a könyv kinyomtatására már csak a császár halála után került sor. Nem tudunk biztosat a *Gilgengartschrift* tervezőjéről, a betűk metszőjéről és öntőjéről sem. A német kutatás máig nem egyezett meg abban, hogy ki vagy kik készítették a három betűtípus közvetlen előképeit az augsburgi betűmetsző számára. Csupán annyi biztos, hogy mindhárom kiadvány betűinek stílusa a birodalmi kancellária és a császári udvar írnokműhelyében jött létre. Az 1513-as imádságoskönyv és a *Teuerdank* betűinél az újabb kutatás a holland Jost de Negker betűmetsző közreműködésére gondol.¹⁵ Negker 1485 körül született Antwerpenben, és 1508 körül érkezett Augsburgba, hogy Schönspergerrel közösen a császári megbízásokon dolgozzon. E két kiadvány betűi már 1512 körül elkészülhettek, s 1517-ben már a *Gilgengart* típusai is készen voltak.

Valamivel jobb a helyzet a szignálatlan fametszetek készítőjével. A korábbi bizonytalan hozzárendelésekkel szemben, melyek az egész oldalas illusztrációkat több különböző metszőnek tulajdonították,¹⁶ Heinrich Theodor Muser a korabeli augsburgi könyvtermelés illusztrációs anyagának vizsgálatával 1927-ben megállapította, hogy az összes metszet egy bizonyos Petrarka mester alko-

¹⁴ WEHMER: *i. m.* (I. a 12. sz. jegyzetet) 245–269.

¹⁵ WEHMER: *i. m.* (I. a 12. sz. jegyzetet) 253–257.

¹⁶ DODGSON: *i. m.* (I. a 6. sz. jegyzetet) 210–211., MUSER, R.: *Die deutsche Bücherillustration der Gothik und Frührenaissance (1460–1530). I–II.* München, 1922. I. No. 959., HOLLSTEIN, F. W. H.: *German engravings, etchings and woodcuts ca. 1400–1700. I–(XXVIII).* Amsterdam, 1954–(1980). IV. 163. No. 27–29.

tása.¹⁷ Az ismeretlen augsburgi metsző nevét fő művéről, Petrarca *Remedium utriusque fortunae* című munkájának 1532-ben megjelent német nyelvű kiadásához készített illusztráció sorozatáról kapta.

A kézirat keletkezése, viszonya a nyomtatványhoz, utóélete

A kézirat keletkezési körülményeire közvetlen utalást nem találunk a kódexben. Ha volt is ilyen, az legfeljebb az elveszett címlapon vagy az ugyancsak elveszett eredeti kötéstáblán kaphatott helyet. Így nincs más lehetőség, mint megvizsgálni a kézirat eltéréseit a nyomtatványhoz viszonyítva, s ebből következtetni a keletkezés körülményeire.

A kódexet összehasonlítva a nyomtatvány 1520-as kiadásának Münchenben őrzött példányával, a következő eltéréseket találjuk.¹⁸ A kézirat nem teljesen hű másolata a nyomtatványnak, bár annak betűtípusát pontosan követi, s a betűk közti különbségek nagyjátval is nehezen vehetők észre. A kódexet tehát olyan másoló írta, aki fölényesen birtokában volt a fraktura típusú írásnak. A másoló nem tartja be a nyomtatvány sorainak zárt formáját, és a sorok között gyakran egy-két szótagnyi eltérés található. A sorok végén a betűk néha összerolódhatnak. A formai eltérések mellett a szövegben is találunk különbségeket. Bár a kódex szövege azonos dialektusban íródott a nyomtatvánnyal, kisebb helyesírási eltérések gyakran előfordulnak. Fontos tartalmi különbség, hogy a nyomtatvány imádkozóra vonatkozó hímnemű nyelvtani formáit a kéziratban néhány kivétellel nőnemű alakra változtatták (pl. „ich armer sünder — ich arme sünderin, mich arme dienerin”). A kódex finom pergamenre íródott a nyomtatvány durva pergamenjével szemben. A kódex utolsó lapjáról hiányzik a nyomtatvány megjelenési helye, éve és a nyomdász neve, viszont az ívek a nyomtatvány mintájára a jobb alsó sarokban számozottak. A kódexből elveszett az első lap, ezért a nyomtatvány címlapja és a címlap hátoldalán található fametszet a gyónási jelenettel hiányzik.

A kézirat csonkaságából fakadó eltérés, hogy a kódexben összesen 14, a nyomtatványban 15 különböző keretdíszet találunk. A keretdíszek elhelyezése a kódexben általában nem felel meg a nyomtatványnak, attól eltérő lapokon szerepelnek. A kódexbeli levonatok színezése az illuminálás szabályai és technikája szerint készült, a nyomtatvány metszetei híg festékkel, világos színekkel enyhén színezettek. A *Gilgengart* különböző kiadásában az iniciálék helyét üre-

¹⁷ MUSPER, H. Th.: *Die Holzschnitte des Petrarkameisters*. Ein kritisches Verzeichnis. München, 1927.

¹⁸ Vö. BERKOVITS: *i. m.* (l. a 4. sz. jegyzetet) 21–22. Hogy a másolat pontosan melyik kiadás alapján készült, a különböző kiadások közti minimális eltérések miatt csak az összes kiadás példányainak összevetése alapján lehet megállapítani.

sen hagyták, illetve nyomdai iniciálékat alkalmaztak, a kódex nagy kezdőbetűit kézzel festették.

Mindezek alapján csupán annyi biztos, hogy a kódexet előkelő hölgynek szánták. Ezen túlmenően Berkovits Ilona megkockáztatta a feltevést, hogy a kéziratot „a császár felesége számára” készítették.¹⁹ A nyomtatványok kézi másolásának gondolata valóban nem volt idegen Miksa császártól, amint ezt a második feleségével, Bianca Sforza Máriával kötött házassága alkalmából 1494-ben megjelent *Epithalamion*nak a császári pár kettős portréjával díszített kézirat másolata tanúsítja.²⁰ Ezt a másolatot, amely 1509-ben, a házasságkötés után 15 évvel, kései ajándékként készült a császárnénak, a *Gilgengart* kézirat másolata közvetett formai előzményének tekinthetjük. A kódex hozzárendelésénél konkrét személyhez nehézséget okoz, hogy az alapul szolgáló nyomtatvány első évszámmal jelzett kiadása a császár halála utáni évben jelent meg, a kézirat tehát csak ez után készülhetett. Másrészt Miksa második felesége, Sforza Mária 1511-ben meghalt, harmadik feleségével, II. Ulászló magyar király leányával, a kiskorú Anna hercegnővel pedig 1515-ben kölcsönös örökösödési szerződés keretében azzal a feltétellel kötött házasságot, hogy halála után Annát Miksa egyik unokája, Károly vagy Ferdinánd főherceg veszi feleségül nagykorúsága elérésekor. Ugyanekkor Ulászló Lajos fiával eljegyezte Miksa unokáját, Máriát, s a császár Lajost fiává fogadta.²¹ Anna 1521-ben lesz Ferdinánd felesége, Lajos és Mária 1522-ben kötnek házasságot. Mindezen körülmények ismeretében nem valószínű, hogy a kódex Annának készült. Magyarországi Anna kézzel írott imádságoskönyvét egyébként is ismerjük: Ferdinánd császár udvari festője, Jakob Seisenegger (?) 1524-ben készítette pergamenre, s többek között Ferdinánd és Anna egész alakos portrészertő ábrázolása díszíti.²² Inkább lehetséges, hogy Miksa császár unokájának, Máriának, később II. Lajos magyar király feleségének szánták nászajándékként. S bár a gondolat még föltehetően Miksától származik, a közvetlen megbízást a másolat elkészítésére minden valószínűség szerint már nem ő, hanem unokája, Ferdinánd császár, Mária testvére adta.

Közvetve a kézirat Mária főhercegnő, a későbbi Mária királyné számára készíttetését támasztják alá a kódex további sorsára vonatkozó adatok, illetve feltevések. Biztosan csupán annyit tudunk, hogy a Magyarországra került kéziratot a 17–18. század fordulóján a nagyszombati jezsuita nyomdában újrakötötték, majd 1782-ben Winkler Mihály bonyhádi plébános tulajdonába jutott.

¹⁹ BERKOVITS: *i. m.* (l. a 4. sz. jegyzetet) 21.

²⁰ UNTERKIRCHER: *i. m.* 1983. (l. a 10. sz. jegyzetet) 54, No. 82.

²¹ HERMANN Zsuzsanna: *Az 1515. évi Habsburg–Jagelló-szerződés*. Adalék a Habsburgok magyarországi uralmának előtörténetéhez. Bp. 1961. 28–29.

²² MENHARDT, H.: *Verzeichnis der altdeutschen literarischen Handschriften der Österreichischen Nationalbibliothek I–III*. Berlin, 1960–1961. No. 2755., HILGER, W.: *Ikongraphie Kaiser Ferdinands I. (1503–1564)*. Wien, 1969. 154–155. No. 50.

Ugyanezekben az években jutott Winkler tulajdonába a később *Nádor kódex* néven ismertté vált 16. század eleji kézirat a pozsonyi klarissza kolostorból.²³ Lehetséges tehát, hogy a *Gilgengart* másolata is Pozsonyból jutott Winklerhez.²⁴ A kódex Pozsonyba kerülése összhangban áll a feltevessel, hogy a kézirat eredetileg Mária királyné birtokában volt: amikor a királyné a mohácsi vereség hírére Budáról elmenekült, Pozsonyba ment, ahol több hónapig időzött, s a magával vitt kincsek, könyvek és iratok egy részét a pozsonyi káptalan őrizte meg.²⁵ Amikor aztán II. József császár tervbe vette a káptalan feloszlását,²⁶ a könyvtár legértékesebb darabjait egyházi személyekhez menekítették. A feltevéseknek ez a sorozata egyben megoldja a kódex Magyarországra kerülésének problémáját, ami egyébként külön magyarázatot igényel.

Műfaj, szerkezet, tartalom, források

A kódex az alapjául szolgáló nyomtatvánnyal együtt a későközépkori német nyelvű illusztrált imádságoskönyveknek abba a csoportjába tartozik, amelyre a döntően liturgikus jellegű összeállításokkal (pl. a órás-könyvekkel) szemben a magánáhítatra szánt imádságszövegek jellemzők. Ezek a személyes áhítat céljára nagyrészt olyan szövegeket tartalmaznak, amelyek latin előzményei sem a hivatalos liturgiában, sem a különféle paraliturgikus imádsággyakorlatokban (pl. *Officium parvum* BMV) nem fordulnak elő. A két fő típus között számos átmeneti forma található, s egyértelmű hozzárendelés nem mindig lehetséges. Az első német nyelvű imádságoskönyvek a 14. században jönnek létre. A magánáhítatra szolgáló gyűjtemények többsége 1450 után keletkezik, elsősorban a délnémet területen lévő női kolostorok lakóinak, míg a Németalföldön a órás-könyv az uralkodó típus. A könyvnyomtatás első időszakában viszonylag kevés magánáhítatra szolgáló német nyelvű imádságoskönyv készült, ezek használói növekvő mértékben világiak. A *livres d'heures* franciaországi szerepéhez ha-

²³ TOLDY Ferenc: *Nádor-Codex*. A Pesti Egyetemi Könyvtár eredetiéből. Buda, 1857. 5. A két kódexet a később Veszprémi-kódexnek elnevezett harmadik kézirattal együtt Winkler mint gödrei plébános, címzetes pécsi kanonok 1803-ban ajánlotta fel a budapesti Egyetemi Könyvtárnak; GALAMBOS, F. (Hg.): *Glaube und Kirche in der Schwäbischen Türkei des 18. Jahrhunderts*. Aufzeichnungen von Michael Winkler in den Pfarrchroniken von Szakadát, Bonyhád und Gödre. München, 1987. 124–246.

²⁴ A kódex pozsonyi őrzésének lehetőségét már Fitz József is felvetette, aki a pozsonyi jezsuiták könyvjegyzékének egyik szűkszávú bejegyzésében ennek az imádságoskönyvnek a leírását vélte megtalálni: „*Liber precativus manuscriptus (No.) 1140 8° Germ.*” *Catalogus librorum In residentia abolitae Societatis Jesu ad Sanctum Martinum Posonii adinventorum*. (Descriptus 18. Febr. 1781. praesentae 8. Jul. 1776.) Egyetemi Könyvtár, Kézirattár, Budapest J10/9. 52. Vö. BERKOVITS: *i. m.* (l. a 4. sz. jegyzetet) 19. 1. sz. jegyzet.

²⁵ ORTVAY Tivadar: *Mária, II. Lajos király neje 1505–1558*. Bp. 1914. 190–327.

²⁶ RIMELY, C.: *Capitulum insigne ecclesiae collegiatae Posoniensis ad S. Martinum ep. olim SS. Salvatorem*. Posonii, 1880. 85., KNAUZ Nándor: *Válaszul Rimely Károly adalékjára*. Bp. 1881. 37.

sonló funkciót töltött be a 16. század elején Németországban a *Hortulus animae* című imádságyűjtemény és annak német nyelvű változata, a *Seelengärtlein* (Wurzburg der Seel), melyből 1498 és 1598 között mintegy 140 különböző kiadás ismert. A hóraskönyvekkel szemben a személyes használatra szánt imádságoskönyvek szöveganyaga tartalmi és formai szempontból egyaránt sokkal változatosabb, szerkezete kötetlenebb.

A laikus használatra készült imádságoskönyvek külön csoportját alkotják a fejedelmek kézzel frott díszes imádságoskönyvei, amelyek rendszerint a liturgikus imádkozási stílust képviselik: nagyrészt teljes hóraskönyvek vagy azok részleteit más imádságokkal együtt tartalmazzák, s a személyes imádkozásra csak ritkán adnak lehetőséget. A fejedelmi imádságoskönyvek két további csoportra oszthatók, aszerint, hogy az uralkodók csupán használták vagy pedig egyenesen az ő megrendelésükre készítették őket.²⁷ I. Miksa császárt különleges hely illeti meg a későközépkori fejedelmi imádságoskönyvek történetében, mivel személyéhez közvetlenül összesen négy különböző imádságoskönyv fűződik.

Csupán közvetve kapcsolódik Miksához anyjának, Eleonóra császárnénak 1463 körül készített imádságoskönyve, amelyet még gyermekként lapozgathattott.²⁸ Az első imádságoskönyvet Miksa megrendelésére 1486 körül a burgundi udvarban készítették. Ez a nem a reprezentációt, hanem a napi használatot szolgáló ún. régebbi imádságoskönyv tartalmában is különbözik a hóraskönyvektől, mivel az imádságokat a császár saját elképzelése szerint állították össze.²⁹ Több szöveg más imádságoskönyvekben is megtalálható, de más összefüggésben, más szövegeknek nincs előzménye, s feltehetően neki szereztek, míg számos további imádságot utólag írtak be a kódexbe. A föltehetően I. Miksa részére készült második összeállítás szoros tartalmi kapcsolatot mutat az elsővel és a harmadikkal, s mintegy a kettő közti változatként értékelhető.³⁰ A harmadik gyűjteményt, amit néha egyszerűen I. Miksa császár imádságoskönyvének neveznek, valószínűleg a Miksa apja, Frigyes császár által 1460-ben alapított Szt. György rend tagjainak állították össze, de az is lehetséges, hogy a császár különleges alkalmakkor ajándékozott belőle.³¹ Első része

²⁷ HAIMERL, F. X.: *Mittelalterliche Frömmigkeit im Spiegel der Gebetbuchliteratur Süddeutschlands*. München, 1952. 109–114.

²⁸ UNTERKIRCHER, F.: *Inventar der illuminierten Handschriften, Inkunabel und Frühdrucke der Österreichischen Nationalbibliothek I. Die abendländischen Handschriften*. Wien, 1957. 57. ÖNB Cod. 1942., MËNHARDT: *i. m.* (I. a 22. sz. jegyzet) I. No. 1907. (Theol. 966), UNTERKIRCHER, F.: *Die Gebetbücher Kaiser Maximilians I.* = *Philobiblon XVIII* (1974). 241–242.

²⁹ UNTERKIRCHER, F.: *i. m.* 1957. (I. a 28. sz. jegyzet) 55. ÖNB. Cod. 1907., HILGER, W.: *Das Ältere Gebetbuch Maximilians*. Vollständige Faksimile-Ausgabe des Codex Vindobonensis 1907 der Österreichischen Nationalbibliothek. Graz, 1973.

³⁰ DENIS, M.: *Codices manuscripti theologici Bibliothecae Palatinae Vindobonensis. I–II*. Wien, 1795–1800. I. No. 907., HAIMERL: *i. m.* (I. a 27. sz. jegyzet), 113.

³¹ Vö. 11. jegyzet., UNTERKIRCHER: *i. m.* 1957. (I. a 28. sz. jegyzet), 55. ÖNB. Cod. 1906.

1513-ban jelent meg a külön erre a célra megalkotott betűkkel, mindössze tíz pergamenre nyomott példányban, a második rész kéziratban maradt. Ugyanennek az imádságoskönyvnek ismert egy kevésbé reprezentatív, kis formátumú, igénytelen betűkkel papírra nyomott kiadása, mely az augsburgi Silvan Othmar nyomdájában jelent meg, év nélkül. Ez föltehetően próbanyomatként szolgált az imádságoskönyv „népszerű” kiadásához.³²

Az első, ún. régebbi és a harmadik, nyomtatásban megjelent imádságoskönyv tartalmi összevetése azt mutatja, hogy a régebbi könyv alapul szolgált az új összeállításához. A két gyűjtemény több szövege teljesen azonos, a szövegek egy részét hasonlóan csoportosították. A szentek köre a harmadik imádságoskönyvben részben módosult, de a hozzájuk kapcsolódó szövegek azonosak, illetve némileg rövidített formában szerepelnek. Néhány imádságnak csupán a címét alakították át, másokat újakkal helyettesítettek. Az imádságok egyéni jellegű összeállítása után a harmadik gyűjteményben egy terjedelmes Mária-officium és egy szent kereszt officium következik, az egyébként mindig — az ún. régebbi imádságoskönyvben is — előforduló litánia itt nem szerepel. Ugyancsak hiányzik a kalendárium, fennmaradt azonban egy, a császár megbízásából a Szt. György lovagrend számára összeállított kéziratot kalendárium, s lehetséges, hogy azt az imádságoskönyv kiegészítésére szánták.³³

Ezeknek a latin és flamand, latin és francia, illetve teljesen latin nyelvű összeállításoknak a sorába utolsóként illeszkedik a Miksa császárhoz fűződő negyedik, immár német nyelvű imádsággyűjtemény, a *Gilgengart*. Ennek mind szerkezete, mind tartalma alapvetően különbözik a három korábbi imádságoskönyvtől. Az összeállításban összesen 47 önálló szöveget találunk.³⁴ Műfaji szempontból többségük imádság (33 db), illetve imádságsorozat (7 db), ezenkívül négy rövid fohász (ún. Spruch), két miseszöveg, illetve miseimádság és egy officium szerepel. A hagyományos (kérő, köszönő, dicsőítő) imádságtípusok mellett néhány jellegzetes későközépkori szövegösszeállítás is szerepel a gyűjteményben: halmozó- és ismétlődőimádságok, valamint egy legendai elemeket felhasználó ún. elbeszélő ima. Ez a műfaji megoszlás jól mutatja, hogy a gyűjteményt világi személyeknek szánták: az önálló imádságok nagy száma tematikus csoportosításban tág lehetőséget nyújt a válogatásra. A terjedelmesebb imádságfüzerek, illetve a rövid fohászok szerepeltetése is a világiak áhítatgyakorlatának eltérő időbeli kereteire van tekintettel. Ugyanezt jelzi, hogy kötött napi imádságregdet feltételező officium csupán egy van a gyűjteményben. Megkönnyítette a használatot, hogy a szövegek egy részénél előzetes tájékoztató ol-

³² UNTERKIRCHER: *i. m.* 1974. (l. a 28. sz. jegyzetet), 252.

³³ UNTERKIRCHER: *i. m.* 1974. (l. a 28. sz. jegyzetet), 252–253.

³⁴ A további megállapítások a kéziratra és az alapjául szolgáló nyomtatványra egyaránt vonatkoznak, mivel a kettő között lényeges tartalmi különbség nincs.

vasható, ami a címen kívül utal az imádkozás alkalmára és módjára, az imádság szerzőjére, hasznára és az általa elnyerhető bűcsúkra.

A kódex szövegeit Vizkelety András katalogizálta, s egyben kísérletet tett a különböző kéziratokban található párhuzamos szövegek egy részének meghatározására.³⁵ Leírására és az általa közölt szövegpárhuzamokra a továbbiakban külön nem hivatkozunk. Mivel itt egy nyomtatvány másolásával létrejött kéziratról van szó, a szövegek párhuzamait és forrásait az egykorú nyomtatott imádságoskönyvekben is keresni kell. Itt nincs lehetőség minden szöveg megemlítésére és az ismert változatok felsorakoztatására, s csupán néhány érdekesebb, gyakran előforduló, kiterjedt szöveghagyományozódással rendelkező jellemző példát emelünk ki. Az első rész bűnbánati imádságai körül az O Herre Ihesu christe ich opffer dir (1r–2r) kezdetű például a trier-i St. Irminen kolostor bencés apácáinak 1500 körül készült imádsággyűjteményében,³⁶ az O Almechtiger und barmhertziger gütiger got (4r–5r) kezdetű egy 16. századi nürnbergi kéziratban szerepel (ez utóbbiban két helyen is).³⁷ A három könyörgésből és a hozzájuk kapcsolt egy-egy *Miatyánkból* álló ún. *Pater noster* imádság (5v–6v) az ismétlődő imádkozás egyik formája, melyhez már a 13. században a három *Ave Maria* elmondása és bűcsüengedély kapcsolódott. A három *Pater noster* hatékonyságát a bevezető megjegyzés hivatott tanúsítani, amely szerint ezáltal egy gyilkos megmenekült: ti. utolsó óráján a kárhozattól. Az O Ewige gothaitt O ware menscheit (7r) kezdetű fohász, melyhez 500 év bűcsű fűződik, előfordul például egy, a 16. század első felében Tegernsee-ben írt imádságosgyűjteményben.³⁸ Az első rész utolsó imádságához, amit bevezetője szerint térden állva kell mondani, 300 év bűcsű kapcsolódik (7r–v).

A második rész Mária-imádságai közül az O Maria ein mitlerin (9r–10r) kezdetű első szöveg Mária nevének öt betűjéről a Mediatrix dei et hominum kezdetű imádság fordítása. Ez az akrosztichon típusú Mária-imádságok egyik elterjedt, gazdag szöveghagyománnyal rendelkező változata. A latin eredetiben minden versszak elején Mária egy-egy titulusa áll (Mediatrix, Auxiliatrix, Reparatrix, Illuminatrix, Advocatrix), melyek kezdőbetűi összeolvasva Mária nevét adják ki. A szöveg előszava (7v–8r) egy strassburgi johannita szerzetes prédikációjára hivatkozik: eszerint aki az imádságot naponta elmondja, nem kerül a pokolba. Ez a meg nem nevezett johannita föltehetően azonos Nikolaus von Löwennel, aki 1371-ben lépett a rendbe és a Strassburg melletti Grü-

³⁵ VIZKELETY: *i. m.* (l. a 3. sz. jegyzetet) II. No. 35.

³⁶ ACHTEN, G. – KNAUS, H.: *Deutsche und niederländische Gebetbuchhandschriften der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt*. Darmstadt, 1959. No. 73/267v. Az első rész több szövegét közli PAULUS, N.: *Die Reue in den deutschen Erbauungsschriften des ausgehenden Mittelalters* = *Zeitschrift für Katholische Theologie* 28 (1904). 469.

³⁷ VIZKELETY: *i. m.* (l. a 3. sz. jegyzetet) I. No. 33/124v–129r, 156r–173r.

³⁸ KORNRUMPF, G – VÖLKER, P. G.: *Die Handschriften der Universitätsbibliothek München. I. Die deutschen mittelalterlichen Handschriften*. Wiesbaden, 1968. No. 269/62r.

ner Wörth johannita kolostor megbízásából irodalmi munkásságot végzett.³⁹ A következő szöveg a Clairvaux-i Bernátnak tulajdonított ún. arany *Ave Maria* (10r–12r), amely nem az ismert imádság egyszerű parafrázisa, hanem az *Ave Maria, ancilla sanctae trinitatis humillima* kezdetű Mária-antifóna másutt is gyakran előforduló fordítása.⁴⁰ A bevezető szerint ezt az imádságot egy angyal adta Szt. Bernátnak, ami utalás Bernát angyalokkal kapcsolatos legendás látomására. Használatát azzal nyomatékosítja, hogy aki áhítattal mondja, nem hal meg bűnbánat, gyónás és a szentségek nélkül, s lelke a mennybe jut. A szöveg szerepel például a *Hortulus animae* egy 15. századi kéziratában,⁴¹ latinul megjelent a gyűjtemény 1503-as strassburgi kiadásában.⁴² A *Hortulus animae* első latin kiadása 1491 körül, első német kiadása 1501-ben látott napvilágot. A további német kiadások jórészt a Sebastian Brant és Jakob Wimpfeling által kezdeményezett 1502-es strassburgi kiadásra mennek vissza, amely jelentősen előmozdította az összeállítás elterjedését. I. Miksa császár családja és a *Hortulus animae* szoros kapcsolatára vet fényt, hogy a Brant-féle *Hortulus animae* 1510-es német nyelvű strassburgi kiadásának kéziratosa másolata 1517–1523 között Németalföldön I. Miksa császár lánya, Margit főhercegnő számára készült.⁴³

A *Frew dich aller gebenedeiste gotes gebererin* (14v–16v) kezdetű szöveg, mely címe szerint pestis, valamint minden testi és lelki veszély ellen mondanó, a *Gaude virgo gloriosa* kezdetű, *Mária hat öröme* néven széles körben elterjedt imádság fordítása.⁴⁴ A téma, Mária különböző számú örömei — Mária hét fájdalmával szembeállítva — különösen a 15–16. századi himnuszoköltészet, ikonográfia és a német hórászkönyvek kedvelt motívuma. Egy Mária kilenc öröméhez fűződő imádság a kódex másik Mária-imádságokat tartalmazó részében szerepel (58r–65v). A két rövid fohászt (16v–17r) követő szöveg, *In mitten unser lebens zeit* (17r), Notker Balbulus *Media vita* kezdetű himnuszának a 15. században keletkezett, számos változatban fennmaradt fordítása.⁴⁵ Az *In*

³⁹ CLEMEN: *i. m.* (l. a 4. sz. jegyzetet) 4.

⁴⁰ JANAUSCHEK, L.: *Bibliographia Bernardiana*. Vindobonae, 1891. XI. No. 9., VÖLKER, P. G.: *Gerard Achten und Hermann Knaus: Deutsche und niederländische Gebetbuchhandschriften der Hessischen Landes- und Hochschulbibliothek Darmstadt*. Darmstadt, 1959. = Anzeiger für deutsches Altertum und deutsche Literatur 74 (1963). 41.

⁴¹ BUTZMANN, H.: *Die Blankenburger Handschriften*. Kataloge der Herzog-August-Bibliothek Wolfenbüttel XI. Frankfurt, 1966. No. 269/265r.

⁴² HAIMERL: *i. m.* (l. a 27. sz. jegyzetet) 125.

⁴³ BOHATTA, H.: *Bibliographie der Livres d'heures* (Horae B. M. V.) Officia, Hortuli animae, Coronae B. M. V., Rosaria und Cursus B. M. V. des XV. und XVI. Jahrhunderts. Wien, ²1924. 72–77., HAIMERL: *i. m.* (l. a 27. sz. jegyzetet) 123., DÖRNHÖFFER, F. (Hg.): *Seelengärtlein. Hortulus animae*. Cod. Bibl. Pal. Vindob. 2706. I–IV. Frankfurt, 1907–1911.

⁴⁴ CHEVALIER, U.: *Repertorium Hymnologicum. I–VI*. Louvain–Bruxelles, 1892–1920. I. No. 7006.

⁴⁵ *Patrologiae cursus completus... series secunda... accurante J.–P. Migne (PL) T. LXXXVII*. Paris, 1851. 58., WACKERNAGEL, Ph.: *Das deutsche Kirchenlied von der ältesten Zeit bis zu Anfang des XVII.*

der dein hilf und beschirmungen fleuch ich kezdetű, szomorúság idejére való szöveg (17v–18v) a *Sub tuum praesidium* kezdetű, legrégebb Mária-imádság fordítása.⁴⁶ Ezt a részt egy Mária-mise szövege zárja (18v–22v), melyben az egyházi év ünnepei szerint más-más szövegre van utalás, s amely II. Orbán pápára vezethető vissza.⁴⁷ Ez a miseszöveg föltehetőleg a óráskönyveken kívül a magán imádságoskönyvekben, így a *Hortulus animaeben* is szinte elmaradhatatlan kis Mária-officiumot helyettesíti.

A harmadik egység a Szentháromság officiumával kezdődik (24r–34v), melynek szerkezetét a napi imaórák alkotják. A kompletórium végén a *Salve regina* antifónával (33v–34v), ami valószínűleg Heinrich von Laufenberg strassburgi johannita teológus fordítása. Ezt követi három imádság a Szentháromsághoz és külön-külön a három isteni személyhez (35r–37v). Ezek latin változata szerepel a *Hortulus animae* 1503-as strassburgi kiadásában.⁴⁸ A részt a Szentháromságról szóló mise zárja (37v–40v).

A Krisztus szenvedéséről szóló negyedik rész első szövege egy nyolc tagból álló imádságsorozat (42r–44v), amely a *Domine Jesu Christe adoro te in cruce pendentem* kezdetű imádság számos változatban gyakran előforduló fordítása, s melynek eredetijét a hagyomány Nagy Szt. Gergely pápának tulajdonította.⁴⁹ A bevezető (41r) szerint a szöveg „Gergely pápa látomása”, tehát a Gergely pápa miséje témájú kép előtt mondandó, s az eredetileg öt imádsághoz a pápák még hármat kapcsoltak, és a vele járó búcsúkat is megsokszorozták és megerősítették. Ennek a résznek az elején épp ilyen, a középkor végén különösen kedvelt ábrázolás látható.⁵⁰ A Krisztus tagjait köszöntő második szöveg (44v–47r) első pillantásra a Clairvaux-i Szt. Bernátnak tulajdonított *Rhythmica oratio ad unum quodlibet membrorum Christi patientis et a cruce pendentisre* emlékeztet, valójában a *Salve tremendum cunctis potestatibus caput* kezdetű imádság fordítása, mely a 16. század elejéről számos változatban

Jahrhunderts. I–V. Leipzig, 1864–1877. II. No. 991–999., CHEVALIER: *i. m.* (l. a 44. sz. jegyzetet) II. No. 11419.

⁴⁶ STEGMÜLLER, O.: *Sub tuum praesidium. Bemerkungen zur ältesten Überlieferung* = Zeitschrift für Katholische Theologie 74 (1952). 76–82., AUER, J. B.: *Unter deinen Schutz und Schirm*. Das älteste Mariengebete der Kirche. Leutersdorf, ⁴1974.

⁴⁷ BEISSEL, St.: *Geschichte und Verehrung Marias in Deutschland während des Mittelalters*. Freiburg i. Br. 1909. 272, 317 ff., vö. SCHNEIDER, K.: *Die Handschriften der Stadtbibliothek Nürnberg I*. Wiesbaden, 1965. Cent. VI. 43d/8.

⁴⁸ HAIMERL: *i. m.* (l. a 27. sz. jegyzetet) 124. 743. sz. jegyzet.

⁴⁹ WILMART, A.: *Auteurs spirituels et textes dévots du moyen age latin*. Paris, 1932. 144. 4. sz. jegyzet., WILMART, A.: *Le manuel de prières de Saint Jean Gualbert* = Revue Benedictine 48 (1936). 283. No. 34., LEROQUAIS, V.: *Les livres d'heures manuscrits de la Bibliothèque Nationale. I–III*. Paris, 1927–1943. II. 346. No. 37.

⁵⁰ SCHREIBER, W. L.: *Manuel de l'amateur de la gravure sur bois et sur métal au XVe siècle. t. II*. Leipzig, 1892. No. 1455.

ismert.⁵¹ A harmadik imádság bevezetője a búcsúk mellett a szöveg állítólagos eredetéről is tájékoztat: a lateráni Szt. János templomban találták kőre írva, szerzője Szt. Ágoston (47r–48v). A *Deus qui pro redemptione* kezdetű latin eredeti valójában a középkor végén különösen kedvelt pszeudo-ágostoni orációk egyike.⁵² Latinul és németül több kézirat és nyomtatott változata maradt fenn, így például két, 1490 körül Nürnbergben kiadott egylapos nyomtatványban.⁵³ Ennek a Krisztus szenvedéséhez fűződő egész résznek további érdekessége, hogy az első és a harmadik szöveg a különböző reneszánsz pápák által hozzájuk kapcsolt búcsúk részletes leírásával megtalálható Hartmann Schedel egyik kézirat imádságosgyűjteményében,⁵⁴ valamint egy, a *Hortulus animae*vel szoros kapcsolatban álló, 1510 körül apácáknak készített német nyelvű kéziratban,⁵⁵ s mindhárom szöveg szerepel a *Hortulus animae* 1510-ben Strassburgban megjelent német nyelvű kiadásában.⁵⁶ A *Hortulus animae* 1503-as latin kiadásában az első és a második szöveg latin előzménye jelenik meg.⁵⁷

Az áldozási imádságokat tartalmazó ötödik rész első, áldozás előtt ajánlott szövege, Almechtiger barmhertziger got (49r–50v) az Aquinoi Szt. Tamásnak tulajdonított Omnipotens semptinerne deus, ecce accedo kezdetű oráció több változatban fennmaradt fordítása.⁵⁸ A latin szöveg megtalálható Szt. Tamás kisebb műveinek összkiadásában, s másutt is a neki tulajdonított imádságok között szerepel.⁵⁹ A következő szöveg, O Herr der uns under dem wurdigen Sacrament (50v) latin eredetije a *Deus qui nobis sub sacramento* kezdetű liturgikus eukarisztikus imádság, amely szerepel például a III. Frigyes császárnak 1482 körül készített, nagyrészt liturgikus eredetű szövegeket tartalmazó imádságoskönyvben.⁶⁰ Az áldozás előtti szövegek utolsó darabja egy Mária-imádság, O Maria ein gebenedeytte muter (51v–52v), amit három áldozás utáni szöveg követ (52v–57r).

⁵¹ WACKERNAGEL: *i. m.* I. No. (I. a 45. sz. jegyzet) 186–192., (I. a 43. sz. jegyzet), DÖRNHÖFFER: *i. m.* I. 3. 234–239., vö. (I. a 8. sz. jegyzet).

⁵² DÖRNHÖFFER: *i. m.* I. 3. 227–230.

⁵³ *Gesamtkatalog der Wiegendrucke*. (GW) I– Leipzig, 1925–. 2985, 2986. Vö. VIZKELETY: *i. m.* (I. a 3. sz. jegyzet) I. 60/8.

⁵⁴ HAIMERL: *i. m.* (I. a 27. sz. jegyzet) 121–122.

⁵⁵ HAIMERL: *i. m.* (I. a 27. sz. jegyzet) 55–56.

⁵⁶ HAIMERL: *i. m.* (I. a 27. sz. jegyzet) 139–140.

⁵⁷ HAIMERL: *i. m.* (I. a 27. sz. jegyzet) 124.

⁵⁸ BERG, K.: *Der Tugenden Buch*. Untersuchungen zu mittelhochdeutschen Prosatexten nach Werken des Thomas von Aquin, München, 1964. 70–71., KLAPPER, J.: *Schriften Johannes von Neumarkt. I–IV*. Berlin, 1935. IV. No. 55., No. 60/6.

⁵⁹ *S. Thomae Aquinatis Opuscula Omnia*. Ed. Petri MANDONNET. I–IV. Paris, 1927. IV. 540f., HAIMERL: *i. m.* (I. a 27. sz. jegyzet), 52.

⁶⁰ HAIMERL: *i. m.* (I. a 27. sz. jegyzet) 111.

A hatodik rész Mária-imádságai közül az első a már említett *Mária kilenc öröme* (58r–65v), amit az ún. *Das guldin Crongebet* (65v–74r), más néven *Mária tíz öröme* imádság követ. A számos 15–16. századi kéziratos változatban ismert szöveg szerepel a *Hortulus animae* 1510-es német nyelvű kiadásában.⁶¹ A rózsafüzérszerű imádság előszava szerint minden „öröm” után tíz *Ave Maria* mondandó, s az egész áhitatot harminc napon át égő fény („licht”) mellett kell végezni. Más változatai szerint ugyancsak harminc napot át kell mondani az ún. *Sancta Maria* imádságot Mária szenvedéséről (75r–81r).⁶² Ez az egyik legelterjedtebb Mária-imádság a középkorban, s szerepel például egy 15. századi német *Hortulus animae* kéziratban.⁶³ A következő szöveg, *Ein schön gebett von unser lieben Frawen schiedung* (81r–83v) a Mária halálát (Transitus Mariae) elbeszélő apokrif történet összefoglalása. Ez valójában nem imádság, hanem a Jacobus a Voragine, Ludolf von Sachsen, Temesvári Pelbárt és mások Mária-legendái nyomán a 15–16. században széles körben elterjedt apokrif irat csodás elemeinek sűrített elbeszélése, melyhez egy imádság (83v–85r) és egy Mária megdicsőüléséről szóló ún. Spruch kapcsolódik (85r–v).⁶⁴

A hetedik részben a hét bűnbánati zsoltár fordítása (87r–99v) az 1499-ben Augsburgban Erhard Ratdoltnál megjelent nyomtatvány fordításaihoz áll közel.⁶⁵ A zsoltárokhoz kapcsolódó mindenszentek litániára (99v–104r) a bencés rendi szentek viszonylag nagy száma jellemző. Rajtuk kívül ugyanitt a középkor végén csupán lokális tiszteletben részesített Szt. Afra érdemel említést, mivel az összeállítás keletkezési helyére, Augsburgra utal. Ezt a részt az „örök bölcsességhez” szóló imádság zárja (104v–105r), melynek latin eredetije megvan például a *Hortulus animae* 1503-as strassburgi kiadásában.⁶⁶

A Szt. Annához fűződő utolsó rész első imádságának bevezetője tájékoztat a szöveghez VI. Sándor pápa által 1494-ben kapcsolt búcsüengedélyről (106r–v). Megemlíti továbbá, hogy az imádságot Szt. Anna képe előtt három-

⁶¹ DÖRNHÖFFER: *i. m.* (l. a 43. sz. jegyzetet) II. 5. 410–417., HAIMERL: *i. m.* (l. a 27. sz. jegyzetet) 141., SCHÜTZ, J. H.: *Die Geschichte des Rosenkranzes unter Berücksichtigung der Rosenkranzgeheimnisse und der Marien-Litaneien*. Paderborn, 1909. 176–178., Vö. pl. SCHNEIDER, K.: *Die deutschen Handschriften der Bayerischen Staatsbibliothek München*. Wiesbaden, 1970. cgm. 462/171v–176r.

⁶² HAIMERL: *i. m.* (l. a 27. sz. jegyzetet) 50.

⁶³ BUTZMANN: *i. m.* (l. a 41. sz. jegyzetet) No. 296/243v. vö. pl. SCHNEIDER: *i. m.* 1965. (l. a 47. sz. jegyzetet) Cent. VI. 91/84r–89r.

⁶⁴ JACOBUS DE VORAGINE: *Die Legenda aurea*. Aus dem Lateinischen übersetzt von Richard Benz. Heidelberg, ⁹1979. 583 ff., LUDOLPHUS DE SAXONIA: *Vita Christi*. Nürnberg, 1495. p7/a–q1/b., PELBARTUS DE THEMESWAR: *Pomerium Sermonum De Beata Virgine*. Vel Stellarium Corone beate virginis... Hagenau, 1504. v1/a–v2/a., y7/b–z1/a.

⁶⁵ VIZKELETY: *i. m.* (l. a 3. sz. jegyzetet) II. 85., vö. SCHÖNDORF, K. E.: *Die Tradition der deutschen Psalmenübersetzung*. Untersuchungen zur Verwandtschaft und Übersetzungstradition zwischen Notker und Luther. Köln–Graz, 1967. 33.

⁶⁶ HAIMERL: *i. m.* (l. a 27. sz. jegyzetet) 124., DEGERING, H.: *Kurzes Verzeichnis der germanischen Handschriften der Preussischen Staatsbibliothek. I–III*. Leipzig, 1925–1932. No. 578/5v.

szor kell elmondani, és hogy az a pestis ellen is hasznos. A szöveg a bevezetővel együtt számos kéziratos imádságokönyv mellett a Brant-féle *Hortulus animae* 1503-as latin és 1510-es német kiadásában is megtalálható.⁶⁷ Itt olvashatjuk a Szt. Anna kép pontosabb megnevezését is, ami a Szt. Anna harmadmagával típusra utal. Az imádsággal szembeni oldalon pontosan egy ilyen ábrázolás látható. A másik Szt. Anna imádságnak, mely egyben a kódex utolsó szövege, ugyancsak több kéziratos változata ismert a 15–16. századból (106v–109r).

Összegezve az eddigieket: tartalmi szempontból a gyűjtemény középpontjában a középkor végi vallásosság négy legfontosabb tényezője, a bűnbánat, a búcsúk elnyerésének és halmozásának gondolata, valamint a szenvedő Krisztusnak és Máriának a tisztelete áll. Ezen belül meghatározó a Máriához kötődő szövegek nagy száma: a 47 szövegegységből 19 Máriához kapcsolódik, s ezek teszik ki a könyv terjedelmének csaknem felét. Ezenkívül Máriával kapcsolatos szöveg a későközépkori gyűjtemények gyakorlatának megfelelően a nem közvetlenül Máriához fűződő részekben is előfordul. A korabeli gyűjteményekkel szemben a szentek tisztelete meglehetősen háttérbe szorul: közülük egyedül Anna szerepel külön szerkezeti egységben, míg más szenteknek a litániában csupán a neve említődik. Ez közvetve utal Anna tiszteletének páratlan fellendülésére a 15–16. században. A kódexben első helyen álló bűnbánati imádságok az ekkortájt önálló műfajjá szerveződő gyónási tükrök legfontosabb részét alkotják. A halotti imádságok hiánya miatt a halottas könyvek hatása nem kimutatható, s a hóráskönyvek és breviáriumok egyik állandó része, a kalendárium is hiányzik. Több szöveg a középkori, későközépkori legendairódalom imádságokra gyakorolt hatását tükrözi.

A gyakorlati használatot segítették az áldozási imádságok, míg a bűnbánati zoltár a litániával a legtöbb későközépkori imádságosgyűjteményben szerepel. A használhatóságot növeli a búcsúk említése is. A két miseszöveg, az officium és a liturgiában is szereplő szövegek jelzik az összeállítás kapcsolatát a liturgikus imádsággyakorlattal. A humanista vallásosság hatását tükrözi a szoros kapcsolat a legnépszerűbb 16. századi németországi imádságokönyvvel, a *Hortulus animae*vel. Ugyanerre utal az egyházatyák és a reneszánsz pápák, a szövegek vélt vagy valódi tekintélyes szerzőinek említése, az imádságok határozott egyéni elképzelés szerinti összeállítása, a személyes hangvétel, az imádságok áhítatos végzésének hangsúlyozása, valamint az, hogy viszonylag kevés liturgikus eredetű szöveg található a gyűjteményben.

A gyűjtemény forrásait keresve közvetlen előképére nem bukkantunk. Konceptiója eredeti elképzelést tükröz, ugyanakkor szerkezeti egységei és szövegei számos 15. század végi, 16. század eleji német kéziratos és nyomtatott imádságosgyűjteményben megtalálhatók. A fő szerkezeti egységek a bűnbánati zoltárok és a litánia kivételével más sorrendben és további részekkel kiegészítve

⁶⁷ HAIMERL: *i. m.* (l. a 27. sz. jegyzetet) 138., 141.

megtalálhatók például az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár egyik bajor – osztrák imádságoskönyvében a 16. század első negyedéből, melynek szövegeit nagyrészt a *Hortulus animae* 1510-es kiadásából vették át.⁶⁸ A két gyűjtemény szoros kapcsolatát mutatja, hogy az esztergomi kéziratot a *Gilgengart* egyik kiadásának két része közé kötötték be. A közvetlen források meghatározását az is nehezíti, hogy a *Gilgengart* szövegeinek többsége latin nyelvű imádságok fordítása, amelyek az egykorú kéziratok imádsággyűjtemények kedvelt darabjai voltak. A szövegpárhuzamok elsősorban bajor és osztrák gyűjteményekből származnak, s erről a területről több olyan, a *Hortulus animae*vel rokon összeállítást ismerünk a 15. század végétől és a 16. század elejétől, amelyekben a *Gilgengart* szövegei közül három-hat részben azonos szövegnek is megvan a párhuzama.⁶⁹

Az összeállító a liturgikus szövegek, közelebről nem azonosítható nyomtatott imádságoskönyvek, kéziratok gyűjtemények, gyónási tükrök mellett⁷⁰ forrásként használta a Brant-féle *Hortulus animae* valamelyik 1520 előtti német nyelvű kiadását. Erre a részleges szerkezeti hasonlóság mellett a számos szöveg szerinti egyezés is utal. A gyűjtemény egészének, illetve egyes szövegeinek hozzárendelését egyetlen *Hortulus animae* kiadáshoz az nehezíti, hogy a különböző kiadások és kéziratok szöveganyaga állandóan változik, s ugyanazon cím alatt egymástól jelentősen eltérő tartalmú és szerkezetű munkák születtek. A szövegpárhuzamok és a szerkezeti hasonlóság mellett a két összeállítás rokonságát húzza alá a címbeli hasonlóság: a *Gilgengart* (*Liliengarten*) a *Hortulus animaere* és annak német változatára, a *Seelengärtleinre* közvetlenül utal.

Az összeállítás címe a szövegek jelentős részével együtt tovább hagyományozódott a 17 – 19. századi népszerű imádságoskönyvekben, s más nyelvekre is lefordították. A „17. század *Hortulus animae*inek legtipikusabb képviselője”, az 1675-ben Pozsonyban megjelent *Liliom kertecske* szerkezete például némi módosulással megfelel a *Gilgengart* szerkezetének, szöveganyaga részben azonos, részben kicserélődött és más szövegekkel bővült.⁷¹ Ugyanennek negyedik kiadása 1779-ben jelent meg Budán és Nagyszombatban.⁷² Az először 1728-ban, majd 1747-ben Nagyszombatban újra kiadott *Lelki liliom-korona* címe szerint „egy név nélkül találtatott régi, de meg-ujjult... imádságoskönyv”: ennek szerkezete már csak távolról emlékeztet a *Gilgengart* szerkezetére, szövegében pe-

⁶⁸ VIZKELETY: *i. m.* (I. a 3. sz. jegyzet) II. No. 63.

⁶⁹ Így pl. KORNRUMPF–VÖLKER: *i. m.* (I. a 38. sz. jegyzet) 8° No. 227, 266, 269, 273, 280., DEGERING: *i. m.* (I. a 66. sz. jegyzet) No. 106, 577.

⁷⁰ További vizsgálatot igénylő lehetséges forrásokra utal CLEMEN: *i. m.* (I. a 8. sz. jegyzet).

⁷¹ *Liliom kertecske az az szép istenes viragokkal ... be vettetett Áetatos könyvecske...* Pozsony, 1675. vö. GAJTKÓ István: *A XVIII. század katolikus imádságirodalma*. Bp. 1936. 42–44.

⁷² *Liliom kertecske...* Nagyszombat – Buda, 1779.

dig csupán néhány alkalomszerű megfelelést találunk.⁷³ A 18–19. században a cím fokozatosan különválik az eredeti gyűjteményből, s a *Marianischer Liliengarten*, *Himmlischer Liliengarten* (*Rosengarten*, *Myrrhengarten*, *Palmgärtlein*) és más hasonló címek alatt számtalan kiadást megért különböző gyűjtemények már csak címükben emlékeztetnek erre az összeállításra.⁷⁴

Illusztrációk, keretdíszek, iniciálék, színezés

A *Gilgengart* keletkezése idején Augsburg a délnémet fametszés egyik központja. Az augsburgi könyvnyomtatás és -illusztrálás ekkor már gazdag helyi hagyományokra nyúlt vissza, s szoros kapcsolatban állt az első számú itáliai nyomdahellyel, Velencével. Az itt készült metszetek többségét a dekorativitás és az itáliai stíluselemek felhasználása együttesen jellemzi. A legtehetségesebb metsző a Dürer-kortárs Hans Burgkmair, aki mellett az I. Miksa császár által kezdeményezett illusztrált kiadványokhoz kapcsolódva a rajzoló és fametszők egész köre alakult ki. Ennek tagjai (Leonard Beck, Jörg Breu, Hans Schäufolein és mások) nagyrészt Burgkmair önállótlan követői.⁷⁵ Az egyetlen kivétel a Petrarca-mester, aki a *Gilgengart* illusztrációit is készítette. Életéről annyit tudunk, hogy a legnevesebb augsburgi származású mesterrel, a jórészt Bázelen dolgozó ifjabb Hans Holbeinnel nagyjából egyidős, amikor 1514 körül megkezdte tevékenységét a városban. Életműve augsburgi kiadványok illusztrációiból, könyvdíszreiből és néhány önálló lapból áll. Elsősorban az augsburgi Grimm és Wirsung nyomdának, föltehetően annak alkalmazottjaként dolgozott, de alkalomszerűen a Miller, S. Othmar és Schönsperger nyomdának is szállít illusztrációkat. Az ő mestere is Burgkmair, de számos ösztönzést merített Dürer, Schäufolein és Beck munkáiból.⁷⁶ Érett stílusára, amit a Petrarca-illusztrációkon, a Cicero-kiadásokhoz és a *Celestina* című elbeszéléshez készített sorozatain figyelhetünk meg a legjobban, a pontos és türelmes megfigyelés, a részletek aprólékos kidolgozása, a rajz finomsága és világossága, a jelek gazdagsága és nagyfokú sűrítettsége jellemző. Sorozatainak többsége, a jelentős számú imádságoskönyvekhez készült illusztráció egy részéhez hason-

⁷³ Lelki Liliom-korona, az az, egy név nélkül találtatott régi, de meg-ujjult, ... fő imádságoskönyv. Nagyszombat, 1728., *Lelki Liliom-korona...* Nagyszombat, 1747.

⁷⁴ Vö. pl. *Gesamtverzeichnis des deutschsprachigen Schrifttums 1700–1910*. (GV) 88. München–New York–London–Paris, 1983. 524.

⁷⁵ MUSPER, H. T.: *Der Holzschnitt in fünf Jahrhunderten*. Stuttgart, 1964. 171–187., FRIEDLÄNDER, M. J.: *Der Holzschnitt*. Neu bearbeitet von Hans Möhle. Berlin, 1970. 91ff., vö. ZIMMERMANN, H.: *Hans Schäufoleins Holzschnitt-Folgen für Hans Schönsperger*. Das Schwäbische Museum 1930. 138–149.

⁷⁶ MUSPER: i. m. 1927. (l. a 17. sz. jegyzet), SCHEIDIG, W.: *Die Holzschnitt des Petrarca-Meisters in Petrarca's Werk Von der Artzney bayder Glück des guten und widerwärtigen* – Augsburg, 1532. – Berlin, 1955. 21–30.

lóan, csak jónéhány évvel elkészülése után látott napvilágot. A dúcok egy része 1523 körül az augsburgi Hans Steiner, majd onnan 1549 körül a frankfurti Egenolff nyomda tulajdonába jutott. Egy részük ott jelent meg először, más részüket újra és újra lenyomtatták, nem ritkán az eredeti szövegtől függetlenül. A Petrarka-mester az eddigi kutatások szerint I. Miksa kiadói vállalkozásainak illusztrálásában nem vett részt. Egyik önálló lapja azonban a császárt misehallgatás közben ábrázolja, egy másik pedig Dürer ismert Miksa-portréjának általa készített dekoratív keretezésű másolata.⁷⁷

A Gilgengart-illusztrációk értékelésekor figyelembe kell venni, hogy azok a mester első alkotói korszakában, az Ulrich Hutten 1518-ban megjelent Plautusához készített rajzokkal körülbelül egy időben, 1516 körül keletkeztek.⁷⁸ Az életmű más darabjai közül azokhoz az illusztrációkhoz állnak legközelebb, amelyeknek kisebb része 1520-ban jelent meg a *Devotissime meditationes de vita ... Jesu Christi* című elmélkedésgyűjteményben az augsburgi Grimm és Wirsung nyomda kiadásában.⁷⁹ Nagyobb részüket a frankfurti Egenolff nyomtatta ki 1551-ben és 1557-ben.⁸⁰ Ezek az újszövetségi illusztrációk jóval kidolgozottabbak és sűrítettebbek a *Gilgengart* metszeteinél, de a térértelmezés, a centrális mellett az átlós kompozíciós séma előnyben részesítése, a vonalak ökonómiaja, a sötét és világos felületek aránya, valamint a keretdíszek motívumkincese hasonló irányba mutat.

Ezek a metszetek tehát fiatalkori alkotások, s erősen meghatározzák őket az előképek. Míg a gyónási és az áldozási jelenet ábrázolása ebben az időben viszonylag ritka, a többi hat egész oldalas illusztráció témája közkedvelt a 15–16. században. A kódexben hiányzó első lap ábrázolásán szentélyszékben ülő magas rangú pap térdelő előkelő nő (apáca?) gyónását hallgatja. A háttérben templombelső oltárral, melyen feszület alatt János apostol, mellette égő gyertya. A kompozíció kiegyensúlyozott, az alakpár összefogottságát az architektúra zártsága és az oltár jelzésszerű bemutatása hangsúlyozza. A következő finom rajzú és metszésű képen Mária mint a mennyek királynője a szokásos módon, kibontott hajjal sugárkoszorú közepén holdsarlón áll, karjában a ruhátlan gyermek Jézussal (8v). A lap Dürer imádságoskönyvbe készült hasonló témájú fametszetére emlékeztet, de annál finomabb kidolgozású.⁸¹ A harmadik illusztráción a Szentháromság a Gnadenstuhl-típus egyik változata: a felhőkoszorútól keretezett szakállas atyaisten maga előtt tartja a megfeszített Krisz-

⁷⁷ MUSPER: *i. m.* 1927. (I. a 17. sz. jegyzet) No. 576., FRIEDLÄNDER: *i. m.* 107., 55. kép, FRIEDLÄNDER: *i. m.* (I. a 75. sz. jegyzet), MUSPER: *i. m.* 1927. (I. a 17. sz. jegyzet) No. 583.

⁷⁸ MUSPER: *i. m.* 1927. (I. a 17. sz. jegyzet) 11.

⁷⁹ MUSPER: *i. m.* 1927. (I. a 17. sz. jegyzet) No. L. 63.

⁸⁰ MUSPER: *i. m.* 1927. (I. a 17. sz. jegyzet) No. L. 199.

⁸¹ DÜRER, A.: *Sämtliche Holzschnitte*. Einleitung von André DEGUER. Vollständiges Verzeichnis des Holzschnittwerkes bearbeitet von Dr. Monika HEFFELS. Ramerding, 1981. 200. No. 1.

tust, a bal felső sarokban a szentlélek érkezik galamb képében (23v). A negyedik lap kompozíciója a népszerű későközépkori árbrázolástípus, a Gergely pápa miséje bemutatásával leegyszerűsítve Dürer hasonló témájú nagyméretű fametszetének szerkezetét követi, a jobb és bal oldal felcserélésével: a térdelő pápa előtt az oltárt a szenvedő Krisztus alakjával nem frontálisan, hanem perspektívikusan, átlós irányban helyezi el a kép jobb oldalán (41v).⁸² Ezáltal a pápa figurája kerül a kép középpontjába, míg Krisztus a kép jobb felső sarkába szorul. Gergely fején tiara, mögötte egy kardinális áll, kezében kettős kereszttel. Az oltáron két gyertya között az áldozatbemutatás kellékei, fölötté a pápa látomása: a sebeit mutató Krisztus koporsóból kiemelkedő félalakja. A szenvedés eszközei közül csupán a kereszt, a létra és az oszlop kötéllel jelenik meg az amúgy is kissé zsúfolt kompozíción.

Az áldozási jelenetet ábrázoló ötödik lap szerkezete az előbbinek épp a tükörképe: itt az oltár a kép bal oldalára került át (49v). Előtte miseruhába öltözött pap kezében paténával térdelő férfinak az ostyát nyújtja. A pap alakja által félig eltakart oltáron a gyónási jelenethez hasonlóan kereszt, alatta Mária alakja. Az oltár másik végén nyitott könyv, jobb oldalán a Golgota sematikus ábrázolása. A háttérben a falat gazdag redőzetű kárpit takarja. A hatodik kép a Mária a gyepadon témát mellékalakok nélkül jeleníti meg (57v). Mária gazdag redőzetű ruhában kibontott hajjal szemben ül, mindkét karjában ruhával a gyermek Jézust tartja. Mindkettőjük feje körül glória. A gyermek anyjához simul, de fejét a néző felé fordítja, kezében a földgolyó. A háttérben stilizált táj: jobbra száraz fatörzs, balra minden oldalról meredek hegyoldal. Az ábrázolás távolról Dürer hasonló témájú 1513-as rézmetszetére emlékeztet.⁸³ Az imádkozó Dávid király témájú hetedik képen Dávid hosszú ruhában a nézőnek háttal a kép jobb oldalán fűben térdel, mindkét kezét imádságra emeli (86v). Fején korona, oldalán kard, lába előtt hárfá. A háttérben vízparti sziklás táj növényekkel és épületekkel. Balra fent felhőben az atyaisten félalakja, egyik kezében a földgolyó, a másikkal Dávidra mutat.⁸⁴ A Szt. Anna harmadmagával című utolsó lapon Anna bekötött fejjel középen ül, ölében a gyermek Jézussal (105v). Jézus egyik kezében földgolyó, másik kezével az almáért nyúl, amit a jobbról érkező Mária nyújt neki. Mária másik kezével hosszú, redőzött ruhája szélét magasra emeli, haja kibontva, fején koszorú. Mindhármuk fejét dicsfény övezi.

⁸² DÜRER: *i. m.* 1981. (l. a 81. sz. jegyzet) 139. A téma további párhuzamai: MUSPER, H. T.: *Der Einblattholzchnitt und die Blockbücher des XV. Jahrhunderts.* Stuttgart, 1976. Schr. 1461, 1462.

⁸³ DÜRER, A.: *Sämtliche Kupferstiche.* Hg. von Horst MICHAEL. Kirchdorf/Inn, 1987. No. 68. A téma további párhuzamai: LEHRS, M.: *Geschichte und kritischer Katalog des deutschen, niederländischen und französischen Kupferstichs im XV. Jahrhundert.* Textbd. I–IX, Tafelbd. I–IX. Wien, 1908–1934. VI. 78–79. No. 5–6. Taf. 151. Nr. 401–402.

⁸⁴ A téma további párhuzama: LEHRS: *i. m.* (l. a 83. sz. jegyzet) VI. 136. No. 1. Taf. 158. Nr. 415.

Az átlagosan 85 × 60 mm nagyságú, egész oldalas illusztrációk tematikáját alapvetően meghatározza a kép és a szöveg szoros kapcsolata. A mellékelt ábrázolás témájára két esetben a szöveg közvetlenül is utal. Más esetekben közvetett előképek hatását feltételezhetjük: a hóraskönyvekben például a hét bűnbánati zsoltár előtt rendszerint az imádkozó vagy a fürdőző Batsebát néző Dávid király, a Szentháromsághoz fűződő szövegek előtt a Szentháromság, a szenvedő Krisztushoz szóló imádságok előtt pedig a Gergely pápa miséje témájú illusztrációk szerepelnek.⁸⁵ De míg a hóraskönyvekben az illusztrációknak a szöveggel csaknem egyenlő szerep jut, azokat végigkísérik, itt elsősorban a tagolást, az áhítatra való előkészülést, az abban való megpihenést szolgálják. Ez a sajátosság a *Hortulus animae* strassburgi és nürnbergi kiadásával rokonítja az összeállítást.⁸⁶

Az illusztrációk egy részét a *Gilgengart* kiadásain kívül az idők folyamán az eredeti összeállítástól függetlenül különböző augsburgi és frankfurti kiadványokban többször felhasználták. Így a Szentháromság és az imádkozó Dávid király két képe illusztrálja Luther imádságoskönyvének Schönsperger-féle kiadását (1522 és 1523).⁸⁷ A gyónási jelenet a Petrarka-mester más illusztrációi között szerepel Johannes Pauli *Schimpf und Ernst* című művének 1526-os Steiner-féle augsburgi kiadásában.⁸⁸ Végül a Szentháromság a Petrarka-mester más illusztrációi között ismét feltűnik a *Sanctorum et Martyrum Christi* című gyűjtemény első ábrázolásaként a frankfurti Egenolff kiadásában (1551 és 1558).⁸⁹

Az egész oldalas illusztrációkhoz hasonlóan előképek határozzák meg a keretdíszeket. Motívumaik és azok elrendezése számos különböző provenienciájú, elsősorban németalföldi imádságoskönyv miniatúráira, valamint a játékkártya sorozatok fametszeteire emlékeztetnek. A keretdíszek külső mérete 130 × 90 mm, belső tükörmérete az egész oldalas illusztrációk és az írástükör külső méretének megfelelően 85 × 60 mm. A keret szélessége a különböző oldalakon nem egyforma: a legszélesebb alul, átlagosan 33, a külső oldalon ennek felénél valamivel több, átlagosan 17, a belső oldalon és felül megközelítően azonos, 13 mm. Ezek a méretek a tükör eltérő elhelyezését eredményezik a páros, illetve páratlan oldalakon. A középrészeknek ez az eltolása fölfelé és befelé tudatos szerkesztésre mutat, s a hóraskönyvek mintáját követi.

A mélyebb allegorikus, szimbolikus értelmet nélkülöző keretdíszek meghatározó motívuma különböző természetű és félnaturális módon ábrázolt növé-

⁸⁵ SEIDLITZ, W. von: *Die gedruckten illustrierten Gebetbücher des XV. und XVI. Jahrhunderts* = Jahrbuch der Königlich Preussischen Kunstsammlungen 5 (1884) 131.

⁸⁶ SEIDLITZ: *i. m.* (l. a 85. sz. jegyzet) 6(1885) 26.

⁸⁷ MUSPER: *i. m.* 1927. (l. a 17. sz. jegyzet) No. L 96.

⁸⁸ MUSPER: *i. m.* 1927. (l. a 17. sz. jegyzet) No. L 109.

⁸⁹ MUSPER: *i. m.* 1927. (l. a 17. sz. jegyzet) No. L 200.

nyek sűrű hálózata. A felismerhető növények közül az árvácska, a nőszirom, a szamóca, a búzavirág és a harangláb fordul elő leggyakrabban, de szerepel a szőlő, a nefelejcs, az ibolya, a mák, a makk, a sarkantyúvirág és a szekfű is. A levelek, bimbók, indák és kacsok között különböző állatok (csiga, madár, bogár, szitakötő és pillangó), valamint puttók helyezkednek el. A kompozíciók telítettségét fokozza, hogy az állatok egy része valamilyen mozgást végez: a csiga mászik, a pillangó szárnyát tárja, a madár repül, csipeget, énekel vagy éppen fejét oldalra fordítja. Három keretdísz meghatározó kompozíciós elemei a legszelesebb részen, alul elhelyezett puttók: számuk kettő vagy három, s ezáltal a kereten belül miniatűr jelenetet alkotnak. Az egyik lapon két puttó egy-egy virág szárát tartja (11r és 50r), a másikon a köztük lévő virággal teli váza fölé fogják (19r és 53r), a harmadikon pedig három puttó egy serpenyőt ugrál körül, kettő kezében kanállal (42r és 106r). Ugyanezek a motívumok további elemekkel kiegészítve feltűnnek a Petrarka-mester más kiadványok számára készített keretdíszein, így mindenekelőtt a már említett *Devoïssime meditations...* című gyűjtemény 1520-as és 1521-es kiadásában.⁹⁰ A kódex 23 lapját keretező eltérő díszek száma 14, számuk a hiányzó első lappal együtt eredetileg 15 volt. Közülük kilenc egyszer megismétlődik (1r és 35r, 5v és 86v, 8v és 66v, 9r és 38r, 11r és 50r, 19r és 53r, 23v és 75v, 24r és 87r, 42r és 106r), öt csupán egyszer fordul elő (41v, 49v, 57v, 58r, 105v). Mindig körülveszik az egész oldalas illusztrációkat és a velük szemben lévő szöveges oldalakat, ezenkívül a nagyobb szerkezeti egységeken belül a hangsúlyosabb szövegrészek kezdetét díszítik. Elsődleges szerepük a dekorativitás növelése, és sem az egész lapos illusztrációkkal, sem a szövegek tartalmával nincsenek közvetlen kapcsolatban. Az egész oldalas illusztrációk és a keretdíszek között megfigyelhető némi stílusbeli különbség abból is adódhat, hogy azokat nem ugyanaz a formametsző készítette.

A csaknem minden árnyékolást nélkülöző keretdíszeknél jól látható, hogy a metszetek utólagos színezésre készültek. A színezett fametszet nem ismeretlen a Petrarka-mester életművében: a *Liber selectarum cantionum* című, 1520-ban megjelent énekgyűjtemény vörös és arany színekre hangolt nagyméretű lapját W. von Seidlitz „a német reneszánsz legizlésebb színezett fametszetének” nevezi.⁹¹ A metszetek illuminálását és az inicilákat föltehetően ugyanaz a kéz készítette. Az iniciálék és az illusztrációk színezése rozsdásbarna, ún. bolus alappal készült, míg a keretdíszeknél bolus alap nincs, aranyat is csupán az árnyalás hangsúlyozására használt a miniátor. Az iniciálék és az illusztrációk aranyozása egyaránt rendkívül gazdag. A betűk négyzetes alapozását vékony fekete vonal keretezi. A bolus alap és a betű keretezése néhány iniciálénál hiányzik (pl. 42r), két esetben pedig a kezdőbetű helye üresen maradt (38v, 50v). A hiányzó

⁹⁰ MUSPER: *i. m.* 1927. (I. a 17. sz. jegyzetet) No. L 73, L 77.

⁹¹ Idézi MUSPER: *i. m.* 1927. (I. a 17. sz. jegyzetet) 16., No. L 58.

iniciálék mellett a miniátor gyors munkájára utal, hogy az iniciálé alapozása néha kifut a keretből, s más betűk egy részét eltakarja (pl. 6r), hogy az iniciálé fölöslegesen ismétli a szókezdő betűt (pl. 3r, 7r), s hogy néhány iniciáléba téves betű került (pl. 16v). Az iniciálékban a betűk színe kék vagy arany, a háttér az arannak a betűnél sötétebb árnyalata. A tiszta rajzú, minden díszítőmotívum nélküli iniciálék többsége O betűt formáz, de ezenkívül csaknem minden más betű is előfordul.

A keretdíszek színezése némileg esetleges, mivel az ismétlődő keretek illuminálása részben eltér egymástól. A leggyakrabban használt szín a kék, piros, zöld, sárga, arany és ezek árnyalatai. A háttér gazdag aranyozása a fametszet egyes részleteit — elsősorban az árnyékolást és a körvonalakat — helyenként teljesen elborítja, amint ez például a *Mária a holdsarlón* című képen megfigyelhető (8v). A ruharedőzetet a miniátor párhuzamos vékony aranyvonalakkal mintázza, az árnyékolást sűrű apró vonalkázással élénkíti. Színhasználata hagyományos: Mária ruhája általában vörös, palástja kék, az atyaisten ruhája kék, palástja vörös, Szt. Anna ruhája viola, köpenye piros, a gyermek Jézust beburkoló kendő, a keresztrefeszített Krisztus ágyékkendője és a szentlélek galambja fehér színű. Dávid király ruháját vörös, Gergely pápa és az áldoztató pap öltözetét kék, fehér, arany és bordó, az áldozó férfi köntösét viola, a tájat zöld, az eget és a vizet kék, a Mária a gyeppadon témájú képen pedig a fatörzset barna színűre festette.

A dús színezés ellenére is megállapíthatjuk, hogy a fametszetek művészi értéke nem mérhető a Petrarka-mester érett korszakának legkvalitásosabb darabjaihoz, mégis az egész életműnek és az alkotó fejlődésének egyik jellegzetes oldalát mutatják, s csírájukban magukon hordják a későbbi művek sajátosságait. Jellemző rájuk a térbeli sűrítés, az egész felület életre keltése a vonalakkal, a sík felülettel rokon formák előnyben részesítése, míg a térbeli viszonyok és az alakok kevésbé kidolgozottak. A kézirat alapjául szolgáló nyomtatvány színezetlen példányán jól látható, hogy a finom rajz gyakran az adott dekoratív elemek folyamatos továbbszövése. A Petrarka-mester nem törekszik mély perspektíva hatásra s a vonalak kecses játékára, az alapvető képi elemekre és azok kapcsolatára összpontosít. Rajzának ornamentális gyökere a színezés által is erősítve a keretdíszekben jut legvilágosabban kifejezésre, amelyeken az észak-itáliai, velencei illusztrációs grafika befolyása is felismerhető. A keretdíszek mozgalmassága sajátos ellentétet alkot a középképek kiegyensúlyozott felépítésével, s hatásosan zárja le a többnyire asszimétrikus figurális kompozíciót.

* * *

A kódexben a későközépkori vallásosság forrásai között kiemelkedő szerepet játszó imádságoskönyveknek egy olyan egyedivé tett változatát láthatjuk,

amely egyrészt híven tükrözi a német későreneszansz udvari kultúra kisugárzó hatását, másrészt fontos állomását jelzi a középkori és későközépkori vallási szövegek popularizálódási folyamatának. Közvetlen előzménye I. Miksa császár sokoldalú irodalmi és művészeti elképzeléseinek egyik utolsó megnyilvánulása, melyben a keresztény tanítás és szimbolika a humanista vallásosság elemeivel ötvöződik. Legfontosabb közvetett forrása a 16. századi közép-európai vallásosság egyik legelterjedtebb imádságosgyűjteménye, amely jelentős hatással volt a következő két évszázad populáris jámborságára. A kódex ráirányítja a figyelmet a korszakváltásra a sokszorosító technikák történetében, melynek során a kéziratok fokozatosan átadják helyüket a kézzel, majd a fametszetekkel díszített ösnyomtatványoknak, míg végül a miniátor szerepét is a nyomda veszi át. A kézirat unikum jellegét a feltételezett első tulajdonos személye, az előképül szolgáló nyomtatvány írástípusának pontos másolata, a nyomtatvány fametszeteivel történt díszítés, illetve a metszetek színezése adja a miniatúrafestészet szabályai szerint. Míg a metszetek színezése a délnémet illuminálás késői, hanyatló korszakát tükrözi, a fametszetek stílusukat és tartalmukat tekintve egyaránt szoros kapcsolatban állnak a szövegekkel. A metszeteket egy később antik és humanista irodalmi alkotások illusztrálásával hírnevet szerzett mester készítette, akinek tevékenysége e művei által közvetlen kapcsolatba került az I. Miksa császár által ösztönzött nagyszabású illusztrációs vállalkozásokkal.

KNAPP, ÉVA

Gilgengart. Ein deutschsprachiges Gebetbuch vom Anfang des XVI. Jahrhunderts

Im Kodex Cod. germ. 3 der Universitätsbibliothek Budapest können wir eine individuelle Variante der Gebetbücher erblicken, die unter den Quellen spätmittelalterlicher Frömmigkeit eine wichtige Rolle spielten. Einerseits spiegelt er die Ausstrahlung der höfischen Kultur der deutschen Spätrenaissance wider, andererseits bezeichnet er eine wichtige Station im Popularisierungsprozeß mittelalterlicher und spätmittelalterlicher religiöser Literatur. Die unmittelbare Vorlage zum Kodex bildet eines der letzten unter den vielseitigen literarischen und künstlerischen Vorhaben des Kaisers Maximilian I., in welchem sich christliche Lehre und Symbolik mit den Elementen humanistischen Religionsgefühls vermenget. Die wichtigste indirekte Quelle für ihn lieferte eine Gebetsammlung, die zu den populärsten Gebetbüchern mitteleuropäischer Religiosität im 16. Jh. gehörte und eine bedeutende Wirkung auf die allgemeine Frömmigkeit der nächsten zwei Jahrhunderte ausübte. Darüber hinaus ist unser Kodex ein wichtiges Dokument jener Umwandlung, die sich in der Geschichte der Vervielfältigungstechniken zu jener Zeit vollzog und in deren Laufe die Handschriften allmählich von den zuerst mit der Hand, später mit Holzschnitten verzierten Wiegendruckten verdrängt wurden, bis zuletzt die Druckereien selbst die Rolle des Miniators übernahmen. Der Kodex Cod. germ. 3 der Universitätsbibliothek ist ein Unika: Er ist es durch die Persönlichkeit des vermutlichen ersten Besitzers, durch die genaue Nachahmung der Schrift des zur Vorlage dienenden Druckes, durch die Ausschmückung mit den Holzschnitten desselben sowie durch die Kolorierung der Holzschnitte nach den Regeln der Miniaturmalerei. Während die Kolorierung die

späte Epoche der süddeutschen Illuminationskunst, ihren Verfall widerspiegelt, stehen die Holzschnitte stilistisch und inhaltlich gleichermaßen in engem Zusammenhang mit den Texten. Der Meister dieser Holzschnitte hat später durch die Illustration antiker und humanistischer Werke Berühmtheit erlangt, und seine Tätigkeit wie seine Bilder brachten ihn mit den von Kaiser Maximilian I. ausgehenden großen Illustrationsvorhaben in unmittelbare Berührung.

Cirill betűs könyvnyomtatás a 17. századi Erdélyben

I. Gyulafehérvár (1648–1656)

Míg a 16. századi erdélyi cirill betűs nyomdászatról — nem utolsó sorban a *Régi Magyarországi Nyomtatványok* első kötetével kapcsolatos kutatásoknak és Demény Lajos az erdélyi cirill betűs könyvnyomtatással foglalkozó dolgozatainak¹ köszönhetően — világos kép áll előttünk, ugyanez nem mondható el a 17. századdal kapcsolatban. A 17. századi Erdély cirill betűs román kiadványait Veress Endre már századunk elején számbavette,² de ezeknek a különböző helyeken működő nyomdáknak összefüggéseit még nem kutatták fel. Az előző (Dobre mesterről szóló) és a mostani dolgozat erre vállalkozik.³

A 17. század első erdélyi román nyomdája rövid életű volt. Az átmenetileg Erdélyben dolgozó Dobre mester működésének 1640 és 1642 között van nyoma: mindössze két nyomtatványról tudunk.⁴

Ezt követően hat évig nem jelent meg román nyelvű nyomtatvány az Erdélyi fejedelemség területén, de régóta ismeretes volt, hogy az 1648-ban elkészült román nyelvű *Noul Testament* (Újtestamentum) nyomdai előkészítői munkái legalábbis 1646-tól kezdve folytak.⁵

A *Noul Testament* nyomtatását 1648. januárjában fejezték be. A könyv címlapja elárulja, hogy a fordítás I. Rákóczi György ösztönzésére és költségére történt, és a könyv „őnagysága gyulafehérvári nyomdájában készült 1648-ban.” A nyomdász nevét sem a címlap, sem az előszó nem említi. Simion Ștefan erdélyi

¹ DEMÉNY, Lajos: *Où en est-on dans la recherche concernant les débuts de l'imprimerie en langue roumaine?* = *Revue des Études Sud-Est Européennes* 1970. 241–267. — Uő: *Le livre et l'imprimerie roumaine au XVIe siècle* = *Revue Roumaine d'Histoire* 1970. 625–639. stb.

² VERESS Endre: *Erdély- és magyarországi régi oláh könyvek és nyomtatványok (1544–1808)*. Kolozsvár, 1910. 119.

³ V. ECSEDY Judit: *Dobre mester erdélyi nyomdája 1640–1642*. = *MKsz* 109. 1993. 146–166.

⁴ BIANU, Ionan – HODOȘ, Nerva – SIMONESCU, Dan: *Bibliografia românescă veche. Tom. 1–4*. București, 1903–1944. (Továbbiakban BRV) I 38 és I 40.

⁵ SZABÓ Károly: *Régi magyar könyvtár I–II. köt.* Bp. 1879–1885. (Továbbiakban RMK) II 648 – BRV I 54. Ekkor már a cirill betűk öntése folyt, Rákóczi Györgynek Debreczeni Tamáshoz intézett levele szerint (1646. máj. 20.). Vö.: JUHÁSZ István: *A reformáció az erdélyi románok között*. Kolozsvár, 1940. 208.

lyi román metropolita⁶ (1643 – 1656) első előszava, amely a fejedelemnek szól, elmondja, hogy Rákóczi György külföldi kézműveseket hozatott, hogy nyomdát állítson az erdélyi románság számára, és kincstárából fizette őket.⁷ Gabriel Ștrempel helytállóan jegyezte meg, hogy ezek a „külföldi mesterek” oroszok lehettek. Nem valószínű, hogy az előszó írója havasalföldi román mesterekre gondolt volna, hiszen azokat nem nevezte volna külföldinek.⁸ A Havasalföldön dolgozó nyomdászok eredetét ismerve hozzátehetjük, hogy azoknak többsége orosz, ukrán, vagy szerb, macedón volt, hiszen ilyen származású nyomdászok érkeztek Kijevből a havasalföldi fejedelem hívására, először Cîmpulungba majd Govorára.⁹

Korábban nem foglalkoztak azzal a kérdéssel, hogy ki lehetett a gyulafehérvári román *Noul Testament* nyomdása. A korábbi bibliográfusok Simion Ștefan nevét említették csak a nyomdával kapcsolatban, holott ő csak a nyomdai munkák felügyelője volt, hivatalánál fogva, mint gyulafehérvári metropolita.¹⁰

Pedig már Vasile Popp múlt században kiadott, a román nyomdászat kezdetéről szóló munkájában közreadta azokat az adatokat, amelyek alapján fény derül a román *Újtestamentum* nyomdászának személyére.¹¹ Popp idézte a brassy-bolgárszegi ortodox Szt. Miklós egyház egyik krónikájának bejegyzését, amely szerint a krónika írója kísérte el a Ștefan nevű Havasalföldről jött tipográfust Gyulafehérvárra 1644-ben, és útközben megszálltak Radu protopópánál Sinka (Sinça) helységben (Fogarasz vidékén). A legutóbbi időben Binder Pál foglalkozott részletesen ennek a kézirat-bejegyzésnek az értelmezésével.¹² Ez az adat több szempontból is érdekes. Egyrészt azt bizonyítja, hogy a *Noul Testament* nyomtatásának előkészületei már négy évvel megjelenése előtt megkezdődtek, és már abban az évben, amikor Silvestru szerzetes a rábízott fordítási munkával elkészült (1644 augusztusában Rákóczi Györgytől ezért 50 forintot kapott), elhívták a Havasalföldről Gyulafehérvárra a cirill betűs *Noul*

⁶ Míg a korabeli magyar források mindig püspököknek nevezték és címezték a gyulafehérvári román püspököt, e főpapok magukat következetesen metropolitának címeztették és nevüket ilyen formában (vagy archiepiscopus-ként) írták alá, élve a gyulafehérvári püspökség 16. századra visszanyúló érseki rangjával. Éppen ezért, a címzés e kettősségét elkerülendő, most és a továbbiakban a gyulafehérvári román püspököt metropolitának nevezzük.

⁷ BRV I 54.

⁸ ȘTREMPSEL, Gabriel: *Sprîjinul acordat de Rusia țiparului românesc în secolul al XVII-lea* = Studii și cercetări de bibliologie. I. 1955. 40.

⁹ PAVEL, Eugen: *Considerații asupra tipăriturilor Bălgrădene de la sfîrșitul sec. al 17-lea Alba Iulia țipariturilor* = Cercetări de lingvistica 1981. 187–197.

¹⁰ JUHÁSZ: *l. m.* 208. – BRV I 54.

¹¹ POPP, Vasile: *Disertație despre tipografiile românești*. Sibiu, 1838. 23.

¹² Megadja a kézirat pontos címét és lelőhelyét: Biserica Sf. Nicolae din Scheii-Brasovului, nr. VI. n. vechi 66. manuscr.: Parimii, fol. 21. Vö.: BINDER, Pavel: *Din istoria legăturilor tipografice dintre Tara Românească și Transilvania – Ștefan, tipograful Noului testament din Alba Iulia (1644–1648)* = Limba Română 23. 1974. 245–248.

Testament leendő nyomdászát, akire mint szakemberre már a betűöntés során szükség volt. Ugyanakkor, amíg a cirill betűk öntése folyt, Silvestru halálát követően, Simion Ștefan metropolita szinte teljesen átdolgozta a Silvestru-féle *Újtestamentum*-fordítást.

Amellett, hogy a nyomdai munkák kezdési időpontját elárulja, a krónika-részlet másik érdekessége, hogy megnevezi Ștefan tipográfust. Ez a nyomdász nem ismeretlen, csak erdélyi működése merült feledésbe, tekintve, hogy nevét egyetlen erdélyi nyomtatványán sem jelezte. A szóbanforgó Ștefan — akiről tehát a *Noul Testament* előszava azt állítja, hogy „idegen mester” — minden bizonnyal azonos a néha Szerb Ștefánnak, néha Ohridi Ștefánnak nevezett havasalföldi szerzetes-nyomdásszal. Sőt, valószínű, hogy azzal az „ifjú Ștefan”-nal is azonos, akit a címpulungi 1635. évi *Molitvenik* epilógusa „Brzohdec”-nek, „gyorseszű”-nek nevez. E három Ștefan nyomdászt már bibliográfiájában Dan Simonescu is egy és ugyanannak a személynek tartotta.¹³ Az 1644-től Gyulafehérvárott dolgozó Ștefan nyomdásszal való azonosságát támasztja alá, hogy 1643 után Havasalföldön nincs nyoma e három néven is ismert Ștefan szerzetes-nyomdász tevékenységének. 1643-ban Címpulungban még ő nyomtatta az *Anthologiont*¹⁴, Gyulafehérvárra tehát a címpulungi nyomdából érkezett.

A govorai és címpulungi Ștefan szerzetes személyazonosságát Ana Andreescu sem vonta kétségbe.¹⁵ Eugen Pavel megjegyezte, hogy ez a Ștefan szerzetes az első, aki magát „tipográfus”-nak nevezte¹⁶ az 1638–1641-évi *Psaltirea slavonească*-ban.

Florian Dudaș kutatásai nyomán ismertté vált egy másik nyomdász neve is, aki Ștefan szerzetessel egy időben, Simion Ștefan metropolita idején Gyulafehérvárott dolgozott. A *Noul Testament* egyik példányában bejegyzés olvasható: „én, Szibiel-ből való Rusu... együtt dolgoztam nyomdászként ama Simion Ștefannal, Isten segítségével törekedtem nyomtatni.” E nyomdász neve havasalföldi nyomdákból nem ismert. Valószínűleg Ohridi Ștefan nyomdász egyik munkatársáról van szó.¹⁷

¹³ E Ștefan nevű nyomdász neve havasalföldi könyvek impresszumában 1638 és 1643 között szerepel. Ohridi Ștefanként írja nevét az 1638–1641 között Govorán megjelent ógyházi szláv nyelvű *Psaltirea slavoneasca* c. műben (BRV I 37); a *Pravilában* így: „ieromonah Sztefan Ohridszkij” (BRV I 39), míg Szerb Ștefan néven említi magát a Címpulungban 1643-ban megjelent, ugyancsak ógyházi szláv nyelvű *Anthologion*-ban: „Ștefan ieromonach tipograf Sirb” (BRV I 44. 136). Minden bizonnyal ez utóbbi lehetett legutóbbi havasalföldi nyomtatványa: ezt 1642 decembere és 1643 októbere között nyomtatta, Kunotovic, Lvovból érkezett nyomdásszal együtt. — L. még BRV IV 35. tétel leírásánál „Brzohdec”-ként, 183, 185.

¹⁴ Címpulung 1643 (BRV I 44)

¹⁵ ANDREESCU, Ana: *Elemente de ornamentică în tipariturile lui Matei Basarab* = Valori bibliofile din patrimoniul cultural. I. București, 1980. 409–410. vö. BRV I 37.

¹⁶ PAVEL, Eugen: *Meșteri tipografi Bălgrădeni între 1576–1702* = Apulum 17. 1979. 299–309.

¹⁷ DUDAȘ, Florian: *Cartea romaneasca in Bihor*. Oradea, 1977. 72–73.

Feltételezhető, hogy az 1651. évi gyulafehérvári román *Psaltirea* (Zsoltároskönyv) kinyomtatása is Ștefán szerzetes nevéhez fűződik.¹⁸ Alighogy a *Noul Testament* nyomtatását befejezték (1648 januárjában), még ugyanabban az évben hozzáfogtak a *Psaltirea* nyomtatásához, amelynek munkálatai 1651 decemberéig tartottak.

A *Noul Testament*-hez hasonlóan a *Psaltirea*nak is legfőbb érdeme, hogy hozzájárult a román irodalmi nyelv kialakításához és egységesítéséhez. Ezt a szerepet Simion Ștefan metropolita mindkét műben tudatosan vállalta, amint erről a *Noul Testament* előszavában megfogalmazott gondolatai tanúskodnak. (A *Noul Testament*nek kinyomtatásának 340. évfordulója alkalmából megjelent szöveg- és egyben reprint kiadása.)¹⁹ Silvestru szerzetes fordítói tevékenysége hamar feledésbe merült, mert már a század utolsó harmadában, tehát a *Noul Testament* kinyomtatása után harminc évvel a közvélemény úgy tudta, hogy azt Csulai György Simion Ștefannal fordíttatta le.²⁰

A fejedelmi nyomda román nyelvű nyomtatványai közül eddig annak két — nyelvi szempontból is — legjelentősebb teljesítményével foglalkoztunk. Ezen kívül azonban a műhely három másik, kisebb terjedelmű román nyelvű nyomtatványt is kibocsájtott. Egyiket, a latin betűs román *katekizmust* 1648-ban, amely érdekes — bár nem első — kísérlet e téren.²¹ A másik az 1656-ban kiadott *Skutuli katekizmului* (Katekizmus pajzsa)²² című könyv, amelynek különös értékét számunkra az adja, hogy ez őrizte meg az utókor számára az elveszett, 1642. évi priszakai kálvinista katekizmus szövegét.²³

A gyulafehérvári fejedelmi nyomda ötödik román nyelvű kiadványa körül sok vita és félreértés volt a legutóbbi időkig. Az ellentmondó vélemények alapja az, hogy George Șincai krónikájában azt írta, hogy a román papok számára 1653-ban kinyomtatott egy diplomát: ezzel szemben Timotei Cipariu azt állította, hogy ennek nyomtatási éve nem lehetett 1653, minthogy az ő példánya Barcsai Ákos fejedelem 1659. évi diplomáját is tartalmazta — bár, mint megjegyezte, ennek kiadási éve kissé kétséges.²⁴ Cipariu példánya azonban 1849-ben

¹⁸ RMK II 752 — BRV I 60.

¹⁹ *Noul Testament*. Alba Iula, 1988. Editura Episcopiei Ortodoxe Române.

²⁰ Monumenta Comit. Reg. Transilv. XVII (1679–1682). Bp. 1894. 298.

²¹ RMK I 803 (1648) — BRV I 53 — L. erről az 1648. évi katekizmusról TAMÁS Lajos: *Fogarasi István kátéja*. Kolozsvár, 1942. 16. századi előzménye a latin betűs nyomtatás terén: *Régi Magyarországi Nyomtatványok*. Bp. 1971. 313.

²² SZTRIPSKY HIADOR: *Adalékok Szabó Károly Régi Magyar könyvtár c. munkájának I–II. kötetéhez*. Bp. 1912. (Továbbiakban: SZTRIPSKY) II 2568/116 — BRV I 64.

²³ SZTRIPSKY II 2536/84 — BRV I 38.

²⁴ CIPARIU, Timotei: *Crestomatia seau analecte literarie*. Blasiu, 1858. XXI–XXII: „Diploma, Belgrad, 4”.

megsemmisült, így ma már nem bizonyosodhatunk meg arról, hogy valójában mit is tartalmazott.

Újabbán Aurel Răduțiu tisztázta azokat a kérdéseket, amelyek ezzel a román törvénykiadással kapcsolatban felmerültek. Răduțiu a fennmaradt különböző későbbi, kézírásos szövegváltozatokat egymással összevetve arra a következtetésre jutott,²⁵ hogy valóban megjelent nyomtatásban Gyulafehérvárott a román nyelvű, cirill betűs *Diploma* a román papok kiváltságainak rögzítésére, amely magában foglalta a korábbi erdélyi fejedelmek által kiadott rendeleteket és azok megerősítését, egészen 1653. január 28-ával bezárólag. További bizonyítéknak látszik az 1653. évi megjelenés mellett, hogy ebben az évben általános erdélyi törvénygyűjteményt²⁶ is adtak ki, és ebbe a tervbe jól beleillett a román papok kiváltságait rögzítő rendeletek gyűjteményes kiadása is.²⁷

Ohridi Ștefan szerzetes — nyomtatványai után ítélve — kiváló mester lehetett. Erre elsősorban a *Noul Testament* és a *Psaltirea* a bizonyíték, ahol a gondos szövegbeosztás mellett a díszítésre is lehetőség nyílt. Érdekes, hogy bár személye kapcsolatot biztosított a havasalföldi nyomdákkal, sem a betűkészlet, sem a könyvdíszítés terén nem lelhető fel azonosság ez utóbbiak és a gyulafehérvári műhely között. Ugyanakkor ismeretes, hogy mindkét havasalföldi nyomdafelszerelést (ti. a govorait és a cîmpulungit) Matei Basarab Kijevből hozatta, és Kijev lehetett a fejedelmi nyomda matrica-beszerzésének is legvalószínűbb forrása. (Míthogy Gyulafehérvárott folyt a betűk öntése, tehát, legalábbis átmenetileg, szükségszerűen volt helyben matricájuk.)

Reprodukciók és leírások formájában rendelkezésünkre áll az az Ana Andreescu által összeállított díszanyag,²⁸ amelyet e két, Matei Basarab által alapított havasalföldi nyomdában használtak. Ennek alapján megállapítható, hogy az iniciálék, záródíszek, díszlécek egyike sem azonosítható a gyulafehérváriakkal, bár ezek esetében is feltételezhető a közös (kijevi) forrás. A havasalföldi díszek kijevi eredetét már Gabriel Ștrempel meggyőzően kimutatta.²⁹

A havasalföldi nyomdák és a gyulafehérvári betűk között teljes megfelelést nem találni. A legtöbb hasonlóságot még a cîmpulungi típusokkal lehet felfedezni, de azonosságról ebben az esetben sem beszélhetünk. Érdeemes megemlí-

²⁵ RĂDUȚIU, Aurel: *Actele românești tipărite la Alba Iulia în 1653* = *Revista de istorie* 1975. 889–912.

²⁶ RMK I 878.

²⁷ Ezzel szemben kétséges, hogy a későbbiekben is jelent-e meg ilyen diploma Erdélyben román nyelven? Bizonyosnak látszik ugyan, hogy Barcsai Ákos fejedelemsége idején 1659-ben adott ki diplomát ill. dekrétumokat a román papok részére — erre enged következtetni Cipariu fenti adata is — mindazonáltal meglehet, hogy itt vagy kézíratról, vagy latin betűs diplomáról van szó, amelyet esetleg Cipariu 1653-as példányához kötöttek hozzá.

²⁸ ANDREESCU, Ana: *i. m.* 409–420.

²⁹ ȘTREMPEL, Gabriel: *i. m.* 15–42.

teni, hogy a gyulafehérvári fejedelmi műhelynek is öt cirill típusa volt, akárcsak a címpulunginak, amely öt típust kapott Kijevből.³⁰

II. Nyomda nélkül (1659 – 1682)

Mára bebizonyosodott, hogy a gyulafehérvári fejedelmi nyomda nagy része átvészelte az 1658. évi tatár pusztítást, mert előzőleg sikerült elmenekíteni. Bár a korábbi nyomtatványok azt mutatták, hogy a fejedelmi nyomdában együtt tartották a latin és cirill betűs felszerelést, mégis úgy látszik, hogy később a cirill készlet más sorsra jutott, mint a nyomda többi része. Míg a felszerelés nagy része ugyanis 1663-tól Szebenben újra viszontlátható néhány nyomtatványon, és feltűnt a régi fejedelmi nyomdász, Brassai Major Márton is,³¹ addig a cirill betűs készletről, vagy ahogy állandóan említik, „az oláh nyomdáról” csak feljegyzések és okiratok születtek, határozatokat hoztak, majd 1680-ban Sava Brancovici metropolitánál meg is találták — de nyomtatni többé nem nyomtattak vele.

Kérdés, hogy az egész felszereléssel együtt menekítették-e a cirill betűket is, vagyis hogy Szebenben vált-e ketté a két készlet (esetleg csak a fejedelmi nyomdász halála után), vagy pedig a cirill felszerelés elmenekítését az erdélyi román metropolita végezte, és minthogy a román egyház amúgy is jogot formált a nyomdára, tehát Sava Brancovici magánál tartotta.

Éppen a kritikus 1658–1660-as években, amikor Barcsai Ákos idejében párhuzamosan két fejedelme volt az országnak, két román metropolitája is volt: az egyik az említett, II. Rákóczi György által 1656-ban kinevezett Sava Brancovici, a másik a valamikor 1659 és 1660 májusa között hivatalban lévő Gheorghe Putilava (III. Ghenadie néven). Ez utóbbit Barcsai Ákos szebeni tartózkodása idején nevezte ki, mialatt Rákóczi ostromolta a várost. Sava Brancovici ugyanis, amikor döntésre került a sor, Rákóczi György mellé állt, jöllehet kezdetben jó volt a viszony közte és Barcsai között, hiszen Barcsai meg is erősítette Sava Brancovicit ebben a tisztségében.³²

Újból vissza kell térnünk ahhoz a kérdéshez, hogy valóban megjelent-e nyomtatásban a Barcsai fejedelemsége idején kiadott diploma a román papok szá-

³⁰ DELETANT, Denis: *Rumanian presses and printing in the 17th century* = Slavonic & East European Review. Vol. 61 (1983). 485.

³¹ V. Ecsedy Judit: *Újabb adatok a gyulafehérvári fejedelmi nyomda történetéhez* = MKsz 1991. 54–61.

³² LUPAS János: *Barcsai Ákos és Brankovics Száva (1658–1661)*. Bp. 1918. 11–12.

mára?³³ Barcsai Ákos rövid fejedelemsége idején ugyanis tudomásunk szerint nem működött a cirill betűs szövegek nyomtatására egyedül alkalmas fejedelmi nyomda, hanem azt ismeretlen helyen (legvalószínűbb, hogy Szebenben) tartották elraktározva.

1660. február 15-én Szebenben Barcsai Ákos III. Ghenadie számára adott ki megerősítő dekrétumot. Ebben azzal vádolta Sava Brancovicit, hogy nem teljesítette hivatalával járó kötelességeit.³⁴ Ezt követően Apafi Mihály fejedelem 1662. április 23-án újból megerősítette Brancovicit a gyulafehérvári metropolita székében, azzal az indokkal, hogy e tisztség nincs betöltve. Nincs többé említés a Szebenben kinevezett III. Ghenadiéről. A román papok is egyhangúlag Brancovicit támogatták, aki, úgy látszik, egyébként is folyamatosan gyakorolta jogkörét, és ez a megerősítés csak formális volt. Az új fejedelem ugyanakkor figyelmeztette őt Csulai György erdélyi református püspök kondícióinak szem előtt tartására.³⁵ Apafi később sem mulasztotta el figyelmeztetni Sava Brancovicit, hogy állítsa újra munkába a román nyomdát. Ez azonban egyre késett. Nem tudni, hogy a hozzáértő ember hiányzott-e, vagy a román metropolita szándékosan próbálta-e kivonni magát a fejedelem és a kálvinista püspök ellenőrzése alól, tekintve hogy Brancovici válaszait, ill. védekezését a vádakkal szemben nem ismerjük.

Sava Brankovici ugyanis nem akarta elismerni az erdélyi református püspök fölötté gyakorolt felügyeleti jogkörét, és valószínűleg ezért vonakodott a nyomdát is munkába állítani.

Ennek az eredménytelen küzdelemnek Apafi Mihály úgy próbált véget vetni, hogy 1667. május 24-én rendeletet adott ki egy román könyvnyomda felállítására ügyében. Ezt a rendeletet a gyulafehérvári román kolostor két protópópájához, Ioan Zobához és Toma Topaihoz intézte, illetve a kolostor két kúratorához, Dumitru Logofáthoz és Gheorghe Chirához.³⁶ Ebben a fejedelem kötelezte a gyulafehérvári kolostort arra, hogy

„...scholát erigilván typographiával együtt hasznos oláh könyveket nyomtat, magától is az püspektől, tiszteletes Brankovits Száva uramtól püspeksiginek ideitül fogva ez ideig, minden proventusokról számat vévén, kezéből kiveszi, magát is az püspeket úgy dirigálja, hogy Hüségtek hire nélkül az országban sehova el ne mehessen... Hüségteknek annak okáért serio parancsoljuk ez levelünket vévén mindjárt conflualjon

³³ Itt valójában három dekrétumról van szó: 1659. január 9-én megerősíti Sava Brancovicit hivatalában, 1659. március 15-én a román papoknak adott ki dekrétumot, amelyben fölmentette az egész román papságot a tized és kilenced fizetése alól, és 1659. március 10-én külön határozatot adott ki a fogaraszöldi román papok számára, hangsúlyozva, hogy ő is az erdélyi román püspök felügyelete alá tartoznak. L. erről LUPAS J.: *I. m. uo.*

³⁴ HURMUZAKI, E.: *Documente istorie. Vol. 2.* București, 1900. 1291–1293. és LUPAS J.: *i. m. uo.*

³⁵ BUNEA, Augustin: *Mitropolul Sava Brancovici.* Blaj, 1906. 31.

³⁶ *Uo.* 70–71. Ioan Zoba (din Vinț) a régebbi magyar szakirodalomban Vinci Zoba János néven is szerepelt.

ösze és minden proventusokról az püspektől Száva uramtól számot vevén, az proventust vegye kezéhez scholát és typographiát azután mindjárt erigáltasson...”

Ez az utasítás arról tanúskodik, hogy Apafi bizalma megingott Sava Brancoviciban, és belátta, hogy a metropolita ellenkezésén múlik, hogy az iskola és a nyomda ügye késlekedik. Ezért kivette az intézkedés jogát Brancovici kezéből, és helyette a gyulafehérvári román kolostorra bízta azt. 1669. február 20-án Apafi ismét rendelkezett a román nyomda újbóli felállításáról és Sava Brancovici felügyelete alóli kivonásáról.³⁷ Ezt egy újabb figyelmeztetés követte 1674. június 14-én, ugyancsak a nyomda helyreállításáról.³⁸

Sava Brancovici még 1680-ig viselte a gyulafehérvári metropolita tisztségét, ekkor Apafi vizsgálatot rendelt el ellene, és szebeni szállásán ingóságait lefoglaltatta. Számunkra ezek közül különösen érdekes, hogy itt találták a teljes cirill betűs nyomdafelszerelést, mindazzal, ami a nyomtatáshoz szükséges: „az typographiát minden hozzá való eszközökkel és oláh bötükkal edgyütt”³⁹ és 11 zsák nyomtatott könyvet. A metropolitáról kortársa, Cserey Mihály így írt *Krónikájában*:

„... az akkori Száva nevű püspök... tanult expertus ember lévén, és gyakran küldetvén a fejedelemtől követségre mind Muszka-Lengyel mind a két Oláhországokban, irigységbe esék az urak előtt.”

Cserey szerint Székely László és Naláczi István vádaskodására esett ki Apafinál a kegyből, és ezek azután a püspöknek mindenét elprédálták.⁴⁰

Meglehet, hogy lappangásának ideje alatt a cirill felszerelés mindvégig Sava Brancovici szebeni szállásán volt elraktározva. Brancovici ellenkezésével és időhúzásával végső soron — jóllehet már halála után — a román egyháznak a kálvinizmust elutasító része elérte célját: a román könyvek nyomtatása végérvényesen kikerült a fejedelem fennhatósága alól.

³⁷ Ezt az okmányt először Timotei CIPARIU közölte 1879-ben, majd újból publikálta, más forrásból Gernot NUSSBÄCHER: *Contribuții privind istoria tipografiei Românești din Alba Iulia în secolul al XVII-lea* = Apulum 24. 1986. 191–195.

³⁸ BOD Péter: *Smírnai Szent Polikárpus* [Nagyenyed, 1766] 106–107. – LUPAȘ, Marina: *Mitropolul Sava Brancovici*. Cluj, 1939. 106.

³⁹ A leltárt közli LUPAȘ, Marina: *i. m.* 106–107: „– román könyvek, – román nyomtatott könyvek példányai, – hordó betűkhöz való szerszámokkal, minimummal, 3 kanál a péphez, – tizenegy zsák könyv, – nyomda az összes felszereléssel és a román betűkkel együtt”.

⁴⁰ CSEREY Mihály: *Erdély históriája* (1661–1711.) Bp. 1983. 309.

III. Új alapítás: az ortodox érseki nyomda (1683 – 1702)

A román nyelvű könyvnyomtatást a 17. század folyamán szakaszosság és egyenetlenség jellemzi. Ha az 1656. évi katekizmust⁴¹ tekintjük a gyulafehérvári fejedelmi nyomda utolsó román nyelvű termékének, akkor ettől számítva huszonhét év telt el, amíg újra román nyelvű nyomtatvány jelent meg Erdélyben. A román nyelvű könyvnyomtatásnak az 1630-as és 1650-es évek között tapasztalható fellendüléséhez hasonlóan — ami a román fejedelemségekben az erdélyivel párhuzamosan ment végbe —, a század utolsó negyedében ugyanilyen egybeesést figyelhetünk meg.

Azt mondhatjuk tehát, hogy a Havasalföldön, Moldvában és Erdélyben egyaránt nagyjából négyedszázad telt el román nyomda nélkül. A Szerban Cantacuzino fejedelemségére jellemző újabb kulturális fellendüléssel párhuzamosan alapult az új havasalföldi nyomda is, ez alkalommal Bukarestben 1678-ban, miután időközben az a város lett a havasalföldi fejedelmek székhelye. Tírgovistében és Cîmpulungban a 17. század folyamán többé nem létesült nyomda. Moldvában továbbra is Iași maradt a fejedelmi nyomda székhelye: negyedszázadnyi szünet után itt 1679-ben adtak ki újra könyvet. A Havasalföldön egy ideig csak Bukarestben nyomtattak — itt a fametszetek kijevi eredetre vallanak, és meglehet, hogy az új nyomdafelszerelés is innen való. Majd ezután az 1690-es években Snagovban és Buzăuban is új nyomda alakult.

E nyomdaalapításokkal párhuzamosan létesült a század utolsó negyedében Erdélyben 1683-ban új nyomda Apafi Mihály fejedelemsége idején. Annak a tíz kiadványnak tipográfiai jellegzetességei, amelyek ebben a századvégi erdélyi román nyomdában 1683 és 1702 között megjelentek, azt bizonyítják, hogy mindvégig egyetlen műhelyről van szó, mindössze a nyomda helye változott.

A kiadványok többsége Gyulafehérvárott, az ottani román érsekség Szentháromság kolostorában készült, egy — a legelső — Szászsebesen, egy másik pedig Szebenben, de ez utóbbiak is ugyanazzal a nyomdafelszereléssel. Egyetlen műhelyhez, de nem egyetlen mesterhez köthetők e kiadványok. E nyomda felszerelése — a kiadványok tanúsága szerint — e három állomáshelyen mindvégig azonos volt, legfeljebb egy-egy újabb dísszel gyarapodott időközben.

A nyomda létrehozása és a későbbiek folyamán működtetése és felügyelete körül a legfőbb érdeme Ioan Zobának volt: ő az egyike azoknak, akikre Apafi eredetileg is bízta az új nyomda alapítását és felügyeletét. A román könyvek kiadásának valódi mozgatója ő volt, egyúttal nemcsak a nyomda első kiadványának,⁴² hanem több másiknak is szerkesztője vagy fordítója. Személyéről és tevékenységéről újabban Kelemen Béla tanulmánya rajzolta meg a legárnyal-

⁴¹ SZTIPSKY II 2568/116 – BRV I 64.

⁴² RMK II 1532 – BRV I 80.

1. ábra

2. ábra

ПТЪЮ,

Б

КЪВЪНТЪ ДѢЛА БЫТІЕ

А, МО, КЛ, КЗ, С, Ё.

ІАТЪ ІАМЪ БЪТРЪНІТЪ, ШІ НѢЩІѢ
ЗЪА МОРЦІН МѢЛѢ

ПНЖЛОАСЕЛЕ ШІ БІАТЛЕ НЕПДТНІОАСЕЛЕ
БЪТРЪНІЦЕ, КЪНДЪ СЖ АПРОПІЕ ДЕ
МОЛІЕ, Б. ЛЪКРЪ АЪДЕПРНІ АФАУЕ.
ПТЪЮ ЖЕЛДЦЕ, ПЛЪЦЕ, ШІ БАРСЖ
ЛЪКРЪМНЛЕ СЪЛЕ КЪ ІМАРЪ МЪРЕ. ПЕТЪРЪ АУАСТЕ
ДОАШ, ЛЪКРЪРНІ:

А. ПТЪЮ КЪ БІНЕЛЕ ЧЕ ДѢ ДЕМЪЛТЪ, ПКАРЕ СЪ
ДЕМІЕ ДАНЪ ПТННЕРІЦЕЛЕ СЪЛЕ ПТОП СЪД СФЪ
ШІТЪ ШІ АЪ ПРЕКЪТЪ, НЪМАНІ ПОМАНА
АЪ РЪМАСЪ.

Б. ІДОАША КЪ РЪДТЪЦНЛЕ, ШІ ГРЕДТЪЦНЛЕ СЪД
АПРОПІАТЪ КА Ѡ ПЪРМЖ СЪД КА ѠУНЪ ШНРЪГЪ
МЪРЕ.

АБ

ДЕ

4. ábra

tabb képet.⁴³ Ioan Zoba halála után Gheorghe Dăia folytatta közreműködői tevékenységét a nyomda érdekében, mert még az 1696. évi *Ceasloveț* (Hóráskönyv) is az ő gyakorlati segítségével és Theofil püspök anyagi támogatásával jelent meg.⁴⁴

Az erdélyi ortodox érseki nyomda leglényegesebb részének, a betűkészletnek az eredetéről semmit sem tudunk. A felszerelés bizonyos részének eredetét sikerült kideríteni: hét darab iniciálé a volt gyulafehérvári fejedelmi nyomdából származik, ugyaninnen való az egyik kiemelős betűtípus, míg a három másik eredete nem ismert.⁴⁵ Úgy látszik tehát, hogy a Sava Brancovicinál talált, a fe-

⁴³ KELEMEN Béla: *Ioan Zoba és a puritanizmus*. In: Művelődéstörténeti Tanulmányok 1979. 116–120.

⁴⁴ SZTRIPSZKY II 2678/226 – BRV I 101.

⁴⁵ Bukaresti eredetű a Szt. János és Pál apostolt ábrázoló fametszetes fejléc, amelyet az egyik 1699. évi gyulafehérvári nyomtatványon (BRV I 115) látni, és egy 1682. évi bukaresti nyomtatványon (BRV I 74). – Az egykori gyulafehérvári fejedelmi nyomdából valók a műhely 1689. és 1699. évi nyomtatványain

jedelmi nyomdából származó cirill készlet olyan rossz állapotban volt, hogy többé nem használták.

Bizonyos jelek — egy bukaresti fejléc és több onnan érkezett nyomdász jelellete — arra utalnak, hogy talán Bukarestből származik a felszerelés legnagyobb része. Teljes azonosságot azonban a bukaresti nyomda egyetlen betűtípusával sem találni.

Az 1683 és 1702 között használt nyomdai felszerelést rekonstruálva megállapítható, hogy a négy betűtípusból, összesen hat, bár igen hiányos iniciálésorozattól (ezek közül mindössze egy többé-kevésbé teljes sorozat, egyikét l. 3. ábra), és tíz könyvdíszből állt. (Közülük hármát l. 1., 2. és 4. ábra.)

Az Erdélyben 1683 és 1702 között kibocsájtott román nyelvű cirill könyvek könyvnyomtatása, amint már szó esett róla, nem egyetlen mesternek vagy nyomdavezetőnek a nevéhez fűződik, hanem több, egymást váltó mesterről van tudomásunk. Működésük helye és időköze az alábbiak szerint vázolható:

Szászsebes	1683–	Daniil (és Dumitru Logofăt?)
Gyulafehérvár	1687–1688	Iosif ukrán nyomdász
” ”	1687–1689	Moldvai Kiriak
Szeben	1696–	Moldvai Kiriak és társai: Oprea, Mihai Banci, Toma és Avram archidiakónus
Gyulafehérvár	1699–	Mihai Istvanovics
” ”	1701–1702?	Nicolai

E nyomdászok személyével és erdélyi tevékenységével — az egyetlen Istvanovics nevű mester kivételével — a hazai nyomdatörténet még egyáltalán nem foglalkozott. A felsorolt öt nyomdavezető közül kettőnek nem ismerjük korábbi vagy későbbi erdélyi vagy Erdélyen kívüli tevékenységét: Daniil mesternek a Szászsebesen nyomtatott *Sicriul de aur* (Aranykoporsó)⁴⁶ nyomtatásán kívül (1683) nem ismeretes egyéb nyomtatványa, és azt sem tudjuk, hogy ezután elhagyta-e az országot, vagy csak neve nem szerepel többé nyomtatványon. A keze alól kikerült *Sicriul de aur* címet viselő halotti beszédgyűjtemény mindenesetre igényes, szép kiállítású nyomtatvány (egy lapját l. a 3. ábrán), melynek reprint kiadása 1984-ben jelent meg Bukarestben.⁴⁷ Daniil nyomdász nevét csak azóta ismeri a nyomdatörténet, amióta az eddig ismertektől eltérő

látható π, 3, M, γ és többféle A iniciálé, valamint a 23C kiemelő-típus (vö. ECSÉDY Judit: *A gyulafehérvári fejedelmi nyomda második korszaka és utóélete* = OSZK Évkönyve 1978 (1980). 291–341.

⁴⁶ RMK II 1532 – BRV I 80.

⁴⁷ E nyomtatványnak két variánsa ismeretes: egyik, amelyet Bianu-Hodoş írt le (BRV I 80) és amelyből több példány is létezik, csak 168 levélből áll és kolofonja a nyomdászt nem említi. A másik, 169 levelet tartalmazó, és a nyomdász nevét is közlő variánsból mindössze az egykori Todoreszku-féle példány ismeretes, amelyben a nyomdász így nevezi magát: „Daniil typografulú, făcătoriu Tipografi ei Noao.” (Daniil tipográfus, az új nyomda faktora). Ezzel szemben Timotei Cipariu egy ettől eltérő kolofont írt le, amelyben az is szerepelt volna, hogy Daniil ezt a könyvet négy tanítványával együtt nyomtatta (l. CIPARIU, Timotei:....) 127.) Ilyen példány azonban ma nem ismeretes. A Bukarestben őrzött példány reprint kiadása: ZOBA de Vint, Ioan: *Sicriul de aur*. Ed.: Anton GOŢIA. Bucureşti, 1984. Ed. Minerva. LXI, 305.

Todoreszku-féle példányt leírták.⁴⁸ Ugyanazon a lapon, ahol a nyomdászé, szerepel annak a négy gyulafehérvári papnak, ill. protopópának a neve is, akik a *Sicriul de aur* megjelenítésében közreműködtek. Ezek: Ioan Zoba pap, Gheorghe Dăia protopópa, Vasiliu protopópa Gyulafehérvárról és az örmény Oprea protopópa.⁴⁹

Úgy látszik, hogy Dumitru Logofăt maga is részt vett az ortodox érseki nyomda munkájában. Erre mutat az a két könyvbejegyzés, amely ugyan az 1651. évi gyulafehérvári *Zsoltárkönyv* egy példányában olvasható („Én irtam Dumitru Logofăt, aki könyveket nyomtat” és máshol, nyilván más kéztől: „Hallottam, hogy Te vagy a gyulafehérvári metropolia könyveinek a nyomdája, áldott legyen a kezed, szentséged, Dumitru”),⁵⁰ de nyilvánvalóan későbbi beírás, hiszen az érseki nyomdát említik benne, amely pedig 1683-tól kezdve működött. Minthogy az iratokban Dumitru említése 1667-ből származik (Apafi fent idézett rendeletéhez), feltehető, hogy az 1680-as években vett részt a nyomda munkájában, legvalószínűbb, hogy mindjárt az induláskor, Daniil nyomdász idejében.⁵¹

Ugyanilyen kevés adatunk van az ukrán Iosif nyomdászról, akinek nevét mindössze az 1687. évi *Ceasloveț* (Hóráskönyv) őrizte meg.⁵² Nevét mint „Iosif, tipograf Rus” írta alá. Nevét havasalföldi vagy moldvai nyomtatványon sem találni. Kérdés, hogy az e két időpont között Gyulafehérvárott megjelent *Cărare pre scurt* (Keskeny út)⁵³ című könyvecskét még Daniil vagy már valamelyik utóda nyomtatta-e? A nyomdász neve ugyanis nincs jelölve a kötetben. Eugen Pavel valószínűnek tartotta, hogy ez még Daniilnek tulajdonítható.⁵⁴ Megemlítenéd, hogy a szakirodalom számontart egy 1684-ből származó gyulafehérvári nyomtatványt, egy *Molitveniket*. Ez az adat egy irodalomból átvett hivatkozáson alapszik, magát a példányt a román bibliográfia összeállítói sem látták.⁵⁵ Ugyanígy az 1684-ből származó szebeni román kalendáriumra vonatkozó ada-

⁴⁸ A Todoreszku-példány jelzete az OSZK-ban RMK II 1532 (2. péld.) „B” variáns.

⁴⁹ L. a fenti példányt, [169.] lev. – BRV IV. 205–206.

⁵⁰ „Scris-am eu diac Dumitru logofăt carere tipăreste cărțe” és „Cinstită mina sfinției tale Dumitre, am auzit că ești tipăritoriul cărților din Mitropolia Bălgrădului” (I. POPESCU, Rodica: *Tipărituri de la Bălgrăd în colecțiile Bibliotecii Academiei R. S. R.* = Apulum 18. 1980. 259–260.)

⁵¹ Dumitru Logofătot a gyulafehérvári nyomdászok között tárgyalja legújabban MĂRZA, Eva – MARZA, Iacob: *Alba Iulia, important centru tipografie Romănesc, locul apariției Noului Testament 1648*. In: *Noul Testament* (Reedit.) Alba Iulia, 1988. Edit. Episcopiei Ortodoxe Române. 100. 1.

⁵² SZTRIPSKY II 2646/194 – BRV I 84.

⁵³ SZTRIPSKY II 2647/195 – BRV I 82 és IV. 206. 1.

⁵⁴ PAVEL, Eugen: *Considerații asupra tipăriturilor Balgradene de la sfârșitul sec. al 17-lea Alba Iulia tipăriturilor* = *Cercetări de lingvistică* 26. 1981. 187–197.

⁵⁵ BRV IV 31.

tot is kétségbe kell vonni. Ebben az időszakban ugyanis nem működött Szebenben román nyomda.⁵⁶

A *Ceasloveț* (Hóráskönyv)⁵⁷ nyomtatásának évétől, tehát 1687-ből ismerjük egy másik gyulafehérvári nyomdásznak, a moldvai Kiriaknak nevét is. Ez a Kiriak nevű nyomdász korábban az újonnan alapított bukaresti nyomdában dolgozott. Bukarestből már 1680-ból ismeretes olyan nyomtatványa, amelyen nevét is jelzi.⁵⁸ Ugyancsak ő nyomtatta Bukarestben az 1682-ben megjelent *Evanghelia* című könyvet.⁵⁹ Éppen ebben az utóbbi bukaresti nyomtatványában találni meg azt a fejléctet (2. ábra), amely egyrészt a Gyulafehérvárott (és később Szebenben) dolgozó moldvai Kiriak azonosságát mutatja a bukaresti Kiriak nyomdással, másrészt választ ad arra a kérdésre, hogy milyen módon került egy bukaresti fametszet Erdélybe, az ortodox érseki műhelybe. Kiriaknak 1687-ből Gyulafehérvárról a *Rînduiala diaconstvelor* (Diakónusok rendtartásáról) szóló nyomtatványa ismeretes. Ebben „Giesser”-nek (tehát betűöntőnek) nevezi magát.⁶⁰ Az 1689-ben ugyancsak Gyulafehérvárott megjelent *Poveste la 40 de mucenici* (Negyven szebasztai mártírról)⁶¹ szóló könyv ugyan nem árulja el nyomdászának nevét, de — ahogy ezt Eugen Pavel is fent idézett munkájában valószínűnek tartotta — minden bizonnyal ez is Kiriak nyomtatványa lehetett, akárcsak a Gyulafehérvárott ugyanebben az évben kiadott *Molîvenik* (Szertartáskönyv),⁶² amelynek címlapján ott szerepel a moldvai Kiriak nyomdász neve. Ez a *Molîvenik* az utolsó, Ioan Zoba irányítása alatt készült nyomtatvány, egyben utolsó fordítása is.

Ugyanakkor az a Iosif nyomdász, aki 1687-ben jegyezte az egyik gyulafehérvári nyomtatványt, a jelek szerint továbbra is ott maradt, mert az utóbbi időben előkerült egy 1688-ból származó, rá vonatkozó bejegyzés az 1682. évi bukaresti *Evanghelia* egyik példányában. Ugyanebből a bejegyzésből az is látszik, hogy Iosif is pap volt.⁶³ Ez éppen az a bukaresti 1682. évi *Evanghelia*-kiadás, amelyet Kiriak nyomtatott. Nagyon valószínűnek látszik, hogy Iosif szerzetes Kiriakkal

⁵⁶ BRV IV 30.

⁵⁷ SZTRIPSZKY II 2646/194 – BRV I 84.

⁵⁸ BRV IV 29.

⁵⁹ BRV I 74. Kiriak nyomdásznak ez a bukaresti nyomtatványa viszonylag nagy példányszámban található az egykori Erdély területén. Meglehet, hogy Kiriak és esetleges kísérői hozták magukkal e példányokat. Vö.: BRAICU, Doina: *O carte dăruită de Șerban Cantacuzino* = Valori bibliofile din patrimoniul cultural. București, I. 171.

⁶⁰ RMK II 2451 – BRV I 85.

⁶¹ SZTRIPSZKY II 2663/211 – BRV I 88.

⁶² RMK II 1644 – BRV I 88.

⁶³ „...lui Toma din Feleac de la popa Iosif tipograful dupa moarte sa fie a bisericii” ez a példány Feleacban található – CRISTACHEL-PANAIT, Ioana: *Contribuții privileoara la rolul bisericii in relațiile dintre Tara Românească și Transilvania* – Valori... i. m. I. 157.

együtt jött Bukarestből, bár származására nézve ukrán lehetett. Kiriak szintén egyházi személy, szerzetes volt.

Nem egészen tíz évvel a gyulafehérvári *Ceasloveț*⁶⁴ megjelenése után, 1696-ban másodszer is megjelent ez a népszerű imádságoskönyv. Ezúttal Szebenben⁶⁵ — a nyomda helyváltoztatásának okát nem ismerjük. Úgy látszik, hogy ez volt a moldvai Kiriak utolsó nyomtatványa, mert további tevékenységéről sem Erdélyben, sem a román fejedelemségekben nem tudunk. E könyv nyomtatásában Kiriakon kívül alábbi, név szerint felsorolt tanítványai vettek részt: Oprea, Mihai Banci és Toma.⁶⁶ A *Ceasloveț* másik, Dan Simonescu által leírt variánsának köszönhetően Kiriak szerzetesről azt is megtudni, hogy nemcsak tipográfus, hanem metsző is volt, továbbá egy újabb, eddig nem említett nyomdászársának nevét is megismerhetjük.⁶⁷ E tény ismeretében a gyulafehérvári díszek némelyike is lehetett Kiriak saját metszete. Legvalószínűbb ez a Szt. János és Pál apostolt ábrázoló fejléc esetében (2. ábra).

Kiriak 1696 után valószínűleg meghalt; ezt látszik alátámasztani, hogy Athanasie Anghel erdélyi metropolitának a Bukarestben székelő fejedelemhez, Constantin Brâncoveanuhoz kellett fordulnia nyomdászért. Úgy látszik tehát, hogy helyben nem volt megfelelő utódja, aki a könyvnyomtatást folytatni tudta volna. A havasalföldi fejedelem, Athanasie Anghel erdélyi metropolita kérését meghallgatva, az akkori idők egyik legkiválóbb mesterét küldte Erdélybe, Mihai Istvanovics személyében. Erdélybe jövetelének közvetlen előzményeit első gyulafehérvári nyomtatványának előszavából tudjuk.⁶⁸ (Megjegyzendő, hogy bár előde, Kiriak, utolsó nyomtatványát Szebenben adta ki 1696-ban, Istvanovics idejében a nyomda ismét Gyulafehérvárott dolgozott.)

Azon kívül, hogy Szabó Károly a Régi Magyar Könyvtárban leírta Istvanovics nevét, mint a *Bucoavna*⁶⁹ nyomdászát, mostanáig a hazai kutatók közül egyedül Haiman György foglalkozott ennek a kiváló nyomdásznak nem mindennapi életútjával.⁷⁰ Az utóbbi évek romániai szakirodalmá szinte egyöntetűen azon az állásponton van, hogy Mihai Istvanovics Erdélyben született, valószínűleg Gyulafehérvárott, valamikor az 1648–1651-es évek táján, a Szerb (más néven Ohridi) Štefan nyomdász fiaként. Ez a szerb származású, de Havasalföldről jött szerzetes-nyomdász volt az, aki a *Noul Testament*et és a *Psaltireát* nyomtatta, de meglehet, hogy ezután is Gyulafehérvárott maradt.⁷¹

⁶⁴ SZTRIPSKY II 2646/194 – BRV I 84.

⁶⁵ SZTRIPSKY II 2678/226 – BRV I 101.

⁶⁶ BRV I 101 tételnél a 340. 1.

⁶⁷ BRV IV 101 tételnél a 207–208. 1. : „Pop. Chiriac g[ravor] i typ[ograf] si Avram Arhidiaç.”

⁶⁸ SZTRIPSKY II 2691/239 – BRV I 115.

⁶⁹ RMK II 1951 – BRV I 113: Kritikai kiadása: *Bucoavna*, (Bálgard 1699.) Alba Iulia, 1988.

⁷⁰ HAIMAN György: *Tótfalusi grúz betűinek nyomában* = MKsz 1981. 60–65.

⁷¹ BINDER, Pavel: *Din istoria legăturilor...* 245–246.; – PAVEL, Eugen: *Meșteri tipografi...* 299–309.

Istvanovics nevével kapcsolatban már Haiman György megállapította, hogy nevének az István alakot megőrző formája arra mutat, hogy valamikor Magyarországon élt, vagy itt született. Istvanovics Binder Pál szerint feltehetően 1650–1720 között élt.⁷² Akárcsak elődei a gyulafehérvári román ortodox nyomdában, ő is egyházi személy volt, magát „hypodiakónus”-nak (archidiakónusnak) nevezte.

Istvanovics előbb mestere, a tudós grúz származású Antim Ivirean mellett dolgozott Bukarestben: az ő tanítványaként ismerkedett meg az irodalmi szövegek kiadásával és a nyomdászat mesterségével, amelyet szinte olyan magas fokon művelt, mint mestere. A bukaresti évek után követte mesterét az újonnan alapított snagovi kolostori nyomdába (1697), amikor annak apátja Antim Ivirean lett. A havasalföldi fejedelem Snagovból küldte Istvanovicsot Erdélybe.

Erdélyi működése rövid volt ugyan, de két nagy jelentőségű nyomtatvány kiadása fűződik nevéhez, mindkettő 1699-ből: a terjedelmében és nyomdai kiállításában szinte a gyulafehérvári *Noul Testamenthez* hasonlítható *Kiriakodromion*⁷³ című ortodox prédikációs kötet és a viszonylag szerény kiállítású, kis terjedelmű *Bucoavna* (Ábécéskönyv).⁷⁴ Onisifor Ghibu, a román didaktikus könyvekről írva, valószínűnek tartotta, hogy Istvanovics nemcsak nyomdásza, hanem fordítója is volt az ábécéskönyvnek, és feltételezte, hogy valamelyik egyházi szláv nyelvű ábécéskönyv lehetett a mintája. A *Bucoavna* egyúttal katekizmus is volt (az ortodox egyház részére). A román pedagógia-történet mint az első román ábécéskönyvet tartja számon.⁷⁵

Istvanovics mindkét kiadványában⁷⁶ megtalálni egy Szt. Konstantint és Helenát a kereszt alatt ábrázoló fametszetet (1. ábra), amelyet a nyomdász minden bizonnyal Snagovból hozott magával. Ez a korábbi gyulafehérvári nyomtatványokon nem szerepelt, viszont ott látható a Snagovban Istvanovics által kiadott Szt. Konstantin és Heléna *Szerkönyvében*.⁷⁷ A folió alakú kötetet ezenkívül is számos könyvdísz és iniciálé díszíti. A címlap hátán a gyulafehérvári érsekség patrónusát, a Szentháromságot megjelenítő finom kidolgozású, ovális alakú metszet látható (4. ábra).

Istvanovics nevével Gyulafehérvár után legközelebb 1706–1707-ben találkozunk, mint a rímnici nyomda vezetőjével, majd 1708-ban Bukarestben, ahol görög nyelvű nyomtatványok kerültek ki keze alól. Ez egybeesik azzal az időponttal, amikor egykori mesterét, Antim Ivireant havasalföldi metropolitává

⁷² BINDER, Pavel: *Din istoria legăturilor...* 245–246.

⁷³ SZTRIPSKY II 2691/239 – BRV I 115.

⁷⁴ RMK II 1951 – BRV I 113.

⁷⁵ GHIBU, Onisifor: *Din istoria literaturii didactice românești* = *Analele Academiei Române. Memoriile Secției Literare*. București, 1975. 27.

⁷⁶ SZTRIPSKY II 2691/239 – BRV I 115 és RMK II 1951. – BRV I 113.

⁷⁷ BRV I 102.

(1708 – 1716) nevezték ki. Ezután, 1709 és 1711 között rendkívüli feladatot bíz-
tak Istvanovicsra: a grúziai Tifliszben grúz nyelvű nyomda szervezését. Tiflisz-
ben kiadott nyomtatványain Istvanovics neve Stefansvili vagy Stefanidze formá-
ban szerepelt.⁷⁸

Istvanovics nemcsak mint nyomdász jelentős személyiség, hanem a román
irodalom mint költőt is számontartja. Ahhoz a barokk irodalmi stílushoz tarto-
zott, amelynek egyik első képviselője a havasalföldi tudós humanista, Udriste
Nasturel, majd Daniil Andrean Pannonean, akinek kiemelkedő alkotása a gö-
rögből románra fordított *Indreptarea legii* 1652-ből, a tírgovistei nyomdából,⁷⁹
és aki később fogarasvidéki román esperesi tisztet⁸⁰ is viselt. Maga a görögös
műveltségű Antim Ivirean is ehhez az iskolához tartozott. Istvankovics úgyne-
vezett embléma-verseit egyik erdélyi nyomtatványában, a *Kiriakodromion*ban is
megtalálni, emellett rímnici és bukaresti nyomtatványain is.⁸¹

Minden bizonnyal nem Antim Ivirean volt az az idegen nyomdász, akit Ja-
kó Zsigmond feltételezése szerint a kolozsvári református egyház a kolozsvá-
ri nyomda betűinek újraöntésével meg akart bízni.⁸² Az adat onnan ismert,
hogy Tótfalusi Kis Miklós sérelmesnek érezte, hogy nem őt, hanem egy ör-
ményt bíznak meg ezzel a munkával — jöllehet ő akkor még külföldön élt.
Ezt a feltételezést azonban helyesbíteni kell: egyrészt, mert Antim Ivirean nem
örmény, hanem grúz származású volt, másrészt valóban semmi sem bizonyít-
ja hogy Antim Ivirean az 1680-as években Erdélyben dolgozott volna. Az a
Gyulafehérvárott dolgozó idegen nyomdász, aki esetleg számításba jöhetett a
betűk újraöntése kapcsán, talán Daniil mester lehetett, származását ugyan nem
ismerjük. De ugyanakkor, amikor Daniil a *Sicriul de aurt* nyomtatta (1683), a
mű megjelentetésében közreműködők között valóban volt örmény származású
(Oprea protopópa),⁸³ bár arra semmi bizonyíték sincs, hogy a nyomtatás mun-
kájában is részt vett volna. (A kolozsvári betűk rendbetétele egyébként nem
történt meg, hanem ezt a munkát végül hazatérése után Tótfalusi Kis Miklós
végezte el.)

A most tárgyalt korszak nyomtatványai szinte kivétel nélkül akár címlapju-
kon, akár előszavukban kiemelik, hogy nyomtatásuk Apafi Mihály fejedelem
támogatásával történt. Az erdélyi fejedelmek közül legerélyesebben Apafi sür-
gette a szláv nyelv kiküszöbölését a román egyház gyakorlatából. 1675-ben nyílt

⁷⁸ Grúziai tevékenységéről részletesen írt HAIMAN György: *i. m.* 60–65.

⁷⁹ BRV I 61.

⁸⁰ Daniil Andrean Pannonean esperesi tiszttségéről I. LUPAȘ, Ioan: *Istoria bisericească a Românilor ardeleni*. Sibiu, 1918. 89.

⁸¹ Istvanovics irodalmi munkásságát Dan Horia MAZILU foglalta össze a román irodalmi barokkról szóló művében: *Barocul în literatura română din secolul al XVII-lea*. București, 1976. 152–155. (Névalakja a román szakirodalomban Stefanovici vagy Istvanovici.)

⁸² JAKÓ Zsigmond: *Erdélyi féniks*. Bukarest, 1974. 323–324. (I. a 14. levelet) és 475.

⁸³ RMK II 1532 – BRV I 80.

parancsot adott ki a román nyelv használata mellett, amelynek azonban Sava Brancovici erélyesen elleneszegült. Apafi, elődeihez hasonlóan, buzgón támogatta a román irodalmi próbálkozásokat, elsősorban fordítások útján. Ismeretes, hogy megbízta Kézdivásárhelyi Matkó Istvánt, a *Bányászcsákány*⁸⁴ híres szerzőjét az *Ótestamentum* románra fordításával. 1681. február 23-án rendelkezett a fordítás idejére pénz és természetbeni juttatásról Matkó számára, továbbá arról is, hogy mi legyen juttatása, ha a munka több évre terjedne.⁸⁵ A román *Ótestamentum* azonban nem jelent meg, pedig a nyomda már valószínűleg állt 1682-ben. Később ezt a tervet bizonyára levették a napirendről, tekintve hogy 1688-ban Bukarestben megjelent az első teljes román bibliafordítás.⁸⁶

Apafi és e román nyomda viszonya azonban nem hasonlítható ahhoz a szoros kapcsolathoz, amely II. Rákóczi György idején a fejedelmi nyomda keretén belül valósulhatott meg. Természetesen Apafi idejére, a század utolsó negyedére már világossá vált, hogy a fejedelemnek a megváltozott politikai helyzetben nincs elegendő ereje és tekintélye az erdélyi román egyházat erőteljesebb eszközökkel a kálvinizmus felé hajlítani. Sőt, a két Rákóczi idején még gyakorolt egyházi felügyelettel kapcsolatos rendszabályokat sem lehetett többé keresztülvinni.

A 17. század utolsó éveinek erdélyi politikai eseményei ugyanis messzemenő következményekkel jártak az ottani ortodox román egyházakra. Míg a korábbi évtizedekben az erdélyi fejedelmek és református püspökök törekvése az ortodox román egyház kálvinizmus felé közelítése volt, addig az önálló Erdély megszűnésétől kezdve a katolikus egyház és a szerzetesrendek befolyásának erősödését tapasztalhatjuk a román egyházban. A római katolikus egyház a román ortodox egyházak katolikus irányba fordítását szorgalmazta, és ehhez a jezsuiták munkáját is igénybevették. Az erdélyi románságot a katolikusokkal való unió irányába próbálták befolyásolni — ez természetesen a Habsburg uralkodói szándékkal is egybeesett.

Amikor Theofil gyulafehérvári érsek utódjaként Athanasie Anghelt kinevezték 1698-ban, az új egyházfő a református főurak támogatását is élvezte. Elődeihez hasonlóan Bukarestbe ment, ahol a felszentelés megtörtént, de ez alkalommal a fölszentelésen jelen volt a jeruzsálemi pátriárka is. Különös eréllyel buzdították az új főpapot hitének megtartására, és arra, hogy egyformán álljon ellent a református és katolikus befolyásnak.⁸⁷ Nehéz munkájában támogatásról, sőt anyagi segítségről is biztosították, és feltehetőleg e segítség értelmében

⁸⁴ RMK I 1072.

⁸⁵ THALLÓCZY Lajos: *I. Apafi Mihály és az oláh biblia* = Történelmi Tár 1878. 204–205.

⁸⁶ BRV I 86.

⁸⁷ Dositei jeruzsálemi pátriárka és Theodosie havasalföldi metropolita Athanasie Anghelnek adott instrukcióit közli PĂCURARIU, Mircea: *Istoria bisericii române II*. Bucuresti, 1981. 168–170.

küldte a bukaresti metropolita és a fejedelem az új nyomdászt, Istvanovicsot is Erdélybe — valószínűleg hasonló instrukciókkal.

Athanasie Anghel gyulafehérvári metropolita azonban hivatalának elfoglalása után hamarosan kénytelen volt engedni, s részben papjai nyomására, 55 protopópával és több mint 1500 ortodox pappal aláírta az unióról⁸⁸ szóló határozatot a gyulafehérvári 1698. évi zsinaton. Az unió végleges formájában 1701-ben lépett érvénybe, a katolikus papokkal azonos kiváltságokat biztosítva a Rómával egyesült román papság számára. 1701. március 19-én Athanasie Anghel letette az esküt a császár és Kollonits érsek előtt, a császár pedig új diplomával erősítette meg ez alkalommal az uniót.⁸⁹

Istvanovics gyulafehérvári tartózkodásáról mindössze 1699-ből van bizonyítékunk, munkássága így is arra az időszakra esik, amikor az unió gyakorlatilag megtörtént, és csak a császári megerősítés hiányzott. Helyzete tehát rendkívül ellentmondásos volt, hiszen Havasalföldről éppen az erdélyi ortodox egyház támogatása céljából küldték. Ez pedig már 1699-ben reménytelennek látszott.

A politikai események miatt további cirill betűs, ortodox kiadványok megjelentetésére nem volt lehetőség. A havasalföldi fejedelemnek (Constantin Brâncoveanu 1688–1714) semmi érdeke nem fűződött ahhoz, hogy a katolikusokkal való unió szellemében készülő kiadványokat támogassa, így feltehetően visszahívták Istvanovicsot.

Mindez a gyökeres változás az általunk tárgyalt korszak utolsó éveiben következett be. Az erdélyi román érseki nyomda három utolsó kiadványa már az unió után jelent meg: Istvanovics mindkét nyomtatványa, valamint egy katekizmus. Az unió megtörténtét azonban Istvanovics nyomtatványain még nem érzékelhetjük. Ezzel szemben a gyulafehérvári ortodox érseki nyomda legutolsó kiadványa már Baranyai Pál jezsuitának Ioan Duma által románra fordított katekizmusa, a *Pânea pruncilor* (Kisdedek kenyere).⁹⁰

Ez a sokat vitatott katekizmus Gyulafehérvárott 1702-ben jelent meg a nyomda és nyomdász megjelölése nélkül, Kollonits érseknek dedikálva. Ez az egyetlen katolikus és egyben utolsó kiadványa a gyulafehérvári román nyomdának. A katolikusokkal való unió után a gyulafehérvári román püspökség elvesztette érseki rangját, Athanasie Anghelt is csak a püspöki cím illette meg. Tehát valószínűleg 1702-ben érseki nyomdáról sem beszélhetünk.⁹¹ A szakirodalom véleménye megoszlott abban a kérdésben, hogy ezt még Istvanovics nyomtathatta-e, vagy egyáltalán Gyulafehérvárott jelent-e meg? Ioan Mușlea⁹² szerint ez a

⁸⁸ 1698. október 7-i manifesztum az unióról.

⁸⁹ 1701. március 19-i (második) Diploma Leopoldina, I. NILLES, Nicolaus: *Symbolae ad illustrandam historiam ecclesiae orientalis in terris Coronae S. Stephani*. Oeniponte, 1885. 259–285.

⁹⁰ RMK II 2103 – BRV I 133.

⁹¹ Az erdélyi román görög katolikus egyháznak Balázsfalván létesült érseki nyomdája, 1747-ben.

⁹² MUSLEA, Ioan: *Pânea pruncilor*; Balgrad, 1702. In: Omagiu lui Ioan Lupaș. București, 1943. 617–631.

nyomdász csak Istvanovics lehetett, hiszen ugyanazok a díszek és betűtípusok fordulnak elő ebben a nyomtatványban, mint pl. a *Kiriakodromion*ban.

Más kutatók azonban ezt kétségbe vonják, így Onisifor Ghibu⁹³ és Eugen Pavel is;⁹⁴ az utóbbi szerint ki van zárva, hogy Istvanovics lett volna a könyv nyomdásza, nemcsak elvi okokból, hanem a hanyag nyomtatás, és a korábbi gyulafehérvári kiadványaitól teljesen eltérő szóhasználata és helyesírása miatt is. De Eugen Pavel szerint ugyanilyen lehetetlen hogy esetleg Kiriak lett volna a nyomdásza, mert az ő szóhasználatával sem egyezik az itt tapasztalható. Meggyőző Eugen Pavel érvelése, aki szerint Istvanovics távozása után valószínűleg valamelyik erdélyi nyomda munkatársa keze alól került ki ez a katolikus katekizmus, aki ugyanúgy használhatta a nyomdában rendelkezésre álló díszeket és betűket. Valószínűleg az a Nicolai nyomtathatta, akit a korabeli okmányok mint gyulafehérvári tipográfust említenek 1701-ből.⁹⁵

Az erdélyi 17. századi cirill betűs nyomtatványok sorát ez a katekizmus zárja le, jóllehet már átnyúlik a 18. századba. Ezután legközelebb 1747-től kezdve jelentek meg újra cirill betűs román nyomtatványok, ezek azonban az újonnan alapított balázsfalvi görög katolikus érseki nyomdából kerültek ki. (Bizonyára tévedésen alapulnak ugyanis azok az adatok, amelyek szerint a 17. század folyamán is jelentek volna meg könyvek Balázsfalván. A román bibliográfia két ilyen regisztrál 1678-ból, példányt azonban a bibliográfia összeállítói sem láttak, sem a feltételezett *Octoihból*, sem a *Ceaslovból*.)⁹⁶

Az egykori ortodox érseki palota felszerelésének további sorsa vagy esetleges 1702 utáni tevékenysége ismeretlen. Semmi sem bizonyítja azt a Ballagi Aladártól származó, de Juhász István által is elfogadott feltételezést, amely szerint a jezsuiták által lefoglalt egykori ortodox nyomdát később Kolozsvárott állították volna fel.⁹⁷ Sőt, az 1703-ban Kolozsvárott kiadott román nyelvű, de latin betűkkel nyomtatott katolikus katekizmus⁹⁸ ennek éppen ellenkezőjét bizonyítja: azt, hogy Kolozsvárott nem voltak kéznél cirill betűk. Úgyanígy ellenőrizni kell Ballaginak azt az állítását is, amely szerint a cirill nyomdát 1744-ben Kolozsvárról továbbvitték Balázsfalvára.⁹⁹ E kérdés eldöntése további kutatást igényel.

⁹³ GHIBU; *i. m.* 27.

⁹⁴ PAVEL, Eugen: *Mesteri...* 307–309.

⁹⁵ NILLES; *i. m.* 260–261.

⁹⁶ BRV IV 27 és IV 28.

⁹⁷ BALLAGI Aladár: *A magyar nyomdászat történelmi fejlődése*. Bp. 1878. 240.

⁹⁸ RMK II 2155.

⁹⁹ BALLAGI; *i. m.* uo.

V. ECSEDY, JUDIT

L'imprimerie cyrillique en Transylvanie au XVIIe siècle

Tout comme dans son étude précédente (in: *Magyar Könyvszemle* 1993. pp. 146–166.), l'auteur analyse dans celle-ci aussi, les rapports des imprimeries transylvaines. La première partie de la présente étude s'occupe de l'activité de l'imprimerie princière de Gyulafehérvár dans la période de 1648 à 1656, surtout de ses publications parues en langue roumaine, intitulées *Noul Testament* et *Psaltirea*. La deuxième partie examine, dans la période de 1659 à 1682, le sort de la collection de caractères cyrilliques de l'imprimerie princière, qui a été retrouvée en 1680 parmi les mobiliers du métropolitain Sava Brancovici. Dans la troisième partie, l'auteur s'occupe de l'activité de l'imprimerie archiépiscopale orthodoxe entre 1683 et 1702. L'impression des livres de langue roumaine avec des caractères cyrilliques s'attache aux noms de plusieurs maîtres. La série des imprimés cyrilliques en Transylvanie s'achève au XVIIe siècle par le catéchisme du jésuite Pál Baranyi, traduit en roumain.

HANS PETER SCHRAMM

(Hannover)

EDV und das alte Buch

Bei meinen Studenten treffe ich immer mal wieder auf die Argumentation: ich wähle als Studienschwerpunkt Geschichte (des Buchwesens), weil ich Schwierigkeiten mit EDV habe. Wer so argumentiert irrt sich.

Zwar ist richtig: Geschichte befaßt sich mit Vergangenenem, das ja nicht mehr zu ändern ist, ist also retrospektiv, versucht Geschehenes zu verstehen und zu erklären. Elektronische Datenverarbeitung dagegen reduziert Sachverhalte auf Minimaldaten, um sie neu zu organisieren und so neu verfügbar zu machen, sie ist also auf Veränderung aus, d. h. zukunftsorientiert. Aber diese Entgegensetzung ist konstruiert; denn sie ignoriert die Verschiedenheit der Ebenen, von denen gesprochen wird: eine Sachebene und eine Organisationsebene.

Richtig ist, um es knapp zu sagen: EDV kann bei Problemlösungen helfen, und das alte Buch macht Probleme.

Problem Nr. 1: der Steckbrief

Wie weiß ich im Einzelfall, von welchem Buch die Rede ist?

Bibliotheken machen ihre Bestände durch Kataloge identifizierbar. Moderne Bücher können heute in EDV-Kataloge eingegeben werden, können von der lokalen Zerstreung regional in Verbänden zusammengefaßt werden, und durch weitere Zusammenführung (oder auch ohne Zwischenstufe) in einem nationalen Katalog vereinigt werden. Die Nutzung ist dann auch über die nationalen Grenzen hinaus möglich, natürlich mit erheblichen Einschränkungen und Schwierigkeiten, da in den verschiedenen Ländern verschiedene Katalogregeln gelten, die sich vor allen bei der Ansetzung und Ordnung auswirken. Aber dennoch können sich die meisten modernen Bücher nicht in nationalen Verkleidungen verstecken; wenn der Paß auch verschieden aussieht, trägt er doch diesselbe Identitätsnummer: die ISBN (International Standard Book Number).

Wie viel komplizierter ist die Situation für das alte Buch, wieviel mehr Möglichkeiten, sich zu verstecken! Keine ISBN, Titel in ungewohnter Diktion, orthographisch willkürlich, mit fingierten Druckorten, verstecken Beiträgern,

schwer auflösbaren Pseudonymen, mit Aussagen über längst vergessene Sachverhalte. Hinzu kommen exemplarbezogene Informationen über Vorbesitzer, Marginalien, Ausstattung, Einband u.a. Könnten neu katalogisiert werden, wäre das Verfahren noch relativ einfach, wenn man sich international auf ein einheitliches Regelwerk einigen könnte. Aber bei der ungeheuren Bestandsmenge von vielen Millionen Bänden ist eine generelle Neukatalogisierung utopisch. Will man dennoch für die Altbestände einen EDV-gestützten Katalog erstellen, muß von den vorhandenen Katalogen ausgegangen werden, die z.T. noch aus Zeiten stammen, in denen es überregionale Regelwerke noch gar nicht gab. Eine überregionale oder gar internationale Zusammenarbeit scheint da kaum realisierbar. Und doch wird bereits im Verbund gearbeitet, und die Zusammenfassung der einzelnen Kataloge in einer europäischen Datenbank ist in Planung.

Wie strukturiert sich diese Zusammenarbeit?

In den einzelnen Bibliotheken werden maschinenlesbare Katalogaufnahmen erzeugt, entweder in Neuaufnahmen oder durch Umwandlung vorliegender Katalogisate. Neuaufnahmen können nur für eine relativ kleine Menge realisiert werden, auch wächst die Titelmenge nur langsam an. Allerdings haben diese Aufnahmen einen hohen Anspruch und bieten alle für Altbestände relevanten Informationen (Beispiel; Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel). Der weitaus grössere Teil der EDV-Aufnahmen entsteht durch die Umsetzung vorliegender Katalogisate in maschinenlesbare Form: Katalogkonversion. Da hierzu nur in Ausnahmefällen die Bücher selbst für die Aufnahme herangezogen werden, können diese neuen Katalogisate nicht mehr bieten als die vorliegende Katalogaufnahme. Und da die Kataloge z.T. noch aus den Zeiten stammen, als jede Bibliothek nach ihren eigenen Regeln erfaßte, ist mit Uneinheitlichkeiten zu rechnen, müssen Abstriche gemacht werden. Trotz vieler Bedenken wird das Verfahren praktiziert, und es werden so relativ schnell große Mengen von Katalogaufnahmen über EDV verfügbar. Nicht nur in Göttingen und München wird konvertiert, auch in Paris an der Bibliothèque Nationale und in London an der British Library.

Der Nutzen der nationalen Katalogarbeit mit EDV kommt aber erst dann zum Tragen, wenn die Katalogisate international verfügbar sind. Dann besteht auch eine größere Möglichkeit, minderwertige Katalogaufnahmen an höherwertige anzuhängen — sofern nur die Identität sichergestellt ist — und sie so aufzubessern. Für eine solche Internationale Zusammenarbeit gibt es inzwischen ein Konzept: Im Entstehen ist eine „Eurodatenbank“ für Altbestandskatalogisierung (Claudie Fabian, *Die Gründung der „Eurodatenbank“ für Altbestandskatalogisierung in Europa*. In: Zeitschrift für Bibliothekswesen und

Bibliographie, 39, 1992, S. 207 ff.) Standort und Organisation sind noch unklar; ein Präkonsortium führt die Planungen, der Teilnehmerkreis ist beachtlich: Neben den Nationalbibliotheken von Frankreich, England, Schottland, Irland, Belgien sind die Staatsbibliotheken in München und Göttingen und mehrere bedeutende Universitätsbibliotheken vertreten. Natürlich wird an ein gemeinsames Regelwerk gedacht; wahrscheinlich das ISBD (A) = International standard bibliographic description for older monographic publications (Antiquarian), das dann aber nicht verbindlich vorgeschrieben ist, sondern den neu mit Katalogisierung beginnenden Bibliotheken empfohlen wird. Die meisten Altbestandsdaten liegen heute in einem MARC-Format vor bzw. in einem nach UNIMARC konvertierbarem Format; für die deutschen Bibliotheken ist wichtig, daß auch das MAB-Format in UNIMARC konvertierbar ist. Es könnte auf diesem Wege sogar einmal Wirklichkeit werden, daß für die alten Titelerückwirkend eine ISBN-alt vergeben wird. Das setzt allerdings voraus, daß die Identitätsfrage geklärt ist. Alte Bücher sind in dieser Hinsicht eigensinniger als neue.

Problem Nr. 2: Der Doppelgänger

Wenn zwei Bücher dieselbe Titelaufnahme erhalten, ist damit noch nicht gesagt, daß sie Erzeugnis desselben Setz- und Druckvorgangs sind. Die Titelblätter von zwei Exemplaren des Kirchen- und Ketzeralmanachs aufs Jahr 1781 sehen auf den ersten Blick identisch aus. Der zweite Blick, oder doch ein späterer erkennt dann, daß die Titelblätter von verschiedenen Sätzen stammen. Was aber hilft diese Erkenntnis, wenn die Informationen des Titelblattes in beiden Exemplaren identisch sind, ebenso wie die Kollation? Bibliothekarisch sind beide Exemplare identisch, also zwei Exemplare desselben Titels. Daß sie von zwei verschiedenen Setz- und Druckvorgängen stammen, kommt in der Titelaufnahme nicht zum Ausdruck, ist normalerweise auch gar nicht erkennbar, da in der Regel zur Erfassung nur ein Exemplar vorliegt, also gar nicht verglichen werden kann. Der Doppelgänger ist von dem Original nicht zu unterscheidenwürden Páße ausgestellt, erhielten beide Identitätsnummer.

Nicht alle Doppelgänger sind gleich raffiniert; wird ein Text ein zweites Mal gesetzt, weicht er in der Regel im Umfang, zumindest aber im Umbruch von dem Vorgängerdruck ab. Eine Ausnahme bilden die Texte, die zeilengetreu neugesetzt werden, „Männchen auf Männchen setzen“ heißt das in der Druckersprache. Derartige Doppelgänger bleiben oft unerkannt und sind ohne Hilfsmittel nur schwer zu entlarven. Diese Detektivarbeit hat sich ein besonderer Forschungszweig der Buchgeschichte vorgenommen: die analytische Druckforschung. In Deutschland arbeitet v.a. Martin Boghardt in dieser in den angelsächsischen Ländern entwickelten Disziplin (Martin Boghardt, *Analytische*

Druckforschung. Ein methodischer Beitrag zu Buchkunde und Textkritik. Hamburg, 1977.) Lange Zeit hat Boghardt hierzu den Hinman Collator verwendet, ein Gerät, das die entsprechenden Seiten zweier verschiedener Exemplare zeitlich abwechselnd auf dieselbe Fläche projiziert; dabei erscheint dann alles identische unbewegt, die Unterschiede aber scheinen zu springen. Inzwischen setzt Boghardt ein besonderes, für seine Zwecke entwickeltes EDV-Programm ein, das weit mehr Komfort bietet und die mühsame Arbeit an dem Objektiv des Hinman Collators ablöst. Zur Überprüfung zweier Exemplare auf Identität oder Differenz werden die entsprechenden Seiten der verschiedenen Exemplare eingescannt, in der Ausgabe erscheint das identische schwarz, die Abweichungen werden rot für das eine, grün für das andere Exemplar aufgezeigt.

Problem Nr. 3: Fahndung mittels Fingerabdruck

Ein solches Verfahren lässt allerdings nicht generell für die Katalogisierung einsetzen, da zum einen der Zeitaufwand viel zu groß wäre und zum andern, wie schon erwähnt, in der Regel gar nicht mehrere Exemplare desselben Titels für die Titelaufnahme einsehbar sind. Und ein weiteres Problem: Wie kann ein überführter Doppelgänger derart in seinem Paß gekennzeichnet werden, daß klar ist, um wen es sich handelt? Besteht nicht die Gefahr, daß die Fahndungsmühe und der Fahndungserfolg umsonst war, weil es nicht machbar ist, im Paß des überführten Doppelgängers einen entsprechenden eindeutigen Vermerk einzutragen, eine Art Fingerabdruck zum Beispiel? Möglich ist eine Annotation in der Titelaufnahme, aber in welcher Form? Mit welchen Daten? Im angelsächsischen Bereich ist ein derartiges Fingerabdruck-Verfahren entwickelt worden, das jetzt auch bei der Planung des Verzeichnisses der deutschen Drucke des 17. Jahrhunderts diskutiert wird. „Der 'Fingerprint' ist eine Folge von Zeichen, die definierten Seiten und Zellen eines gedruckten Buches entnommen werden und die in Verbindung mit dem Erscheinungsdatum dazu bestimmt und geeignet sind, mit Hilfe des Computers Exemplare der gleichen Ausgabe zusammenzuführen und Drucke unterschiedlicher Ausgaben zu unterscheiden, und zwar ohne physischen Vergleich der Objekte" (John P. Feather: *Tests on the use of the „Fingerprint“ in library catalogues.* Oxford, 1977, S. 1). Dieser Fingerabdruck besteht aus 16 Zeichen, die der letzten und vorletzten Zeile auf vier definierten Seiten eines Druckes entnommen werden, ergänzt um ein Erläuterungszeichen und das Erscheinungsjahr. Mit dieser Zeichenkombination lassen sich erstaunlich genau Drucke knapp definieren — es sei denn, es sei sorgfältigst — „Männchen auf Männchen“ gesetzt worden. Obwohl laut Umfrage vor knapp zehn Jahren schon damals 38 Bibliotheken mit Fingerprints katalogisierten, ist bis heute kein einziger Fall bekannt geworden, daß derselbe Fingerabdruck für zwei verschiedene Drucke

ke zuträfe. Da ein Fingerprint von einem eingearbeiteten Katalogisierer in durchschnittlich 3 Minuten bestimmt werden kann, läßt sich vorstellen, wieviel Zeit erspart wird, wenn man einen Altbestand mit Hilfe dieses ISBN-Ersatzes an einem bereits vorhandenen Katalog, z.B. einem Verbundkatalog, abgleicht.

Da die Kombinationsmöglichkeiten der 16 Zeichen sehr groß sind, reichen häufig schon vier bis acht der 16 Zeichen zur Identifizierung des Druckes aus. Entsprechend bietet sich aus demselben Grund auch oft die faszinierende Möglichkeit, unvollständige Drucke, insbesondere Drucke ohne Titelblatt zu identifizieren — freilich nur in bestimmten Grenzen. Ist nichts von dem Anfang eines Druckes erhalten, so hilft der Fingerprint nicht weiter. Was dann?

Problem Nr. 4: Torso-Fahndung

Fragmente der Frühdruckzeit, natürlich besonders Inkunabel- und Postinkunabelfragmente, werden bei der Katalogisierung mit berücksichtigt — und sind gefürchtet, da die Identifizierung ganz besondere Detektivarbeit erfordert, wie im Kriminalroman die Leiche, der man keine Fingerabdrücke mehr abnehmen kann. Trotz Konrad Haeblers Typenrepertorium kann diese Arbeit viel Zeit kosten. Wie EDV-Vorleistungen in einem solchen Fall helfen können, ist vor kurzem von Peter Zahn am Beispiel eines Handschriftenfragments nachvollzogen worden (Peter Zahn, *Kirchenväter im CD-ROM-Speicher*. Alte und neue Wege zur Ermittlung von Handschriften-Fragmenten. In: Bibliothek, 16, 1992, S. 419 ff).

In einem Archiv auf Elba wurde im Deckel eines Aktenbandes ein Fragment einer mittelalterlichen Handschrift entdeckt. Für die Identifizierung des darauf geschriebenen Psalmenkommentars wurden fünf volle Arbeitstage benötigt — es hätten auch gut mehr sein können. Der Kommentar stammt von Augustinus. Nach Abschluss dieser Identifizierungsarbeit testete Peter Zahn, wie lange er für dieselbe Arbeit gebraucht hätte, wenn er die CETEDOC Electronic Data Library, CETEDOC Data Library of Christian Latin Tests on CD-ROM (Turnhout 1991) zur Verfügung gehabt hätte. Auf dieser einen CD-ROM-Scheibe sind die Texte der bisher erschienenen (mehr als 250!) Bände des „Corpus Christianorum, Series Latina“ zuzüglich „Continuatio Mediaevalis“ gespeichert, insgesamt etwa 21,6 Millionen Worte. Da in dieser Menge frei gesucht werden kann, hatte der Autor durch die Wahl geeigneter Wortkombinationen innerhalb von weniger als fünf Minuten Augustin als Autor und den fraglichen Text ausfindig gemacht — fünf Minuten im Vergleich zu fünf Arbeitstagen!

Problem Nr. 5: Fahnden ohne Grenzen

Das letzte Beispiel macht die Leistung der EDV deutlich: die Verwaltung einer unvorstellbaren Datenmenge, die in verhältnismäßig lächerlich kurzer Zeit durchsucht werden kann. Je umfangreicher durchforschte Datenmenge ist, auf desto soliderer Basis steht das Ergebnis. Dies gilt auch für die erwähnte „Eurodatenbank“ für Altbestände: Hier kann sich eine gewaltige Menge von Buchnachweisen versammeln, über die nationalen Grenzen hinweg, ein europäischer Thesaurus librorum, der die kulturelle Gemeinschaft und Vielfalt unseres Kontinents abbildet, ohne die regionalen Eigenständigkeiten zu verwischen. Es ist nicht erheblich, ob die Datenbank in der bisher konzipierten Form entsteht oder in anderer. Entscheidend ist das erkannte gemeinsame Anliegen, durch den Einsatz von EDV einen europäischen Zusammenschluß der alten Buchbestände zu schaffen und damit auch die überregionale Verantwortung für den nationalen Besitz zu verdeutlichen. Und welche Möglichkeiten werden sich daraus ergeben! Ich weiß nicht ob man durch Literaturstudium erfahren kann, daß in der Bibliothek der Akademie der Wissenschaften in Budapest ein Band aus Hartmann Schedels Bibliothek verwahrt wird, oder ob, um dies zu erfahren, der Zufall einer Bibliotheksführung helfen muß. Bei entsprechender Datenorganisation kann sich einmal die Bibliothek Hartmann Schedels — und vieler anderer — in kürzester Zeit nachweisen lassen, sofern sie sich in Bibliotheken befindet, die an die Eurodatenbank gemeldet haben.

Das Europa des alten Buches — etwas, auf das man sich freuen muß.

HANS PETER SCHRAMM

Elektronikus adatfeldolgozás és a régi könyv

Modern elektronikus adatfeldolgozási technika és történeti diszciplínák: hogyan viselik el egymást? Az adat-menedzser a jövőbe tekint, a történész a múltba: hol van a közös találkozási pont? A kérdés feltevése — így — hibás: ugyanis a régi könyv problémát jelent, az elektronikus adatfeldolgozás pedig megoldást, de legalábbis alátámasztja azt, amennyiben az adatok igen/nem modellben ábrázolhatók.

A régi könyvvel kapcsolatos problémák megoldására az elektronikus adatfeldolgozást ma sokféleképpen használják fel. Emellett a programoknak lényegesen többet kell biztosítaniok, mint a modern könyvek esetében. A katalógizálásnál a közreműködők, a nyomdai kiállítás, a proveniencia, a széljegyzetek, a kötés stb. adatait fel kell venni és visszakereshetővé kell tenni. Az ilyen módon elkészült címfelvételeket aztán az egyedi katalógusból az összesítő (Gesamtkatalog), majd a közös (Verbundkatalog) és végül nemzetközi katalógusba lehet áttemelni és ott újból lekérdezhetővé tenni, mint a nemrégén tervbevelt európai adatbankban (Europäisches Datenbank für Altstände).

Az adatbankok minősége függ az egyedi felvételek minőségétől, azaz attól, hogy kiváló színvonalú új felvételek készültek-e vagy pedig régi katalógusfelvételeket konzerválták.

A könyvek feldolgozásának egyértelmű viszonyait akkor lehetne elérni, ha megoldható lenne, visszamenőlegesen a régi könyveknek egy ISBN-hez hasonló azonosítóval való ellátása. Emellett azok a könyvek, amelyek könyvtárosi szempontból azonosak ugyan, de a valóságban különböző kiadási folyamatok

produktumai, nehézséget jelentenek. Ezek felülvizsgálata egy sok ráfordítást igénylő eljárással, az analitikai nyomdai kutatással oldható meg, azaz újabban az elektronikus adatfeldolgozás segítségével; egy plauzibilis és viszonylag egyszerű eljárás az ilyen példányok meghatározására a „fingerprint”, amelynek alkalmazása elsősorban számítógépes megoldással ésszerű. Ezzel természetesen nem lehet fragmentumokat azonosítani; ehhez teljes szövegű adattárolás szükséges, amely – mint nemrégén egy példa mutatta – lehetővé teszi, hogy az azonosítási feladat a korábbi időráfordítás töredéke alatt elvégezhető legyen.

KÖZLEMÉNYEK

Das „Horologium sapientiae“ als „allegoria in factis“. Der mittlungarische Text des *Teljes Bölcsesség* ist eine getreue Übersetzung des lateinischen Textes des *Horologium*. Der Übersetzer hielt einerseits am lateinischen Text fest, andererseits hat er einige Stoffe des *Horologium* weggelassen, und dem Text einige Sätze hinzugefügt, so daß die mittlungarische Version ziemlich weit von dem Ideal abzustehen scheint, das im *Horologium* zur Geltung kommt.¹ Ich vermute, daß der ungarische Übersetzer dem lateinischen Text des *Horologium* stellenweise einen solchen mehrfachen Sinn zumutete, welcher der Autorenintention nicht entsprach: der Autor wußte nicht, daß er diesen ausdrückte.

Im *Horologium* werden Christi Leiden am Kreuz folgendermaßen beschrieben:

„Eductum me extra castra suspenderunt in crucis patibulo inter duos latrones, ad hoc dumtaxat, ut mors mea turpior appareret. Cumque sic fixus manerem, et saevissimis doloribus mortis circumdatus essem, oculi mei luciferi fuerunt contenebrati, aures divinae derisionibus repletæ, olfactus propter malum odorem afflictus, os meum dulcissimum felleo potu amaricatum.”²

Der Übersetzer hat den Text ergänzt:

„Ime ennec vtanna kiuinec engemet a varosbol es a kereztfara felfezittenecc keth tolvayoc kozze, cak hog az en halalom lattatnek zernebnec, es zydalmasbnac lenni Mikoron kedeglen ezon zerrel fuggenecc a kemen vas zegek kozoth az keseru kenokban, es mindon felol a halalnac keserusegeuel volnek meg foglaltatvan Ime az en fenos zep cillagos zomeim a kenoknac keserusegeuel meghomalyosodanak, Es az en isteni fileim az zidalmas cufoknac mouetesokkal betelenec es a gonoz sidoc ayo illatert kit adam az alman illatozotvala, gonoz illatot adanac ennekom, Arcel, es nakon veruen engomet, es az en gengeedossegos zamat epeuel, es ecettel megkeseritven, auag meg elegitven itathac”.³

[‘Die bösen Juden haben den wohlriechenden Apfel bei Adams Sündenfall mit schlechtem Geruch vergolten’]

Daß während der Passion Christi alle seine Sinne gelitten haben, scheint ein christliches Allgemeinut zu sein.⁴ Die eigenwillige Ergänzung des Übersetzers, indem er die Frucht des Baumes der Erkenntnis mit ihrem Duft assoziierte, womit er die von Paulus begründete Typologie „Christus der zweite Adam“ (1 Kor 15, Röm 5) um ein neues Element bereicherte, konnte bei anderen Autoren nicht belegt werden. Ich vermute, daß im Hintergrund dieser Sinnggebung keine literarische Parallele, sondern die substantivische und adjektivische Bedeutung des Wortes „malus“ gestanden hat. Die Grundlage der Vorstellung des Baumes der Erkenntnis als Apfelbaum beruht vermutlich auch auf der Zweideutigkeit des Wortes „malus“. In der Genesis wurde der Baum nämlich noch nicht qualifiziert. Die ersten Interp-

¹ Vgl. KÜNZLE, P.: *Heinrich Seuses Horologium sapientiae*. Eine Kritische Ausgabe unter Benützung der Vorarbeiten von D. PLANZER OP. Universitätsverlag Freiburg, 1977. S. 52–53 und 251.

² KÜNZLE 1977, S. 392: 6–11.

³ *Nyelvemléktár III. Nagyszombati codex*. Hg. KOMÁROMY Lajos und KIRÁLY Pál. Bp. 1874. 10: 32–11: 5.

⁴ Vgl. KÜNZLE, 392; RUH, K.: *Der Passionstraktat des Heinrich von St. Gallen*. Diss. Zürich, 1940.

reten hielten ihn für einen Feigenbaum, weil Adam und Eva ihre Nacktheit mit Feigenblättern bedeckt haben.⁵ Der ungarische Übersetzer hat der Wortfügung „odor malus“ grammatisch falsch auch die Bedeutung des „odor mali“ zugesprochen. Da sich diese Wortfügung nur beim Übersetzen problematisch zeigen konnte, kann man vermuten, daß die Ergänzung aus der Feder eines Übersetzers, der das Werk Seuses aus dem Lateinischen übertragen hat, stammt. Seit den von Vargha durchgeführten Vergleichen besteht kein Zweifel, daß eine lateinische Handschrift der ungarischen Bearbeitung zugrunde gelegen hat. Daraus ist ersichtlich, daß der Übersetzer das *Horologium* als „allegoria in factis“, und seinen Autor als ein von Gott berufenes Instrument der Verkündigung betrachtete. Er bemühte sich, in Seuses Werk einen typologischen Sinn zu entdecken und zur Geltung zu bringen, damit dieser nicht verlorengehe. Es ist anzunehmen, daß der Übersetzer zu einem mehrfachen Verstehen des Seuseschen Werkes von vornherein bereit gewesen ist, da er die rethorische Figur „instinctu spiritus sancti“, die sich im Inzipit des *Horologium* fand und von ihm ins Ungarische übertragen wurde, im strengen Wortsinn auffassen konnte.

Marrow hat in seinem Buch anhand des *De divinis officiis* von Rupert von Deutz und des Passions-traktats von Heinrich von St. Gallen zweimal auf die Typologien verwiesen, nach denen Christus als „der zweite Adam“ begriffen worden war. Außerdem hat er auf die häufige Verbindung der Stellen Gen 3, 18; Is 53, 4–12; Is 7, 23–24; Is 7, 14 aufmerksam gemacht: „Per spineam autem coronam illud visibiliter quoque significat, quod de illo propheta praedixit: ‘Et peccata nostra ipse portavit’ (Is 53, 4/12). Spinae namque peccata designant, quae animam pungunt et lacerant. Nam et propter peccatum homini datae sunt, dicente Domino ad Adam: ‘Cum operatus fueris terram, non dabit fructus suos, sed spinas et tribulos geminabit tibi’ (Gen 3, 18).“ (*De divinis officiis* libri XII, lib. VI, Cap. XIII). Er fügte dieser Stelle schließlich den folgenden Kommentar hinzu: „In a more general sense, the Christian concept of Christ’s entire passion as an act of expiation for Adam’s sin made it appropriate for Christ to suffer the thorns and thistles with which Adam had been cursed, not only during the Crowning with Thorns but also at various other moments of the passion“.⁶ Nach dem Auftakt des „Extendit manum“-Traktats ist klar, daß der Autor auf die alttestamentliche Vorstellung des leidenden „Gottesknechtes“ zurückgegriffen hat: „(Extendit manum, et arripuit gladium, ut ymmolaret filium suum *Genesis* 22.) Her rackte die hant af und czuckte das swert, das her totte den son. Von dem liden unsirs herren spricht Augustinus: Christus nam an sich alle unse- ren gebrecken, hunger, dorst, vrost, hitze und alle pinlichkeit ane sunde alleine. Mit desim gebrechen brochte her sinen menschen an das crucez und hing in doran und totte in doran, dorumme das allir gebreche were in uns instorben.“⁷ In diesem Traktat, welchen der Autor mit großer Sorgfalt kompilierte,⁸ hallen die großen Worte des Deutero Isaias wieder (Is 53, 4–50). Der Autor hat in seinem Passionstraktat nicht nur das Hauptgewicht auf das freiwillige und für andere dargebrachte Sühneopfer Christi gelegt, sondern auch zu dieser altbegründeten Vorstellung seinen Teil beigetragen: Der Erlöser habe während der Passion jene Strafe erleiden müssen, mit welcher Gott Adam und alle seine Nachkommen bestraft hatte. Diese Änderung scheint sich gut in jenen Entwicklungsvorgang zu fügen, den Marrow (sich auf Pickering stützend⁹) als „the transformation of sacred metaphor into descriptive-narrative“ umschrieb, als ob das allegorisch verstandene Alte Testament in Passionstraktaten des 15. Jahrhunderts bereits dem

⁵ BAUMER, R.–SCHEFFCZYK, L.: *Marienlexikon*. Eos Verlag, 1988.

⁶ MARROW, J. H.: *Passion Iconography in Northern European Art of the Late Middle Ages and Early Renaissance*. Van Ghemert Kortijk, 1979. [Ars Neerlandica 1.] S. 103.

⁷ RUH, S. 1:1–9.

⁸ Vgl. *Verfasserlexikon* Bd. 3. Lieferung 2/3. „Heinrich von St. Gallen“.

⁹ In seinem Artikel ist Pickering zu derselben Schlußfolgerung gelangt, wie sein deutscher Kollege Ruh (PICKERING, F. P.: *Das gotische Christusbild*. Euphorion 47. 1953. S. 16–37.; RUH, K.: *Zur Theologie des mittelalterlichen Passionstraktats*. Theol. Zs. für schweizerische Kirchengeschichte 47. 1953. S. 210–230. 241–278. Vgl. AMPE, A.: *Naar een geschiedenis van de passie-beleving vanuit Marrow’s Passie-boek*. O. G. E. 58. 1984. S. 129–175. und WILLEUMIER-SCHALIJ, J. M.: *Jan van Meerhouts passie en de hedendaagse passie-icomographie*. O. G. E. 58. S. 177–178.

„sensus historicus“ des Neuen Testaments gedient hätte.¹⁰ Von der breiten Nachwirkung der theologischen Substanz des Heinrich zugeschriebenen Traktats zeugt u.a. der Passionstraktat „Christi Leiden in einer Vision geschaut“: „Ende also in dien dootliken anxte quam een engel ende sprac tot hem mit eenre godliker cracht: „Staet op ende weest sterc: gij selt breken adams bant ende gij selt afleggen iuwes vaders toern, ende gij selt alle sericheit helen, ende selt versoenen dat menscelike geslachte“.¹¹

Man kann trotzdem vermuten, daß der Übersetzer der mittelungarischen Version in der oben angeführten Stelle des *Horologium* eine „allegoria in factis“ gesehen hat. Die von vornherein vorhandene Interpretationsabsicht (man denke an die Überstragung der Wortfügung „instinctu sancti spiritus“ ins Ungarische und an den grammatischen Fehler, um den vermuteten „allegorischen“ Sinn zur Geltung zu bringen) ließ sich durch die im lateinischen Text entdeckte typologische Beziehung legitimieren. Hier wurde etwas „Nicht-rein-Biblisches“ hin im Verhältnis von Verheißung und Erfüllung als etwa Biblisches verstanden. Tarnai hat es gezeigt, daß die Auslegung des mehrfachen Sinnes im Mittelalter auf ungarischem Boden solchermaßen biblisch orientiert geblieben war, daß nur etwas Biblisches auf die Offenbarung bezogen werden konnte.¹²

Daß die Änderung des Übersetzers weit vom Assoziationsbereich der zeitgenössigen Passionsvorstellungen absteht, spricht auch für die oben skizzierte Entstehungsgeschichte. Der Apfel des Baumes der Erkenntnis trat im Mittelalter nicht selten in einem Kontext mit bestimmten Elementen der Passion auf. Entweder wurde die Metapher „Der Apfelbaum mit seiner süßen Frucht“ (Cant 2, 3) auf den am Kreuz hängenden Erlöser bezogen,¹³ oder wurde die Vorstellung des Apfels am Baum der Erkenntnis mit dem fünften Wort Christi am Kreuz und mit dem Leiden seines Geschmacksinnes assoziiert. So zum Beispiel sei der Sündenfall nach Konrad von Helmsdorf einerseits durch Schmerzen Mariä während der Schwangerschaft (eine Reminiszenz an Gen 3, 16),¹⁴ andererseits durch das Trinken von Essig und Galle am Kreuz wieder gutgemacht worden.¹⁵ Auch „der süße Duft“ des Opfers Christi scheint im Mittelalter

¹⁰ Schalom Ben-Chorim hat es durch viele Nachweise gezeigt, daß das Schimpfliche der Passion bereits von den Evangelisten durch eine heilsgeschichtliche Begründung legitimiert wurde (BEN-CHORIM: *Bruder Jezus. Der Nazarener in jüdischer Sicht*. dtv. 1977). Obwohl die Kirchenväter noch gegen die überwiegend figürliche Interpretation des Alten Testaments auftreten mußten (AUERBACH, E.: *Figura*. In: *A hermeneutika elmélete* I. Hg. FABINY Tibor. Szeged, 1987. S. 37–39.), drohte im Spätmittelalter die Gefahr, daß die historische Wirklichkeit des Alten Testaments zu Unrecht in die evangelische-historische Wirklichkeit des Neuen Testaments zugepaßt würde, wodurch jene des Neuen Testaments verstümmelt werden könnte (Vgl. AMPE, S. 138–140.).

¹¹ MARROW, „*Christi Leiden in einer Vision geschaut*“ O. G. E. 43. 1969. S. 353.

¹² TARNAI, A.: *A magyar nyelvet írni kezdik... Irodalmi gondolkodás a középkori Magyarországon*. Akadémiai Kiadó. Bp. 1984. S. 271. Jene Exegese, die über die Bibel hinaus auch andere literarische Bereiche berücksichtigte, hat bei Theologen noch im 14. Jahrhundert Bedenken erregt. Man denke z.B. an den Brief von Geert GROTE. *Gerardi Magni Epistolae*. Edidit W. MULDER. Antwerpen, 1938. S. 108–109.

¹³ OHLY, F.: *Süsse Nägel der Passion*. Ein Beitrag zur theologischen Semantik. [Saecula spiritalia 21.] Verlag Valentin Koerner Baden-Baden, 1989. S. 16 und 28.

¹⁴ Eine Stelle des „Büchlein der Ewigen Weisheit“ kann auch als eine Variation über dasselbe Thema aufgefaßt werden: „Ach, du súzú kúnigin, wie mag sich din so billich vrowlicher man gesten! Wa nu: verflüehet si Eva, daz si der vrucht ie enbeiz? Gesegnet si Eva, daz si uns die süzen himelschen vrucht ie brachte! Nieman klage me daz paradys — wir haben ein paradys verlorn, und haben zwei paradys gewonnen“ (BIHLMAYER, K.: *Heinrich Seuses deutsche Schriften*. Minerva Frankfurt a.M. Bihlmeyer. 1961. S. 265). Marias Leiden unterm Kreuz kann auch als Buße oder Erlösung betrachtet werden (OHLY, S. 152. nr. 21.).

¹⁵ OHLY, S. 20.

ein Gemeingut gewesen zu sein.¹⁶ Die Formel war vor allem für die Brautmystik charakteristisch.¹⁷ Im Zusammenhang damit wurde aber weder von Ohly, noch von Auerbach das berühmte „Liber de natura et dignitate amoris” von Willem van St.-Thierry erwähnt, in dem die für das Menschengeschlecht empfundenen Liebe unter den fünf Sinnen mit dem Geruchssinn in Verbindung gebracht wurde.¹⁸ Der Mangel an literarischen Analogien scheint zu beweisen, daß der als Zeichen der für die Menschen empfundenen Liebe aufgefaßte Geruchssinn traditionell nicht im typologischen Bezug zum Apfel des Baumes der Erkenntnis gestanden hat.

Die Ergänzung des ungarischen Übersetzers des *Horologium* scheint einzigartig zu sein. Trotzdem hätte zu ihrer Entstehung auch die (einerseits im Inzipit des *Horologium*, andererseits in der traditionellen Verfahrens- und Denkweise des Übersetzer begründete) Interpretationsabsicht beitragen können, es handelte sich ja dabei mehr um eine spontane, „revelative” Sinnfindung als um ein Beweisverfahren.

BALOGH TAMÁS

Magyarország számára nyomott naptárak a Mohács előtti évekből. A könyvnyomtatás feltalálása korábban nem remélhető, új távlatokat nyitott a naptárak előállítására és terjesztésére is. Amíg a kéziratosság korában általában az ún. öröknaptárak voltak az elterjedtek, addig Gutenberg találmánya immár lehetővé tette az egyetlen esztendőre szólóak közreadását. A legkorábbiak közé tartozik az 1462. esztendőre Bécs számára készült német nyelvű, plakát alakú nyomtatvány,¹ amelyet feltehetően ugyanabban a városban állított elő Ulrich Han, a későbbi római ősnymodász.² Ezt az érvágónaptárt talán az a Joannes Regiomontanus számította ki, aki 1451 és 1461 között a bécsi egyetlen tanított, majd Rómában tartózkodott. Később Vitéz János, esztergomi érsek hívására hazánkba érkezett, ahol 1471 márciusáig tartózkodott. Jelenléte alighanem hozzájárult az első magyarországi nyomda létrejöttéhez is.³ E korai és szinte egyedülálló bécsi vállalkozást követően közel egy évtized után indult csak meg a naptárak egyre rendszeresebb kinyomtatása Németországban: Augsburg (1469), Nürnberg (1472), Strassburg (1472) stb.

Ezek a korai kiadványok csaknem kizárólag plakát formájában előállított érvágónaptárak voltak, amelyek ugyan közölték az illető esztendő legfontosabb naptáradatait (aranyszám, vasárnapi betű, a karácsony és nagybőjt első vasárnapja közötti időtávolság stb.), de a legtöbb asztrológiai jellegű információt az akkori gyógykezelési módok (érvágás, köpölyözés, fürdés, hashajtás stb.) alkalmazása esetében a legmegfelelőbb időpont kiválasztásához adtak. Ezen egészségi tanácsok kiszámítása csillagászati alapokra támaszkodott, amelyeknek adatai pontos időpont közlése esetén fügtek a nap helyzetétől és így ezek földrajzi délkörétől (meridián). Miután ez városonként más és más lehetett, az akkori tudományosság igényeivel készült érvágónaptárakon nemcsak a tárgyévét, de többnyire annak a városnak nevét is feltüntették, amelynek délkörére kiszámították a tanácsok táblázatait.

Kisebbségi államok esetében a főváros meridiánját az egész országra érvényesnek tekintették. A hazánk részére készült és legalább részben megmaradt ilyen nyomtatott érvágónaptárak közül a második legrégibb az 1496. esztendőre szóló és az *Almanach iuxta meridianum incliti regni hungarie* címet viseli. Az általános naptári adatokat követő, a telihold és újhoid percre pontos idejét havonta tartalmazó táblá-

¹⁶ OHLY, S. 26.

¹⁷ OHLY, S. 26. AUERBACH, E.: *Literatursprache und Publikum in der lateinischen Spätantike und im Mittelalter*. Francke Bern, 1958. S. 56–57.

¹⁸ MIGNE PL 184, 393 A–C.

¹ GW 1287.

² *Beiträge zur Inkunabelkunde*. F. 3. 1 (1965), 48–75.

³ Vö. MKsz 1989. 350. és 1991. 115.

zat élen olvasható a „super meridiano Budensi” megjelölés. Ebből a plakát alakú, kikövetkeztethetően eredetileg kb. 440 × 310 mm méretű ívből annak csak a felső fele maradt meg, a jobb oldala sajnos kis mértékben hiányzik. A töredék mérete ma összesen 265 × 295 mm. Az unikum nagyszombati kötetből került elő,⁴ ma a Matica slovenská könyvtárában őrzik.⁵ A nyomdai felszerelés alapján megállapítható volt, hogy azt a nürnbergi Kaspar Hochfeder-féle műhelyben állították elő, továbbá — miután az évszám az első sor végéről hiányzik — a naptár jellegzetes adatai alapján, hogy az az 1496. évre szól.⁶

A 15. században Magyarország számára nyomtatott és fennmaradt legrégebb naptár a fentebb ismertetett megelőző, 1495. évre szól. Ugyancsak latin nyelvű ez a plakát, amely a címe szerint is a budai délkörre készült, tehát Magyarország mint szélesebb fogalom itt nem szerepel. Az érvágónaptárt a bécsi Winterburger-féle műhelyben állították elő, és szerzője Johannes Muntz. A szakirodalom ezt már a 18. században ismerte: egyik, meglehetősen hiányos példányát ugyanis már akkor a klosterneuburgi kolostor könyvtára őrizte. A régi bécsi nyomtatványok szakértője, Michael Denis ismertette aztán először.⁷ Rajta keresztül belekerült az ősnomtatványok jegyzékeibe,⁸ ill. általában a szakirodalomba.⁹

A magyar szakemberek közül elsőként Ballagi Aladár számolt be erről a legkorábban hazánk számára nyomtatott és fennmaradt naptárról.¹⁰ Ő tudósított első alkalommal arról is, hogy a Pálffy-család bajmóci gyűjteményében ebből egy teljesen ép példányt őriznek. Ez Ballagi szerint „az állatkör fametszetű nagy vörös jegyeivel” volt ellátva, amelyek feltehetően a nyomtatvány bal oldalán függőlegesen, egymás alatt helyezkedtek el. Sajnos ennek az ép példánynak további sorsa ismeretlen.

Magyary-Kossa Gyula ebből a falinaptárból nem sokkal később még további példányokról tudósított: „Nemrégiben Ranschburg budapesti antiquárius két (nem egészen ép) példányát kínálta megvételre: ezek egyike a székesfővárosi könyvtár birtokába került”.¹¹ Valóban Ranschburg Gusztáv ebben az évben megjelent katalógusában,¹² amelynek címlapján az érvágónaptár reprodukciója látható, 750 pengőért kínálta ezt a nyomtatványt megvételre. A másik Ranschburg-féle példány — feltehetően a család bécsi üzletén keresztül — Angliába jutott. A neves bibliofil és a cambridge-i Egyetemi Könyvtár nagy pártolója, Sir Stephen Gaselee 1934-ben adományozta ezt az említett gyűjteménynek.¹³ Mindkét Ranschburg által forgalomba hozott példánynak a bal oldala hiányzik. A Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár példányát 1976-ban hasonmás-kiadásban adta közre sokszorosított ismertetővel, amely lényegében minden fontos tudnivalót összegez erről a kiadványról. A naptár legalján középen látható piros festékkel nyomtatva hazánk négyeszer fehér-piros vágású árpádházi címere. Legújabbban Josef Seethaler foglalkozott a Bécsben

⁴ Knižnica 1957. 232.

⁵ KOTVAN, Imrich – FRIMMOVÁ, Eva: *Incunabula quae Martini in bibliotheca nationali slovacae societatis Matica slovenská dictae asservantur.* (Martin), 1988. 10. sz.

⁶ Az Országos Orvostörténeti Könyvtár Közleményei. 10–11. sz. (1957). 278–283. — Knižnica 1958. 131–134.

⁷ DENIS, Michael: *Wiens Buchdruckgeschichte bis M. D. LX.* Wien, 1782. 304. sz. — DENIS, Michael: *Annalium typographicorum V. Cl. Michaelis Maillaire Supplementum. II.* Viennae, 1789. 5407. sz.

⁸ PANZER, Georg Wolfgang: *Annales typographici... III.* Norimbergae, 1795. 526. 19. sz. — Hain 11 173. — *Einblattdrucke des XV. Jahrhunderts.* Halle a.S., 1914. 1023. sz.

⁹ LANGER, Eduard – DOLCH, Walter: *Bibliographie der österreichischen Drucke des XV. und XVI. Jahrhunderts.* Wien, 1913. 13. sz. — ZINNER, Ernst: *Geschichte und Bibliographie der astronomischen Literatur in Deutschland zur Zeit der Renaissance.* 2. unveränderte Auflage. Stuttgart, 1964. 578. sz. stb.

¹⁰ BALLAGI Aladár: *Buda és Pest a világirodalomban.* Bp. 1925. 46. sz.

¹¹ MAGYARY-KOSSA, Gyula: *Magyar orvosi emlékek III.* Bp. 1931. 453. sz.

¹² 126. sz. katalógus 220. sz. tétel.

¹³ OATES, J. C. T.: *A catalogue of the fifteenth-century printed books in the University Library Cambridge.* Cambridge, 1954. 4034. sz.

nyomatott korai naptárakkal. Ezek sorában ez az első, amelyet a császárvárosban külföldi felhasználásra állítottak elő.¹⁴

A fentiekben ismertetett két hazai használatra nyomtatott plakát ún. érvágónaptár. A Budához akkor legközelebbi nyomdahelyen, Bécsben 1515-től kezdve ugyancsak falinaptár alakban azonban merőben más célkitűzéssel állítottak elő ilyen kiadványokat. Ezek mindenekelőtt külsőleg abban különböztek elődeiktől, hogy egy helyett két egész papírrre nyomtatták, a naptár összeállítójának neve rögtön az első sorban kiemelő betűtípussal nyert feltüntetést, és magukat a korábbi „Tabula minutionum”-tól eltérően „Ephemerides”-nek nevezték.

Mindezeknek a formai eltéréseknek hátterében jelentős tartalmi változás is történt: amíg korábban a gyógyítással kapcsolatos időpont megválasztásához kívánt a naptár segítséget nyújtani, addig mostantól már – a mai használattal megegyezően – az évnek szentekkel is megjelölt napjai és ünnepei közötti eligazítás volt a legfontosabb cél. Így minden nap külön sort kapott, ami három hasábos elhelyezés esetén is jelentősen növelte a terjedelmet. Ennek tudható be, hogy a falinaptár mérete megkettőződött. Az egészségi és mezőgazdasági tanácsok (érvágásra jó, gyógyszer bevitelére megfelelő, fürdésre alkalmas, a csecsemő elválasztásának ideje, a magok vetésének és a palánták ültetésének ideje stb.) azért – ha többnyire csak jelek formájában is – továbbra is végigkísérik az év valamennyi napját feltüntető naptár teljes terjedelmét. Mindebből egyértelműen kiviláglik, hogy a korábbi érvágónaptárakhoz viszonyítva ez az új típusú falinaptár már egészen közel áll a mai naptárakhoz.

Ebből az újszerű, modernnek mondható falinaptárból a bécsi nyomtatványok közül időrendben az első éppen az a latin nyelvű plakát, amelyet az 1515. esztendőre a neves csillagász és a bécsi egyetem tanára, Georg Tannstetter számított ki a budai délkörre. Az eddig ismert egyetlen példányán ennek teteje és alja maradt meg kb. egy-egy harmadnyi terjedelemben (kb. 200 × 275 és 200 × 290 mm) a salzburgi bencések Szent Péterről elnevezett ősi kolostorának könyvtárában.¹⁵ Jóllehet a középső egyharmada a kiadványnak hiányzik, azonban a többi hasonló bécsi falinaptár jó analógiát nyújt a rekonstrukcióhoz. Ennek alapján kikövetkeztethető, hogy a két papírrre nyomott kiadvány eredeti mérete kb. 800 × 290 mm volt. A felső rész aljáról a január, május és szeptember hónapok utolsó napjai kb. 27-étől, a két fennmaradt rész közöttől a teljes február, június és október, továbbá a március, július és november hónap, az alsó rész tetejéről pedig az április, augusztus és december hónap eleje kb. a 12–14. napokig hiányzik.

A bevezető sorokat egyetlen, alatta a jelmagyarázatot kettőbe, a naptári részt magát három hasábsba szedték. A naptár címét követően – az érvágónaptárakkal azonos módon – felsorolásra kerülnek az év legfontosabb naptári adatai: az aranyszám (aureus numerus), a vasárnapi betű (littera dominicalis), a napkör (ciclus solaris), az adókör (indictio), majd az egyházi év azon napjai, amelyek a húsvét évente változó időpontja miatt ezt az ünnepkört (a napböjt kezdete, a húsvét és a pünkösd napja stb.) az adott esztendőben pontosan kijelölték.

A szorosabb értelemben vett naptári részben az összes sor a következő adatokat tartalmazza az év valamennyi napjáról: a hónap napja, a hét napja, a szent, ill. az ünnep neve, az uralkodó állatövi jegy, valamint jelekkel a fentebb említett egészségügyi és mezőgazdasági tanács, továbbá a Hold havonkénti négy fázisa időpontjának percre pontos közlése. E naptári rész alatt a régi naptártípusból a plakát alján bal oldalon átmentésre került az a kis táblázat, amely aszerint tartja kedvezőnek az érvágást, hogy a Hold melyik csillagképben áll. A másik szöveges rész alul a jobb oldalon az év várható holdfogyatkozásáról tudósít, annak percre pontosan megadott kezdetével és végével, a legnagyobb fedés pontos idejével együtt.

A falinaptárát – a nyomtatvány jobb alsó sarkában olvasható impresszum szerint – a Viator és Singrenius-féle bécsi műhelyben állították elő feltehetően az 1514. év őszén. E két tipográfus társas-iv

¹⁴ SEETHALER, Josef: *Das Wiener Kalenderwesen von seinen Anfängen bis zum Ende des 17. Jahrhunderts*. Dissertation an der Universität Wien. (Wien), 1982. 491. 5. sz.

¹⁵ SEETHALER: *i. m.* (l. a 14. sz. jegyzetet) 502–503. 23. sz. és 798. 7. sz. ábra. – *Jahrbuch des Vereins für Geschichte der Stadt Wien*. Bd. 41. (1985). 67. 1. sz. ábra.

szonya ugyanis ez év szeptemberét követően felbomlott, így ez a magyarországi használatra szánt latin falinaptár az utolsó közös kiadványaik közé tartozhat.

Feltűnően gazdag ennek a naptárnak a díszítése. Legfelül a hét bolygó fametszetes ábrázolása aljából csupán 5–8 mm-es rész maradt meg. A plakát bal szélét a 12 állatövi jegy metszete szegélyezi. A felső részen ezek közül csupán a Kos, a Bika és az Ikrek, az alsón pedig a Nyilas jobb oldala, a Bak, a Vízöntő, valamint a Halak bal negyede látható. Ezek átlagos mérete kb. 32 × 62 mm.

Magyar szempontból a legjelentősebb címet is tartalmazó bekezdés alatti, két hasábra bontott jelmagyarázat szélein és közöttje egy magasságban látható, egyenként kb. 22 × 20 mm méretű három címer. Ezek balról jobbra — Seethaler szerint¹⁶ Magyarország, Pozsony és Bécs jelvénye. A két szélső problémamentes, azonban a középső illogikus. Kiderült, hogy Pozsony címere ugyan valóban a várfalon nyitott kaput ábrázolja, de annak nincsenek kapuszármái, a felette levő három építmény pedig torony. Ezzel szemben Buda címerében a metszeten is látható módon a kapuszármák kifelé nyitottak és jól láthatóak, felette pedig nem három torony, hanem három bástya áll. Így a címer nem Pozsonyé, hanem Budáé. Ez természetes is, hiszen a naptárat Tannstetter nem Pozsony, hanem a magyar főváros délkörére számította ki. A magyar címer jelzi tehát, hogy a falinaptárat egész Magyarország használatára szánták, míg a bécsi a nyomtatás helyére utal.

A jobb alsó sarokban — az impresszum felett és a holdfogyatkozás leírása alatt — kb. 24 mm átmérőjű fekete, korongalakú fametszet a Hold (Nap) fogyatkozását jelöli: a sötét körben vékony fehér vonalakkból nehezen bár, de egy arc vonásai vehetők ki. Alul középen a fenti hét bolygóképből négy darab egyetlen tömbbe összerakva foglal helyet, közöttük megismétlődik — immár teljes épségben — felül Szaturnusz és Jupiter, alattuk pedig Mars és Merkúr. Méretük átlagosan kb. 62 × 38 mm. A jobb szélén a falinaptár teljes hosszában, mintegy keretesként címorsor húzódott. A felső töredék jobb szélén ennek a bal keretvonalából maradt meg helyenként csak valami. Úgy tűnik, hogy a jobb felső sarokban valami nagyobb metszet állhatott. Az alsó töredéken már helyenként fennmaradt néhány címer, amelyek mérete kb. 20 × 20 mm. A szorosan egymás alatt sorakozó kis címerek feltehetően a falnaptár kb. 800 mm összmagasságának jelentős részében keretezték a falinaptárt jobb felől, de egészen fent és az impresszum magasságában más jellegű (csillagkép?) és talán nagyobb fametszet sejdíthető, a hosszabb keretvonalak és a töredékes kép alapján.

Henryk Bułhak a közelmúltban igényesen áttekintette a későbbi krakkói nyomdász, Hieronymus Viator bécsi tevékenységének első korszakát (1510–1518), felsorolva műhelyének termékeit és rendszerbe foglalva annak felszerelését is.¹⁷ Viator kiadványai között szerepel ez a budai meridiánra készült latin nyelvű falinaptár,¹⁸ továbbá ennek német változata is, amely — Bułhak szerint — ugyancsak hazánk számára készült.¹⁹ Az utóbbiból a ma ismert egyetlen töredéket a prágai Egyetemi Könyvtár őrzi,²⁰ amely a nyomtatvány alsó felét tartalmazza.

Seethaler csak a latin nyelvűt ismerte, míg Bułhak — leírásából kikövetkeztethetően — pedig csak a németet látta. Miután sikerült mindkettőről másolatot beszerezni,²¹ a két kiadvány immár összevethetővé vált. Ennek alapján a következők voltak megállapíthatóak. A német naptár szerzője is kétségtelenül Tannstetter, hiszen a fennmaradt azonos részek szerkezete és szövege ezt egyértelműen tanúsítja. Érdekes, hogy a német változat kicsit hiányos impresszumában Viator családneve „Pinter” formában olvasható. Többi kiadványában ő magát Bécsben Viator, Wietor, Büttner, Binder, Pinder alakban tüntette fel, de ez a magyar nyelvbe is átkerült „Pinter” forma eddig még sehol sem volt olvasható.

¹⁶ SEETHALER: *i. m.* (I. a 14. sz. jegyzet) 502. 23. sz.

¹⁷ *Z badań nad dawną ksiązką*. Studia ofirowane Profesor Alodii Kaweckiej-Gryczowej. II. Warszawa, 1993. 297–431.

¹⁸ *Z badań* (I. a 17. sz. jegyzet) 346. 102A. sz.

¹⁹ *Z badań* (I. a 17. sz. jegyzet) 346. 102. sz.

²⁰ Jelzete SZ 11.

²¹ A salzburgi fényképeket Josef Seethaler volt szíves rendelkezésre bocsátani, akinek e helyen is köszönet jár érte.

A szorosabb értelemben vett naptárrész összevetése során azonban következetes eltérésekre derült fény a latin és a német változat között. A holdfázis percre pontosan közölt időpontjai között mindig pontosan tíz perces eltérés mutatkozik: a német változatban van a későbbi időpont. Ebből arra lehet következtetni, hogy más – hazánktól nyugatra fekvő – meridiánra történt a naptár kiszámítása, nem a budaira. Az pedig, hogy ez nem Magyarország volt, azt az augusztus 20-i nap ünnepének elnevezése is bizonyítja. A hazánk számára készült latin kiadásban itt „Elevatio stephani/re[gis]”, azaz Szent István király oltárra emelésének ünnepe. Ugyanezen a helyen a német változatban „Bernhart beic.” olvasható. Így – sajnos – Buřhak közlése ellenére nem a budai délkörre készült Tannstetter 1515. esztendőre szóló falinaptárának ez a német nyelvű változata. Jóllehet e szerző más területek számára is készített ilyen falinaptárt,²² ez a német nyelvű nyomtatvány alighanem a bécsi püspökség területére szólt, akárcsak az ő – egészen az 1527. évvel bezárólag közreadott – későbbi naptárai közül több is.²³

Azonban ez a párhuzamosan készült német nyelvű kiadvány, amelynek teljes alsó íve megmaradt, több vonatkozásban is kiegészíti a budai naptár kikövetkeztethető díszítését. A csillagképek közül általa teljessé vált mind a Halak, mind a Nyilas metszete, megkerült a Rák és a Mérleg, a Szűz ábrázolásának legalsó részéből is fennmaradt valami. Teljessé vált alul középen Mars és Merkúr metszete is. A jobb oldalt szegélyező címersor tíz teljesen újjal gyarapodott és több további – korábban sérült – részből vagy egészen kiegészült.²⁴

Vietor és Singrenius társas viszonyának 1514 őszén történt megszüntetését követően a fentiekben ismertetett fametszetes díszek Singrenius tulajdonába kerültek. Ő azután felhasználta ezeket későbbi falinaptárak ékesítéséhez. Seethaler közlése nyomán ismeretes, hogy pl. a jobb szélet keretező, korábban hasábokba metszett címerek az 1518. évre szólóban már darabokra osztva láthatóak, és szedett szövegű aláírással látták el őket.²⁵ Az 1519. évre számított német nyelvű falinaptárt is ugyanazok a metszetek díszítették, mint a fentebb ismertetett, a budai délkörre készült 1515. évit.²⁶ Miután 1519. évről Seethaler reprodukciót is közölt,²⁷ mód nyílt a budai naptár néhány további részletének rekonstrukciójára. Teljessé vált ilyen módon a plakát tetején húzódó metszetsor a hét bolygó ábrázolásával. Fény derült arra is, hogy a sok címer Miksa császár számtalan címének megjelenítésére szolgált: közülük az első a császári, a következő a magyar, amit Dalmácia, Horvátország, Ausztria, Burgundia, Lotharingia és Brabant követ. Aligha kétséges, hogy a rengeteg címer között még a kor heraldikában a mainál általában sokkal járatosabb emberei sem igen igazodtak el biztonságosan, ezért kerülhetett sor tehát – legkésőbb az 1518. évre nyomtatott falinaptárban – ezek feliratozására. Ugyanennek az 1519. évre szóló, német nyelvű falinaptárnak egy másik, meglehetősen szerény méretű töredékét Budapesten a MTA Könyvtára őri.²⁸ Sikertült ennek alapján a bal oldalt szegélyező állatövi jegyek közül a teljes Ráknak és az Oroszlán bal részének a rekonstrukciója. Így ebből a sorozatból már csak az Oroszlán nagyobbik, jobb fele és a Szűz metszet felső része hiányzik.

Felhasználva a fentiekben felsorolt kiegészítéseket, a jelenleg rendelkezésre álló más kiadások felhasználásával elkészült az 1515. évi budai naptár rekonstrukciója. (A mellékelten közreadott reprodukció az eredetihez viszonyítva jelentősen kicsinyített.) Joggal remélhető, hogy idővel hasonló módszerrel még további részletek tisztázására is sor kerülhet. A tapasztalat ugyanis azt mutatja, hogy könyvtáblákból újra meg újra kerülnek elő ilyen korai falinaptárak, rendszerint töredékek formájában, közöttük nem egy

²² SEETHALER: *i. m.* (I. a 14. sz. jegyzet) 504. 26. sz. (Krakkó) – 513. 47. sz. (Passau) – 517. 51. sz. (Passau) – 519. 55. sz. (Olmütz).

²³ SEETHALER: *i. m.* (I. a 14. sz. jegyzet) 508–519. 35, 36, 54. sz.

²⁴ Mindezek közül BUŘHAK csak a hat állatövi, a négy bolygó fametszetét és a holdfogyatkozás kerek ábráját rögzítette: *Z badaň* (I. a 17. sz. jegyzet) 424–425. 48–49. tábla.

²⁵ SEETHALER: *i. m.* (I. a 14. sz. jegyzet) 506–507. 31. sz.

²⁶ SEETHALER: *i. m.* (I. a 14. sz. jegyzet) 508–509. 35. sz.

²⁷ SEETHALER: *i. m.* (I. a 14. sz. jegyzet) 799–800. 8. kép.

²⁸ Jelzete T 362.

bécsi is. Csak remélni lehet, hogy egyszer talán ennek az 1515. évi budainak újabb és teljesebb példánya lát majd napvilágot. Az sem zárható ki, hogy a fentiekben ismertetett és hazánk részére készült három kívül még továbbiak is felbukkannak a Mohácsot megelőző évekből.

BORSA GEDEON

Művelődéstörténeti források a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kézirattárában.* A török hódoltság alól felszabadult területeken a 18. században jelentős könyvtárak jöttek létre; elsősorban katolikus főpapjaink gyűjtő tevékenységének eredményeként. A gyűjtemények mellé rendelt alapítványokból – bár szűkösen – megfelelő személyzet gondoskodhatott az összegyűlt anyag feldolgozásáról. Ekkor épült palotáinkban díszes termekben helyezték el a műsák jelenlétét biztosító könyvtárat. A későbbiekben a gyarapodás már többnyire csak hagyatékokból történt. Keletkezésükkor ugyan nagyobb tervekkel jöttek létre, de lényegében a kalocsai könyvtárhoz hasonló a Pécsi Püspöki Könyvtár és az Egri Főegyházmegyei Könyvtár. Klímó György ugyanis Pécssett, Eszterházy Károly pedig Egerben egyetemet szeretett volna létrehozni, s főleg Eszterházy püspök e célnak megfelelően vásároltatta a könyveket. Közös azonban bennük, hogy csak elvétve akad az elődök (főpásztorok és káptalanok) könyvei közül egy-egy e könyvtárakban. Kalocsán a 20. század elején sikerült visszaszerezni két olyan ősnymotatványt, mely egykor az itteni káptalan tulajdonában volt.¹ Csapodi Csaba és Csapodiné Gárdonyi Klára nemrég megjelentetett *Bibliotheca Hungarica* című összeállításában² az 57 Kalocsán őrzött kódex közül egy, a félezernél több ősnymotatvány közül pedig nyolc kötetéről mutatta ki, hogy már 1526 előtt is Magyarországon volt. Egerben Eszterházy Károly kanonokja, Batthyány Ignác az egyházmegye plébániáiról is gyűjthetett régebbi könyveket (ezek többségét ma Gyulafehérvárott őrzik), Kalocsán erre nem volt mód.

A két jeles könyvgyűjtő érsek, Patachich Ádám (1776–1784) és Kollonitz László (1787–1817) a nagyváradi püspöki székéből került Kalocsára. Magukkal hozták kinevezésük előtti magánkönyvtárukat. Utódaik közül különösen Haynald Lajos érsek (1867–1891) ezirányú tevékenysége volt jelentős, aki gyűjteményének egy részét a Magyar Nemzeti Múzeumnak ajánlotta fel.

A könyvtár kutathatóságát nagyban befolyásolta az a tény, hogy Kalocsa félreeső helyen fekszik, s nem vált igazán jelentős méretű településsé. Értékéhez, történeti jellegéhez mérten meglehetősen kevés a róla szóló szakirodalom. Winkler Pál 1932-ben az érseki palota mellett a könyvtárról is rövid ismertetést jelentetett meg.³ Kékési János kanonok 1964-ben könyvtárosi szakdolgozatát készítette a Főszékesegyházi Könyvtár történetéről (Kéziratban olvasható).⁴ Boros István kéziratkatalógust bevezető tanulmánya a legrészletesebb könyvtártörténeti munka.⁵ Ugyanő 1993-ban német nyelven is megjelentetett egy ismertetést a német katolikus könyvtárak évkönyvében.⁶ Ezekon kívül Winkler Pál és Timár Kálmán a *Kalocsa Népe*ben írt néhány rövidebb, de fontos adatokat tartalmazó újságcikket.⁷

* Elhangzott Kalocsán, 1993. augusztus 17-én, a Szent István Napok keretében.

¹ A két ősnymotatvány a gyöngyösi ferencesektől került vissza Kalocsára. (ISIDORUS: *Etymologiae...* Augsburg, 1472. – Várady Balázs prépost hagyta végrendeletében a kalocsai egyház könyvtárának. Megh. 1510-ben.; AUGUSTINUS: *Sermonum opera...* Basileae, 1495. – Vásárhelyi János kanonoké volt.)

² CSAPODI Csaba – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Bibliotheca Hungarica. Kódexek és nyomtatott könyvek Magyarországon 1526 előtt. I–II.* Bp. 1988–1993. (Kalocsáról: II. nr. 1824–1832.)

³ WINKLER Pál: *A kalocsai érseki kastély és könyvtár története.* Kalocsa, 1932. (Árpád-könyvek 43.)

⁴ KÉKESI János: *A kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, 1784–1964.* Kézirat. Jelzete Budapesten az OSZK Könyvtártudományi Szakkönyvtárában: D 56.

⁵ BOROS István: *A Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár kéziratkatalógusa, 1850 előtti kéziratok.* Bp. 1989. 7–22.

⁶ BOROS István: *Die Bibliotheca Metropolitanae Ecclesiae Colocensis = Mitteilungsblatt der Arbeitsgemeinschaft katholisch-theologischer Bibliotheken.* Trier, 1993. (Jg. 40) 27–40.

⁷ A Katona Istvánnal foglalkozókat később idézzük.

Az 1970-ben megjelent országos ősnymotványkatalógusból⁸ pontos tudomást szerezhetünk az 505 inkunábulumot őrző kalocsai különgyűjtemény bibliográfiai adatairól. Sajnos a példányokról (pl. kötés, korábbi tulajdonosok, bejegyzések) semmi sem került be a „katalógus”-ba. A katalógus készítésekor a tulajdonosokról tételenkénti adatlap készült. Az adatlapok az Országos Széchényi Könyvtár Régi Nyomtatványok Osztályán átnézhetők. Horváth Tibor és Pataki János e felvételei alapján írta meg Vértessy Miklós a *Patachich Ádám ősnymotványgyűjteménye* című cikkét a *Magyar Könyvszemlébe*.⁹ Eszerint 347 mű Patachich szerzeménye, Kollonitz érsek pedig 150–160 kötettel növelte az ősnymotványok számát. Boros István Patachich ősnymotványainak a számát 185-re teszi s felhívja a figyelmet Kollonitz érsek méltatlanul mellőzött könyvtárgyarápító tevékenységére.¹⁰ Az eltérő adatok megszüntetését a kötetek alaposabb megvizsgálása mellett az egykorú kéziratok kötetkatalógusok, könyvbeszerzési jegyzékek és levelezések tanulmányozása tenné lehetővé.

A középkori német nyelvű kéziratok leírását Vizkelety András,¹¹ a latin nyelvű liturgikus kötetekét Radó Polikárp katalógusában¹² olvashatjuk. Egyébként csak egy-egy kötet említése kerül elő a szakirodalomban. Például Guido de Columna *Historia Troiana* című művének 1470-ben készült másolatáé, melyet a kutatók többsége Vitéz János kódexei közül valónak tart.¹³ Vagy néhány illuminált¹⁴ és orvosi kódexét. Sajnos az ún. *Kalocsai Kódex*, mely német nyelvű minnesäng énekeket tartalmaz, a 20. században külföldre került.¹⁵ Az *Aristoteles Latinus* című kiadvány a kalocsai *Aristoteles-kódex* is számon tartja.¹⁶ Újabban Boros István foglalkozott a kötettel.¹⁷ Az újkori kéziratokat is tartalmazó, 1811-ben készült jegyzéket közölt a *Magyar Könyvszemlében* 1883-ban Csontos János.¹⁸ 1989-ben Boros István kéziratkatalógusa jelent meg, mely az 1850 előtt keletkezett kéziratokat tárja fel.¹⁹ Csontos közlése alapján vált ismertté és kutatóttá két szombatoss kézirat (Ms 299, 303) és néhány történetíró művének másolata.

Az 1882. évi országos kiállítás óta szerepelnek kalocsai könyvértékek kiállításokon. 1982-ben Budapesten a Semmelweis Orvostörténeti Múzeumban a könyvtár orvostörténeti értékeivel mutatkozott be, melyről Grabarits István az *Orvosi Hetilapban* számolt be.²⁰

Azt még feltétlenül el kell mondanom, hogy a könyvtár hajdani és mai fenntartói és munkatársai mindig törődtek az állománnyal, s ennek eredményeként sok kéziratoss inventárium és kötetkatalógus áll a könyvtár történetével foglalkozók rendelkezésére.

⁸ SAJÓ Géza – SOLTÉSZ Erzsébet: *Catalogus incunabulorum quae in bibliothecis publicis Hungariae asservantur. I–II.* Bp. 1970.

⁹ 1968. 54–61.

¹⁰ BOROS: *i. m.* (I. az 5. sz. jegyzet) 13.

¹¹ VIZKELETY András: *Beschreibendes Verzeichnis der altdeutschen Handschriften in ungarischen Bibliotheken.* Bd. 2. Bp. 1973. Nr. 67–79.

¹² RADÓ, Polycarpus: *Libri liturgici manuscripti bibliothecarum Hungariae et limotropharum regionum.* Bp. 1973. Nr. 69, 76, 81, 102, 119.

¹³ KOROKNAY Éva, Sz.: *Magyar reneszánsz könyvkötések.* Bp. 1973. 91. (Nr. 256.) – CSAPODINÉ GÁRDONYI Klára: *Die Bibliothek des Johannes Vitéz.* Bp. 1984. (Studia humanitatis 6.) Nr. 43.

¹⁴ RADOCSAY Dénes – SOLTÉSZ Zoltánné – SZÁNTÓ Tibor: *Francia és németalföldi miniatúrák Magyarországon.* Bp. 1969. Nr. 7. (= Ms 371.) és nr. 9. (= Ms 267.)

¹⁵ HARTMAN VON AUE: *Der arme Heinrich.* Fassung der Handschrift Bd. Abbildungen aus dem Kaloczaer Kodex. Hrg. Cornelius SOMMER. Göppingen, Kümmerle, 1973.

¹⁶ *Corpus philosophorum mediæ aevi... Aristoteles Latinus. Codices. Supplementa altera.* Ed. Laurentius MINIO-PALUELLO. Paris, 1961. p. 132. (A leírást készítette: SAJÓ Géza.)

¹⁷ BOROS István: *Guillelmus de Moerbeke Arisztotelész-fordítása* = MKsz 1994. 82–83.

¹⁸ CSONTOSI János: *A kalocsai főegyházi könyvtár kéziratái* = MKsz 1883. 275–308.

¹⁹ L. az 5. sz. jegyzet.

²⁰ GRABARITS István: *A kalocsai érseki könyvtár orvosi könyvritkaságai* = Orvosi Hetilap 1982. 1369–1370.

Felmerül a kérdés: mi szükség van arra, hogy most a kéziratok közt csemegézzünk? Hisz nemrég jelent meg róluk katalógus! Az elmúlt két évtizedben sokszor megfordultam a könyvtárban. A középkori kéziratokról részletező leírást készítettem. Remélhetően a közeljövőben nyomdába kerül a valamennyi egyházi könyvtárunk középkori kódexeit feltáró katalógus. A középkori kéziratok mikrofilmen is hozzáférhetők. Művelődéstörténeti forrásokat felsoroló – és néha elemző – mondanóban most mégsem ezekre, hanem a kutatási területemhez közelebb eső kéziratokra hívom fel elsősorban a figyelmet. A helytörténések az elsődlegesen kalocsai kéziratokkal már foglalkoztak. Például itt őrzik Kalocsa város 1772. évi összeírásának térképpel ellátott változatát (Ms 176), Katona István és Szucsics Pál egyháztörténeti munkáit, Kalocsán elmondott prédikációkat (például Patachich Ádámét – Ms 355), egy 1761-ből származó étrendet (Ms 787), a Batthyány József érsek által a vatikáni levéltárból gyűjtött, kalocsai érsekekre vonatkozó anyagot (Ms 488).

Kékesi kanonok úr könyvtárrendezése előtt a kézirtárhoz tartozott egyebekek közt Haynald Lajos érsek magánlevelezése. 1950-es állapot szerint: ifjúkori levelek: 3 doboz; családtagokkal, papokkal, előkelő családokkal 13 rendezett és 10 rendezetlen csomó; uralkodó családok tagjaival 1 csomó; híres emberekkel 2 doboz. Az utóbbiból érdemes idézni: Alexander Bach 2 levele, Eötvös József 7 levele, Eötvös Loránd 9 levele, Fraknói Vilmos levelei, Görgey Artúr 9 levele, Gyulai Pál 1 levele, Henszlman Imre levelei ásátási munkálatairól, Jókai Mór 3 levele, Klapka György 1 levele, Liszt Ferenc 21 levele és egyéb Lisztre vonatkozó iratok, Madách Imre 1 levele, Theodor Mommsen 2 levele, Munkácsy Mihály 1 levele, Munkácsy Mihányné levelei, Pulszky Ferenc 16 levele, Simonyi Zsigmond 1 levele, Toldy Ferenc 2 levele, Türr István 16 levele.²¹ A levelek jelentős része a szakirodalomban ismeretlen. Úgy tudom, hogy jelenleg rendezik Haynald érsek levelezését. Reméljük, hogy a rendezést repertórium, majd szövegkiadás követi.

Néhány kézirtas egységből csak egy-egy részt őriznek Kalocsán. Jordánszky Elek olaszországi naplójának két kötet (Ms 232, 575) van itt, egy további a nyitrai püspökség könyvtárába került. Molnár János jezsuita szerzetes, majd szepesi kanonok négy művének kézirta található itt (Ms 253, 259, 260, 264). 1773-ban még a jezsuita rendtől kérte el Molnárt Patachich Ádám nagyváradi püspök, hogy teológiai tanítson szemináriumban és segítkezzen könyvtárában. Pannonhalmán is őriznek tőle kézirtatokat, ám műveinek többsége a szepesi káptalan könyvtárába jutott. Vagyonának egy részét kézirtainak kiadására hagyta. Jelentős jezsuita anyag került Kalocsára, elsősorban Kacs Kovics Bálint hagyatékából, de más exjezsuiták, például Vajk Kovics Imre, Palma Károly Ferenc és Katona István is hozhattak magukkal ilyen jellegű kézirtatokat. Illyés István tanulmányi jegyzetei közül hat kötet (Ms 183, 276, 277, 281, 283, 293) így juthatott ide.

Patachich elődjétől, Batthyány József érsektől is maradt Kalocsán néhány kötet: bécsi tanulmányi jegyzetei (Ms 235, 279, 280, 331), kalocsai székfoglalójára készített dispoziója (Ms 783). Kalocsáról elkerülésekor már híres gyűjteménnyel rendelkezett. Például Bél Mátyás kézirtas hagyatékát kalocsai érsekként vásárolta meg Bél özvegyétől; hozzá juttottak atyjának, Batthyány Lajos nádornak a kézirtatai is. Mindezeket esztergomi érsekké történt kinevezésekor magával vitte. (Illetve helyhiány miatt nem is hozta el azokat Kalocsára.) Hasonló módon kerültek Patachich Ádám és Kollonitz László érsekek gyűjteményével fontos nagyváradi források Kalocsára. Például a váradolaszi jezsuita diarium 1723–1769 közöttől (Ms 328), a nagyváradi jezsuita gimnáziumé 1760–1773-ból (Ms 341), a Boldogságos Szűz Mária Társulaté 1735–1772-ből (Ms 261), a nagyváradi gyógyvizek 1763-ból származó leírása (Ms 354), Schwegler Kristóf 1693-ból való Nagyvárad-leírása (Ms 28).

Érdemes kissé szemügyre venni, hogy Patachich és Kollonitz érsekek esetében mennyire mutatható ki a tudatos kultúrateremtés igénye. A 18. század közepe után a szervezési és gazdasági feladatok megoldásában már a felszabadított területeken is eljutottak odáig főpásztoraink, hogy ne csak napi feladatokkal foglalkozzanak. Amikor például Patachich Ádám Nagyváradon 1762-ben építtetni kezdte a püspöki palotát, annak alapkövében *Phoenix redivivus* című versét helyezte el. Benne a műzsákat és az antik isteneket is hívja a kultúra székhelyéül építendő palotába. A püspököt helyi hagyomány, Szent László király

²¹ A felsorolást az Országos Könyvtári Központ munkatársai által a helyszínen készített jegyzékből írtam ki. A jegyzékről xeroxmásolat található az OSZK Kézirtatárában.

öröksége is kötelezte. Az optimizmus, a „translatio studiorum” a korszak sok alkalmi versében tetten érhető, sőt későbbi magyar nyelvű költészetünkben is téma maradt.²² Patachich Nagyváradon könyvtárat gyűjtött, művelt kanonokokkal vette körül magát, operatársulatot tartott fenn. Az utóbbiról Staud Géza részletesen írt.²³ 1776-ban Kalocsán még nem volt készen az érseki palota, ezért Patachich érsek nagyváradi könyvtárát budai palotájában helyeztette el. Könyvtárasát, Mariosa Jakabot magával hozta, a volt jezsuita Palma Károly Ferencet és Vajkovic Imrét kanonokká nevezte ki.

Szörényi László *Latin nyelvű Árkádia a tizennyolcadik századi Magyarországon* című cikkében²⁴ Patachich Ádám kalocsai korszakával foglalkozott a Főszékesegyházi Könyvtárban fennmaradt versmások alapján. Patachichot római tanulóévei idején az Árkádia költői társaság tagjai közé választotta Sirasius Acrotophorius névvel. A többi magyarországi tag közül Patachich kapcsolatban lehetett Faludi Ferenc és Koller József jezsuita szerzetesekkel, Hannulik Károly nagykárolyi piarista szerzetessel, Gánóczy Antal nagyváradi és Sebastianovich Ferenc zágrábi kanonokokkal. Szörényi az *Analecta poetica* című versmásokban (Ms 64) szereplő szerzőket szemügyre véve „kalocsai fiók-Árkádia”-ról szolt, s ezt vette át a témával újabban foglalkozó Kovács Sándor Iván is.²⁵

Mária Terézia királynő Patachich érseket a Budára költöző királyi egyetem tanácsának elnökévé nevezte ki. Az egyetemi tanács jegyzőkönyve szerint az érsek gyakran részt vett a tanácsüléseken, a kalocsai érseki palota elkészültéig (1780) könyvtárát Budán tartotta. Az *Analecta poetica* versei között akadnak Nagyváradon keletkezettek: a fentebb már említett *Phoenix redivivus* (1762), a Nádasdy Ferenc tábornok tiszteletére írt *Palma belliducis* (1757), vagy a Patachich Nagyváradról való távozása alkalmából Gánóczy Antal által szerzett *Miserabile carmen* (1776). Kétségtelen, hogy vannak a kötetben Kalocsához, vagy környékéhez köthető versek. Például a hajósi kerthez, a császártöltési malomhoz. Esetleg Palma Károly Ferenc és Vajkovic Imre versei is Kalocsán keletkeztek. A könyvtáros Mariosa Jakabé inkább Budán. Egyébként a kötetben szereplő (verset író vagy címzett) személyek közül többen akadnak olyanok, akikkel Patachich az egyetemi tanács ülésein rendszeresen találkozott. Sőt, nemcsak ott, hanem saját budai palotájában is ők jelentették asztaltársaságát.²⁶ A Mariosa Jakab által Pray Györgyhez, Makó Pálhoz, Szabó Andrásához, Vörös Antalhoz, Károlyi Antalhoz, vagy a Patachich Ádám által Wagner Károlyhoz, a Szerdahelyi György által Patachich Ádámhoz, a Pray György által a Rómába visszatérő Mariosa Jakabhoz címzett versek nem Kalocsán, hanem Budán keletkezettek. A kötetben szereplő költői versengések, különböző témákról (étel, ital, könyvtár, irodalom, tréfás ugratások, betegség) írott versek Patachich — és alkalmazottja, Mariosa Jakab — személye köré csoportosíthatók. Alapos elemzést igényel azonban, hogy mely darabjai köthetők Kalocsához. Szörényi Mariosa Jakab *Sirasius rure Acrotophorio donatus* című, 1780-as keltezésű pásztorjátéka alapján (Ms 110), melyben a szerző Patachich érsek pásztorrá választását énekli meg, azt következtette, hogy Patachichnak Kalocsán is lehetett színháza.²⁷ A fentiek alapján ez kétséges. Mariosa a darabot elutazása előtt — valószínűleg Budán írta. Palma Károly Ferenc kanonok fennmaradt naplója (Ms 256) épp az 1780–1784 közötti időszakot öleli fel. Átolvasása — kölcsönben lévén — nem sikerült. Bizonyára magánlevelezésekből is kerülnek elő adatok. Rekonstruálhatónak tűnik, hogy Patachich mikor tartózkodott Budán. Bármely irányú döntés arra vonatkozóan, hogy Patachich érseksége alatt Kalocsán milyen volt a szellemi élet, további vizsgáldást igényel.

²² SZÖRÉNYI László: *Latin nyelvű Árkádia a tizennyolcadik századi Magyarországon* = ItK 1981. 184–191. I. h. 186. (Változatlan formában megjelent a cikk: *A megváltozott hagyomány*. Folklor, irodalom, művelődés a XVIII. században. Szerk. HOPP Lajos, KÜLLÖS Imola, VOIGT Vilmos. Bp. 1988. 379–391.)

²³ STAUD Géza: *Adelstheater in Ungarn, 18–19. Jh.* Wien, 1977. 105–155. — Uő: *Magyar kastélyszínházak*. II. Bp. 1963. 35–90.

²⁴ L. a 22. sz. jegyzetet.

²⁵ SZÖRÉNYI: *i. m.* (I. a 22. sz. jegyzetet) 188. — KOVÁCS Sándor Iván: *Kutattam Árkádiában én is... Adalékok a magyar Árkádia-kutatáshoz* = ItK 1990. 711–723. I. h. 720.

²⁶ Vő. LISCHERONG Gáspár: *Pray György élete és munkái*. Bp. 1937. 80–81.

²⁷ SZÖRÉNYI: *i. m.* (I. a 22. sz. jegyzetet) 189.

Elgondolkoztató az, ami Batthyány József érsek idején, az 1760-ban Kalocsára érkezett Royer Ferenc Antal nyomdással és nyomdájával történt. Royer azzal a reménnyel jött Kalocsára, hogy ott bőséges munka, jó megélhetés várja. 1772-ben az érsek arról tájékoztatta a helytartótanácsot, hogy alig két esztendő múltán a nyomdatulajdonos megérezte azokat a hátrányokat, amelyeket a félreeső Kalocsa jelent és el akart költözni. Végül az érsek megvásárolta tőle a nyomdát és 1769-ben azt a kalocsai piaristáknak adományozta. A helytartótanácsból azt kérte, hogy engedélyezzen privilégiumokat a nyomdának.²⁸ Patachich érseksége alatt azonban az érsekség és a káptalan tagjai mindössze néhány, főleg alkalmi kiadványt rendeltek. Kollonitz László érseksége idején a helyzet megváltozott: részben Katona István munkássága révén.

Patachich Ádáma Mária Terézia fontos iskolügyi feladatot bízott, amikor a Budára költöző egyetem tanácsának elnökévé tette. Nem tudjuk, milyen körülmények között került hozzá Kollár Ádám Ferencnek a gimnáziumi tanárok számára készített *Instructio privatája*. Kollár az udvari tanulmányi bizottság tagjaként, mint középiskolai főgazgató nyújtotta be tervezetét a királynőnek. Elképzelése szerint az osztrák tartományokban ezzel kezdődött volna a tanügyi reform. A Kalocsán őrzött autográf kézirat (Ms 246) talán Patachich kinevezésekor, a megbízással együtt juthatott az érsekhez. Csóka J. Lajos Kollár pedagógiai tevékenységével foglalkozva egy bécsi piaristáknál őrzött másolatból közölte a tervezet szövegét. Tudott a kalocsai kéziratról, de csak azt jegyezte meg róla, hogy szövege nem teljesen azonos az általa közölttel, s ismeretlen kéz írásának tartotta.²⁹

A Patachich Ádámot követő Kollonitz László könyvgyűjtő tevékenysége szintén jelentős. Katona Istvánt már Patachich érsek szerette volna Kalocsára csábítani, azonban Katona 1784-ig az egyetemen tanított, majd nyugdíjasként gyűjtötte történeti művéhez az adatokat. *Historia criticájának* kiadását Kollonitz érsek bőkezűségéből fejezhette be. 1790–1811 között Kalocsán élt: közben megírta nagy történeti művének kivonatát és a főgyűjteménye történetét.³⁰ Kollonitz érsek könyvtárgyarapításának jó egyharmada történeti mű – Katonának köszönhetően.³¹ Kéziratos hagyatékának egy része Kalocsán található, így nemcsak a Kalocsán eltöltött két évtized és a nevét viselő társaság kötelez itt arra, hogy személyével kutató foglalkozzék, róla monográfia szükséges. Elgondolkodtat, hogy Tímár Kálmán és Winkler Pál apró közleményei óta³² vele foglalkozó szakirodalom szinte nincsen. Olyan komoly tevékenységéről, mint a magyar jezsuiták írói lexikonának összeállítása, említés is alig történt. Pedig kéziratban fennmaradt ez a műve is (Rozsnyón), fogalmazványtöredéke, adatgyűjtésének egy része pedig Kalocsán (pl. Ms 482).

Tisztázandó volna az is, hogy azokat a 18. század utolsó évtizedében keletkezett évenkénti történeti összefoglalásokat, melyeket Kollonitz érseknek ajánlott a szerző (Ms 478 – 1790, 1792, 1793; Ms 118 – 1794; Ms 238 – 1795), ki állította össze. Katona István? Katona a megreformált, budai egyetemi nyomda által kiadott kalendáriumokba írt történeti összefoglalókat.³³ A szóban forgó kéziratok a francia forradalom eseményeiről is tájékoztatnak, latinul. Esetleg valamelyik hazai kalendáriumunk magyar krónikájának utolsó éveinél forrásként felhasználták őket.

²⁸ Magyar Országos Levéltár, C–31, Acta Revisionis Librorum, VI. csomó, 1772. nr. 13.

²⁹ CSÓKA J. Lajos: *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám*. Pannonhalma, 1936. 241. A szövegközlés: 240–289.

³⁰ KATONA, Stephanus: *Epitome chronologica rerum Hungaricarum... I–III*. Budaë, 1796–1798. – Uő: *Historia Metropolitanae Ecclesiae Colocensis*. I–II. Colocae, 1800.

³¹ WINKLER PÁL: *Katona István történetíró és a Főszékesegyházi Könyvtár*. Utóhang a Katona-ünnepélyhez = Kalocsai Néplap 1932. 52. 2.

³² L. sz. előző jegyzetét és TÍMÁR Kálmán: *Katona István letelepedése Kalocsán* = Kalocsa Népe 1932. 53. sz. – Uő: *Katona István ... halálának napja* = ItK 1933. 94–95. – Uő: *Katona István a történetíró, a jezsuita dráma művelője* = ItK 1937. 30–37. – Korábbi monográfia: HAUER Ferenc: *Katona István emlékezete* = A kalocsai érseki kath. főgimnázium értesítője, 1910–11. 3–79. (Klny. is.)

³³ Vö. SZELESTEI N. László: *Kalendáriumok a 18. századi Magyarországon* = Az Országos Széchényi Könyvtár évkönyve 1980. 475–516. I. h. 504–505.

Szemlém végén újra felhívom szíves figyelmüket arra, hogy válogatásom szubjektív volt. Más szem más kéziratokra (is) figyelt volna. Például hazai, főleg erdélyi történetíróink és emlékiratszerzőink nagy számú másolatára. Érdekesekek a nem Patachich érsekhez kapcsolható üdvözlő versek, beszédek és történeti értekezések is. Utóbbira példák lehetnek a 15 éves háború idejéből származó leírások Nagyváradról, Győrőről (Ms 52), vagy egy 1835-ből származó írás, mely a ceglédi református egyház történetéről szól, s amelyet templomrajz kísér (Ms 31/1). A levelezések között találhatóunk Pázmány Péter levelet (Ms 215), jezsuita misszionáriusok Kínából küldött leveleit a 18. század első feléből (Ms 315), vagy Weszprémi István debreceni orvos Katona Istvánnak mintaként elküldött önéletrajzát (Ms 614/1). Liturgiátörténeti szempontból megvizsgálandó volna az a 17. század közepéről származó *Rituale*, amely a latin nyelvű alapszöveg mellett magyar és horvát nyelvű éneket tartalmaz, s Medvedich Balázsé volt (Ms 302). Lehetne érdekességeket, kuriózumokat kiemelni: tréfás versezeteket, pipázástörténeti dokumentumokat (K 11506/6.f.43; K 11505/7.f.67) stb.

Illő, hogy néhány mondat erejéig még a nyomtatványokban szereplő bejegyzésekről is szóljak. A kéziratkatalógusba is bekerültek a Luther Márton versét és Rotterdami Erasmus levelét tartalmazó nyomtatványok (K 2534, K 7475). Rendszeres possessorkutatás csak az őnyomtatványokra és a kéziratokra kiterjedően történt. A felosztatot szerzetesrendek magyarországi rendházaiból a 18. század végén sok kötet jutott Kalocsára. Található itt kötet Báthori Zsigmond erdélyi fejedelem könyvtárából (D 733), Rákóczi Pál által a homonnai jezsuitáknak adott mű (K 1367), Keserői Dajka János erdélyi udvari prédikátor superexlibrises kötete (A 1336), Alaghy Menyhért (A 665/1), Beythe András (K 657), Szikszai Hellopaeus Bálint (K 182) és mások bejegyzéseivel ellátott könyvek. E néhány – véletlenül kezembe akadt – kötetrel, miként a kéziratok ismertetésével is, elsősorban az volt a célom, hogy felhívjam a kutatók figyelmét: a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtárban nagyon sok téma kínálja magát a források iránt fogékony kutatóknak.

SZELESTEI N. LÁSZLÓ

Régi magyar könyvek kettős, áttördelt kiadásai. Előfordul, hogy ugyanazt a könyvet ugyanabban az időben, vagy csekély időkülönbséggel nagyobb és kisebb formátumban is megjelenetik. A mai nyomdatechnikának erre alkalmas módszerei vannak. A régi nyomdásztól azonban leleményességet és ügyességet kívánt, ha meg akarta takarítani a kétszeri szedés költségét. A könyvet tehát elkészítette valamilyen alkalmas formátumban – már előre számolva azzal, hogy a munka befejeztével a szedést áttördeli kisebb formátumra s így a nagyobb alakú könyvön kívül egy kisebb alakúval is megjelenik a könyvpiacra. Elvileg természetesen az ellenkezője is elképzelhető: kisebb alakú könyv szedését is áttördelhetette nagyobb formátumra.

Nem tudom, hány ilyen eset fordult elő a régi magyar könyvkiadásban, ezért arra szorítkozom, hogy az általam megismert három példa tanulságait megosszam az olvasóval.

Mindhárom eset olyan, ahol a nagyobb alakú könyv kéthasábos szöveggel készült, a változat egyhasábosan jelent meg, természetesen arányosan csökkentett magassággal. Durva számítás szerint a kis alak egynegyede a nagy alaknak, míg a lapterjedelem a négyszerese.

Első ízben M. Tótfalusi Kis Miklós amszterdami zsolttárkiadásainál találkoztam a jelenséggel. Szántó Tibor hívta fel rá a figyelmet 1962-ben, megállapítását későbbi írásaiban is megismételve.¹ Kis Miklós 1686-ban Amszterdamban két kiadásban adta ki Szent Dávid zsolttárait, Szenci Molnár Albert verses fordításában, kottákkal. A nagyobb alakú kiadás általában a *Bibliával* egybekötve ismeretes.² A bekötött könyv alakja kb. 166 × 100 mm, ami azonban a könyvkötészeti vágástól függően kötetenként különböző.

¹ SZÁNTÓ, Tibor: „Die Janson-Antiqua und Miklós Kis von Misztótfalusi”. In: Gutenberg-Jahrbuch 1962. 50–56. Az 54. lapon említi, hogy a kis zsolttároskönyv szedését a nagy zsolttároskönyv szövegének áttördeléséből állították elő. A szerző e megállapítását későbbi írásaiban több ízben megismételte, az eredeti és az áttördelt kiadás összehasonlításának részleteire azonban nem tért ki.

² *Biblia*: RMK I 1324. A „nagy” zsolttárok: RMK I 1375.

Szedéstükre élőfejjel együtt 148×89 mm és két hasábra oszlik, a kolumnák szélessége 43,5 mm. Egy kolumnában átlagosan 56 szövegsor található (nem minden lapon ugyanannyi sor).

A kis zsolttároskönyv³ alakja kötve 100×54 mm. Szedéstükre élőfejjel és az őrszóval együtt $90,5 \times 43,5$ mm. Mint látjuk, a hasábok szélessége a nagyobb alakú és kisebb zsolttároskönyvben megegyezik: 43,5 mm. A tükör tisztán 33 sor szöveget tartalmaz.

Vegyük sorra, mi az, ami kétféle kiadásban egyezik, és mi az, ami eltér egymástól? A rövidség kedvéért a két kiadást a „nagy” és „kis” jelzővel különböztetem meg.

A nagy kiadást címlapja szerint „ujjolog” nyomtatták, a kicsit viszont „Kised formában”. A nagy címlap verzőján a „Kegyes olvasó”-hoz intézett tudnivalók állanak, a kicsinél viszont a „Szerető nemzetem”-hez intézett „Előjáró beszéd” kezdődik, ami öt lap terjedelmű és mondanivalója, mint Kis Miklós művelődéspolitikai hitvallásának része, történetileg is fontos.

Következik a 150 zsolttár, ami a nagy alakban 100 lapra, a kis alakban 326 lapra terjed. A kis alakú szedés lapterjedelme tehát a nagy alakúnak 3,26-szorosa. A zsolttárok szövege és kottája a két kiadásban teljesen megegyezik. Meg kell azonban jegyezni, hogy az LIII. zsolttár két utolsó sora a nagy alakú kiadás egyes példányaiból hiányzik. Erről a nyomdai mulasztásról Kis Miklós megemlékezett az *Apologia Bibliorum*-ban.⁴ A kis könyvnek 115. lapján azonban a hiányt pótolták:

„Örvend a' Jákob és az Izrael
Tellyes szívvel.”

Nemcsak a betűtípus és a szöveg egyezik, de a szóközök, a kétféle kiadás sorainak — mint a nyomdászok mondják — kizárása is. Másképpen szólva: az egymás alatti sorokban mindig azonos betű esik azonos betű alá. A hitelesség érdekében azonban nem tagadhatjuk el, hogy — talán egy negyed betűszélességig terjedő — vízszintes irányú elcsúszások előfordulnak, ami a szedés áttördelése és a sajtó keretébe való újbóli beszorítása során keletkező rendellenességeknek tudható be, a két szedés azonosságának azonban nem mond ellent.

A zsolttárok után mindkét kiadásban a tízparancsolat, majd énekek következnek. Ezek *A Simeon éneke*vel kezdődnek, amelynek kottájánál tapasztalható az első tipográfiai változtatás, ugyanis a nagy alakú kiadás öt utolsó kottasorát a kicsinél három sorba tördelték át, belesűrítve az ottani öt sor valamennyi hangjegyt.

Az énekek után csak a kis kiadásban jelenik meg az *Úri imádság* négy lapon keresztül.

Ismét egyezik „A soltarokra igazító tábla”, a nagy kiadásban két lap, a kicsiben öt lap és néhány sor terjedelemben.

A kis kiadás egy *Imádsággal* fejeződik be, ami éppen kitölti az igazító tábla után fennmaradó helyet és úgy tűnik, hogy közlését a nyomdász annak érdekében határozta el, hogy a könyv utolsó füzetét kerek egységgé tegye. Ez az *Imádság* a nagy kiadásban nem szerepel.

Mindkét kiadás tanúsítja, amit Kis Miklós ökonómiajáról már másutt megírtam; a kínos gonddal megtervezett helykihasználást. Egyik műben sincs töredék ív, vagy üres lap.

A nagy zsolttárkiadás 6-leveles nyomdai füzetekből áll, terjedelme $8 \text{ füzet} \times 12 = 96$ lap és ehhez járul 4 levél = 8 lap, összesen 104 lap.

A kicsi elől 6 lapot, majd 8-leveles füzetekben 21×16 lapot, azaz 336, befejező része 12 lapot, összesen 354 lapot foglal magában.

E számítás indokolja, hogy miért volt szükség — töredék-lap elkerülése végett — a Simeon-ének kottájának összesűrítésére.

Sem a nagy, sem a kis zsolttár szövegében vagy tipográfijában nem tudtam olyan jeleket felfedezni, amelyből a „melyik volt előbb” kérdésre következtetni lehetett volna. Logikailag, valamint a *Mentség* idevonatkozó részei alapján valószínű, hogy Kis mindenekelőtt a *Bibliát* igyekezett befejezni 1685-ben.

³ A „kis” zsolttárok: RMK I 1346.

⁴ *Apologia Bibliorum*. Kolozsvár, 1697. 29–30. RMK II 1883.

Majd hozzáfogva a zsolttárokhoz, döntött úgy, hogy „...szándékunk felett ím a Soltáros könyvet ide a Bibliához ragasztjuk”.⁵ A Mentség A₂a lapján olvashatjuk: „...a’ Biblia nyomtatást elvégezvén,...hozzá fogok a’ Psalteriumhoz, és azt mind a’ Biblia mellé, mind pedig külön kinyomtatám”. Ebben a felsorolásban is elsőbbséget élvez a *Bibliához* csatolt, nagy alakú zsolttároskönyv, amely közvetlenül a *Biblia* után, de 1686-ban készült el.

Az utóbbiak tehát amellet szólnak, hogy a kis zsolttároskönyv a nagy alakúnak a kinyomtatása után, annak áttördeléséből keletkezett, még ugyanabban az évben.

A második példánk Szegedy János (1699–1760) jezsuita teológus és jogtudós, a nagyszombati Jezsuita Akadémia jogi karának professzora munkásságához fűződik. Szegedy a hazai jogtörténet úttörője, aki 1733-tól kezdve kiadott munkáiban a magyar törvények közreadásának, értelmezésének, magyarázatának feladatát vállalta magára.

A nagyszombati Jezsuita Akadémia nyomdája 1740-ben adta ki a *Corpus Juris* új kiadásának első kötetét, Werbőczy István *Tripartitumát*⁶. A *Tripartitum* az 1517. évi első bécsi kiadása óta eddig változatlan szöveggel jelent meg. Ilyen változatlan kiadás volt az 1740-est megelőző, 1696. évi nagyszombati kiadás is⁷. Most azonban Szegedy új, áttekinthető szerkesztéssel tagolta a szöveget és bőséges magyarázó jegyzetekkel látta el.

Ugyancsak 1740-ben jelent meg Nagyszombatban a röviden *Werbőczius illustratus*⁸ címen ismert mű. Szerzőjeként a hazai bibliográfia napjainkig Werbőczy Istvánt tartja számon, holott a könyv szerkesztőjeként, ha nem szerzőjeként, Szegedy János nevét illene szerepeltetni. Igaz, hogy Szegedy nevét sem a *Corpus Jurison*, sem a *Werbőczius illustratuson* nem tüntette fel, szerkesztői munkájához azonban nem fér kétség. Jegyzeteiben közel hatvan esetben idézi a röviden *Tyrocinium*⁹ néven ismert művét, amely fenti munkáinak mintegy előkészítője volt, és Werbőczy tételeihez fűzött kommentárokat, csatolva hozzá kánonjogi és polgári jogi szabályokat.

1749-ben adja ki *Cynosura*¹⁰ címen a magyar törvények mutatóját, amelynek előszavában megemlékezik a sajtó alatt álló magyarázatos *Corpus Juris*ről, s a törvények jegyzetekkel való ellátásának módjáról. (Itt arra a kiadásra utal, amely 1751. évszámmal jelent meg, és amelynek első kötete az 1740. évi magyarázatos *Tripartitum* második kiadása volt¹¹.)

⁵ A „nagy” zsolttároskönyvben, „Kegyes olvasó” [2].

⁶ *Corpus Juris Hungarici*, seu Decretum generale in clyti Regni Hungariae partiumque eidem annexarum, in tres tomos distinctum,... Tom. 1. *Opus tripartitum juris consuetudinarii eiusdem Regni*, auctore Stephano de WERBŐCZ... Tyrnavie, 1740. A Tomus secundus és tertius 1734. évi kiadás, az 1696. évi kiadás szövegével, s SZEGEDY szerkesztésének nincs nyoma rajta. PETRIK V. 102.

⁷ RMK II 1845. Tomus primus.

⁸ SZEGEDY János: *Werbőczius illustratus: sive Decretum tripartitum juris consuetudinarii in clyti Regni Hungariae*, a Magistro Stephano de Werbőcz. Jussu regis, olim compilatum, duorum & quod excurrat, seculorum roboratum: nunc primum in paragraphos distinctum, notis ac observationibus juridicis, in usum praesertim tyronum, illustratum. Tyrnaviae, 1740. Typis Academicis. PETRIK III. 759.

⁹ SZEGEDY János: *Tripartitum juris tyrocinium juxta ordinem titulorum operis tripartiti, complures juris canonici, civilis et Ungarici decisiones combinans...* Tyrnaviae, typis Academicis. Pars prima 1733, Pars secunda et tertia 1734. PETRIK V. 492. Egyes későbbi kiadásai *Tripartitum juris Ungarici tyrocinium* etc. címváltozattal jelentek meg.

¹⁰ [SZEGEDY János és SZENTKERESZTY Pál]: *Bipartita cynosura universi juris Ungarici* de rebus actionibus et personis. Győr, 1749. Typ. Streibig, PETRIK III. 524. (Szentkereszty Pálról, mint a 2. rész szerzőjéről a 2. rész előszavában tesz említést.) Hivatkozás a magyarázatos *Corpus Jurisra* a *Praefatio ad lectorem*[b₄b] lapján.

¹¹ *Corpus Juris Hungarici*, Tom. 1–2. Tyrnaviae, 1751. (A Szent István király törvényeivel kezdődő „Decreta, constitutiones et articuli...” rész 1742-es külön címlappal.) PETRIK I. 445.

Az 1740. évi nagyszombati, fólió alakú *Tripartitum* és az ugyancsak 1740. évi, nyolcadrét alakú *Werbőczius illustratus* egy és ugyanaz a mű! Mégpedig, amint látni fogjuk, a *Tripartitum* készült el elsőnek, majd szövegét változtatás nélkül, csekély tipográfiai módosításokkal, áttördelték egyhasábosra, a kisebb alakra.

A *Corpus Juris* kötet könyv-alakja 317 × 202 mm. Szedéstükre 279 × 160,5, ahol a tükör szélterében két, egyenként 78,5 mm széles hasábra oszlik. Egy kolumnában 43 szöveg sor található.

A *Werbőczius illustratus* könyv-alakja 160 × 98 mm, szedéstükre 144 × 78,5 mm. A kolumnák szélessége tehát mindkét műnél azonos. A tükörmagasságba az élőfej és a jegyzetek is beleértendőek. A tükörben 22 szövegsort helyeztek el.

E két műnél is ellenőrizhető, hogy nemcsak a szöveg azonos sorról-sorra és betűről-betűre, de a sorok kizárása is egyezik. A betűtípusok is ugyanazok. A két mű szedésének azonosságához nem fér kétség.

A két könyv címlapja különböző, a fólió kiadásé ugyanis a három kötetes *Corpus Juris*t vezeti be, amelynek a *Tripartitum* csupán első kötete volt. A *Werbőczius illustratus* címlapja viszont a *Tripartitum* címe köré a magyarázatos kiadásra vonatkozó információkat csoportosítja.

Ismertetünk néhány kisebb különbséget, amelyek nem szövegben, hanem egyes tipográfiai részletek eltérő megoldásában térnek el egymástól. Viszonyításaink a *Tripartitum*hoz képest jelzik a különbséget.

A *Praefatio auctoris* első öt sora a *Werbőczius illustratus*ban a kisebb iniciálé miatt négy sort adott. Ugyanitt az 1. bekezdés 29–30. sorát a *Werbőczius illustratus*ban más szóköz-elosztással tördelték. Az a_1b lap 2. hasábjának 21–22. sorában is megváltoztatták a szóközök elosztását. A *Praefatio* utolsó 10. sorából a *Werbőczius illustratus*ban 11 sor lett, más szóköz-elosztással.

Az *Approbatio* két kezdősora a különböző iniciálék használata miatt eltérő. A b_2b-c_1 lapon a „Ne que vero...” bekezdés 18 sorát átalakították és a *Werbőczius illustratus*ban 17 sorba tördelték át. A c_1 a lapon a „Cum autem bis...” kezdetű bekezdés három utolsó sorát a *Werbőczius illustratus*ban két sorba tördelték.

A törvényi rész *Prologus*ának preambuluma kéthasáb-széles szedés, amit a *Werbőczius illustratus*ban egyhasábosra kellett átalakítani. Ugyanitt a *Titulus* 6. első bekezdésének öt sorát a *Werbőczius illustratus*ban hat sorossá kellett változtatni.

Partis I. Titulus 133: a 46–58. §-ok bal szélén vastag fekete vonal húzódik, ami a *Werbőczius illustratus*-ba, hosszúsága miatt, nem volt elhelyezhető. Így utóbbiban csak a 46–48. § mellett alkalmaztak vonalat.

Partes II. és III.: első bekezdéseik eltérő iniciálék miatt más elrendezésűek.

A kötetek végén: *Lectoribus salutem* befejezése két tele sor, melyből a *Werbőczius illustratus*ban három sort képeztek, tölcserés végződéssel.

A kétféle kiadás záródíszei nem ugyanazok, és azokat a fejezetek végén, az üresen maradt helytől függően eltérően alkalmazták, esetenként mellőzték.

A különbségek tehát nem érdemiek, nem jelentősek és nagy részük a két formátum eltérő tipográfiai adottságaira vezethető vissza.

A kétféle kiadás legfőbb érdekessége a hibaigazító, amely mindkét esetben a kötetek végén foglal helyet, a műnek megfelelően három részre osztva.

Partis primae: a *Tripartitum*ban 19 hibát sorol fel, míg a *Werbőczius illustratus*ban csak 18-at. A „vinearum”-ra javítandó hibás szó ugyanis a *Werbőczius illustratus*ban már kijavítva szerepel.

Partis secundae: 18 hiba, amelyből a lábjegyzetre utaló hibás betű érdektelen, mert a *Werbőczius illustratus*ban a laponkénti „A”, „B”, „C” jegyzet-jelölés amúgy is megváltozott. Marad 17 hiba, mely a *Werbőczius illustratus*ban 19-re szaporodott. Mindkettő a 331. lapra esik, és a sor első betűjénél következett be:

Errata		Correcta	
	...fue-		...fue
sunt...	...adver-	runt...	...adver-
tam...		sam...	

Az itt látott hibák a nyomdai gyakorlatban jellegzetes betű-ledőléseknek tudhatók be, ami a sorok szélén a szedés kezelése (tördelése, szállítása stb.) közben szokott megtörténni. Az is típus-hiba, hogy a ledölt betű helyére tévesen más betűt tesznek.

Partis tertiae: hat hiba, ami a *Werböczius illustratus*ban nyolcra szaporodott. (Ebből az egyik az 552. lapon, a 23. sorban a hibás „sint”, helyesen „sit” szó azonban már a *Tripartitum*ban is hibás volt, de a hibaigazítóba nem vették fel.)

Mi olvasható ki a két hibaigazító egymás mellé állításából? A fólió *Tripartitum* elkészülte után – noha a hibaigazító tanúsága szerint a benne levő 43 hibával tisztában voltak – a hibákat nem javították ki, hanem a változatlan szöveget tördelték át a *Werböczius illustratus* formátumára. Majd ez utóbbiban is közöltek hibajavítást, amely az előbbi kiadás 42 hibáját változatlanul tartalmazza, számukat még négy újabbal szaporítva.

Mi következik ezekből? A két könyv ugyanabban az évben jelent meg. Az áttördelés nagy sietséggel mehetett végbe, ha még a hibák kijavítására sem szántak időt. Másfelől a hibák természete szinte bizonyossá teszi, hogy előbb a *Tripartitum*ot szedték és nyomtatták, s ennek megtörténte után tördelték át a szöveget. Erre enged következtetni az, amit fentebb a hibákról elmondottunk.

A két könyv terjedelme a következő

Corpus Juris I. Tripartitum [7] lev., 144, [4] lap.

Werböczius illustratus [18] lev., 569, [19] lap.

A szövegrészek aránya a két könyvnél közel áll az 1:4-hez, vagyis a fólió lapok az áttördelésnél megközelítőleg négy-négy nyolcadrét lapot adtak.

Harmadik példánk ismét zsolttároskönyvre és ismét hollandi nyomtatásra vonatkozik. Nem tudjuk, vajon M. Tótfalusi Kis Miklós példája ihlette-e meg Pethe Ferencet, aki a 18. század végén Hollandiában a magyar *Biblia* és a zsolttárok kinyomtatásán fáradozott és a nyolcadrét zsolttárokat áttördelve, huszonnegyedrét alakban is kiadta?

Mindkét könyv 1794-ben jelent meg Utrechtben, Johann Altheer nyomtatásában. A nagy zsolttároskönyv a *Bibliához* csatolva és önállóan is napvilágot látott.¹² Pethe Ferenc kiadóként tüntette fel magát mind a nagy, mind a kis alakú kiadáson. A nagy alakon azonban csak a P. F. kezdőbetűk, míg a kicsin teljes neve szerelt¹³.

A zsolttároskönyv mérete 189 × 110, a kicsié 99 × 58 mm volt. A szedéstükör a nagynál (a füzetjelet és űrszót nem számítva) 165 × 89 mm, a kicsinél 84 × 44 mm. A nagy alakú kiadás szedése kéthasábos. A két kiadás betűje, szedése sorról-sorra, betűről-betűre és szöközeit tekintve is teljesen azonos. Áttördelt kiadásokról van szó, méghozzá mérnöki pontosságú terv szerint megtervezett áttördelésről.

A kis alak ugyanis szinte pontosan egynegyed része a nagynak, aminek folytán a nagy alakú szedés egy-egy oldala az áttördelés során az esetek nagy részében kereken négy kis oldalt alkot.

A 150 zsolttár szövege a nagy alakban 90 lapra terjed, ami a kis alakra áttördelve 357 lapot tesz ki. A 90 lapnyi nagy alakú zsolttárszövegből mindössze kilenc olyan lapot találtam (15, 17, 25, és 87–92.), ahol a négyfelé tördelt lap nem pontosan négy kis zsolttár-lapot ad ki, hanem csekély eltolódás tapasztalható.

A két kiadás közötti tipográfiai eltérés, hogy a nagy alakban „A” zsolttárokra eligazító tábla” a zsolttárok után, az [F₇] levélen található, kurzív betűkkel szedve. Ugyanez a kicsi kiadásban az a₂-tól a₄-ig terjed 6 lapon, antikva betűkkel. A nagy alakban az [F₈] levélen „A szent írás olvasására mutató tábla” szerepelt, amit a kis alakba nem vettek fel.

A kis alakba viszont a 150. zsolttár után kilenc levelet iktattak be, amelyen *A fohászok, könyörgések és hálaadások, melyek a Bâselben nyomtatott Heidelbergai Káthékismusból tétettek ide* című imaszövegek találhatók.

¹² *Szent Dávid királynak és prófétának százötven 'soltari...* melyeket e formában legelőször kinyomtatott P. F. Ultrajektomban Altheer János által, 1794. PETRIK I. 280.

¹³ „...melyeket e formában ki-nyomtatott Pethe Ferenc.” PETRIK I. 503.

A nagyalakú zsolnárokat 6 × 16 lapos füzetekben 96 lap, a kicsiket 24 × 16 lapon 384 lap terjedelemben nyomtatták. Az ökonómia ez esetben is a kiadó és a nyomdász dicséretére szolgál.

Kis alakú zsolnárt és *Újtestamentumot* már korábban is adtak ki. Az amszterdami Johannes Jansonius 1645-ben nyomtatta a *Károlyi Bibliát*, 1646-ban nála jelent meg a kis alakú *Újtestamentum* és 1650-ben az ugyancsak kiselalakú *Dávid zsolnárai*¹⁴. Mindegyik különböző, új szedéssel készült, az áttördelést nem alkalmazták. Sem M. Tótfalusi Kis Miklósnak, sem Pethe Ferencnek nem szolgálhattak például. Sőt, maga Kis Miklós sem élt másodízben az áttördelés lehetőségével, amikor 1687-ben kis alakú *Újtestamentumát* sajtó alá rendezte. A „Kised forma” jelzőjét megtartva, a könyv méretét növelte, szélesebb szedéstüköröt és új szedést alkalmazott. Amszterdami működésének ismeretében nem is valószínű, hogy a *Biblia* elkészülte után a szedést két évig együtt tarthatta volna.

Ez utóbbi gondolatból kiindulva, más kettős áttördelt kiadásokat alighanem az egy időben vagy egymáshoz közeli időben megjelent nagyobb és kisebb, azonos kiadásban készült, azonos tárgyú művek között fogunk találni.¹⁵

HAIMAN GYÖRGY

Maksai Őse Péter – gyulafehérvári rector. Az egykori marosvásárhelyi Református Kollégium könyvtára sok értékes régi bibliakiadásra dicsekedhet. Ezek közé számláljuk azt az ívrétű, 1545-ben Lyonban megjelentetett *Oszövesteget* – pontosabban Mózes öt könyvének latin nyelvű változatát, a *Pentateuchust* – is, mely Antoine Vincent kiadásában látott napvilágot. A Nicolaus de Lyra és mások bőséges kommentárjaival dúsított, a kiadó által hat kötetre osztott nyomtatványt a francia király és a párizsi parlament (törvényszék) privilégiumokkal ruházta fel ugyancsak 1545-ben.¹ Könyvtárunkban sajnos csupán az első kötet található, van viszont egy másik kötet ugyanebből a kiadásból Sárospatakon, miként arról Herepei János tudósít. A következőket írja:

„De hogy a zavar még inkább fokozódjék, a Sárospataki Református Nagykönyvtárban őrzött 1545-ös leydai [sic!] kiadású »Biblia Sacra«-ból a következő tulajdonmegjelölést jegyeztem ki: »Ex libris Petri Maxai Rectoris Collegii Alb. primar. Anno 1675.«, alább pedig: »Est Andreas [!] Soos alias Pellionis de Alba Julia«, lábjegyzetben pedig mellékeli a sárospataki példány könyvtári jelzetét is – 2706. sz.²

Ezzel máris elérkeztünk közleményünk forró magvához, Maxai (Maksai) Őse Péter személyéhez. Már Herepei János is feltette a kérdést: mikor is volt rector primarius (”főigazgatója”) a gyulafehérvári, a Bethlen Gábor alapította kollégiumnak Maksai Őse Péter?

A neves művelődéstörténész nem tudott megnyugtatóan felelni a kérdésre, mert alig lelt adatokra Maksai erdélyi tartózkodását illetően, annál többre viszont külföldi tanulmányainak vonatkozásában, melyek megszakításokkal tarkítottan – tizenegy esztendőre szaporodtak föl. Miként Tonk Sándor és Szabó Miklós peregrinusnévsorából értesülünk, Maksai 1622-ben iratkozott be az odera-frankfurti egyetemre, de már egy esztendővel később, 1623. szeptember 20-án a franekerai egyetemre vétette föl magát, s itt teológiát hallgatott.³ Ugyanezeket az előadásokat látogatta – tudjuk meg a leideni egyetem anya-

¹⁴ RMK 1766 (negyedik kiadás); RMK I 783; RMK I 828.

¹⁵ A jelen tanulmány némileg módosított változata a *Gesta Typographorum* (Bp. 1993. 135–143.) kötetben megjelent előzményének, s a kiadó, a Borda Antikvárium szíves hozzájárulásával adjuk itt közre.

¹ *Biblia Sacra cum glossis, interlineari et ordinaria Nicolai Lyrani Postilla et Moralitatibus Burgensis additionibus et Thoringi replicis, tomus primus continet Pentateuchum.* – Lugduni, 1545. (Antoine VIN-DENT.) – 2° 377 ff. Jelzete: Teleki-Bolyai Ktár, MVhely BF-54.

² HERPEI János: *Maksai Őse Péter gyulafehérvári professzorsága.* In: Adattár XVII. századi szellemi mozgalmaink történetéhez. I., Szeged-Budapest, 1965. 294. (A továbbiakban: *Adattár.*)

³ 1624-ben Franekerben vásárolta meg Balthasar EXNER egy munkáját, mely ma a Teleki-tékában található. Jelzete Teleki-Bolyai Ktár, MVhely Tö-3036/a. Lásd még a 9. sz. jegyzetet.

könyvéből – 1625. május 27-étől, amikor is 26 esztendősnak mondotta magát, ezek szerint tehát 1599-ben született, más alkalommal viszont azt vallotta, hogy 15 éves kolozsvári diákként jelen volt Báthori Gábor lemondásánál, azaz 1613-ban, ezek szerint tehát 1598-ban jött a világra.⁴ Leideni beiratkozásáért nem kellett fizetnie („gratis inscriptus”); nevét helytelenül *Marainak* vezették be, de az is könnyen megeshet, hogy az első közlő, Teutsch, még 1880-ban hibásan fejtette meg a nevet.⁵

Mennyi időt tölthetett Leidenben pontosan, nincs följegyezve. De néhány évi szünet után Maksai neve újból felbukkan 1628-ban Bázelen, ahol tanulmányait folytatni kívánta, azután ‘29-ben ismét a németalföldi Leiden egyetemének padjaiban ül (március 24-én Eusenius Demaxa néven iratkozott be), teológiát tanul, megjelöli az életkorát is, ekkor 30 esztendő.⁶ Leidenből hajózott át Angliába még ugyanabban az évben, valószínűleg szinte egy időben a fejedelem unokaöccsével és népes kíséretével, Bethlen Péterékkal. Maksai jóformán az első erdélyi diákok egyike, akik Angliában megfordultak, s minden társa közül a legnagyobb sikereket könyvelhette el, ugyanis éveket a canterbury érsek közelében és környezetében él,⁷ közben gyakran megfordul Londonban, amint azt könyvvásárlásai mutatják.⁸ Még 1629-ben, Bethlen belső híveként politikai propagandát fejt ki Angliában a fejedelem érdekében: az angolokat meg kell győznie, hogy Erdély uralkodójának felvétele a westminsteri szövetségbe (1627) igen üdvös és Európa jövője számára fontos diplomáciai–hadi–politikai lépés volt. Ennek kézzelfogható és roppant megtisztelő eredménye lesz az a felkérés, ami Maksait éri, midőn a Botero-féle *Világenciklopédia – Relations of the most famous kingdomes* – új, 1630-as kiadásában Bethlen Gáborról hosszú „szócikket”, tkp. politikai értekezést kell írnia, ismertetve benne Erdély gazdasági–földrajzi–művelődési–hadi viszonyait és közállapotait.⁹ 1632 szeptemberéig időzik a szigetországban, aztán Leidenben tölt néhány hetet, kinn tanuló erdélyi diákokkal találkozik¹⁰, míg végül 1633-ban hazatérése után a gyulafehérvári fejedelmi kollégium rektoraként találkozunk vele.¹¹ Halálának éve ismeretlen.

A Teleki–Bolyai könyvtárban (a református Kollégium könyveinek jelenlegi őrzőhelyén) található *Biblia Sacra* egyik bejegyzése adatokkal szolgál Maksai hiányos hazai vonatkozású életrajzához.

A könyvet Lyonban (Lugduni) nyomtatták – miként a kiadási engedély – francia nyelvű szövegéből kiderül és nem Leidenben, ahogyan Herepei János, valószínűleg akaratlan tollhiba folytán, írja. A már jelzett nyomdai engedélyt Antoine Vincent számára állították ki a francia hatóságok, márpedig az említett nyomdász 1536 és 1568 között a Rhône-parti Lyon városában működtette könyvsajtóját.¹²

⁴ GÁL István: *Maksai Péter angol nyelvű Bethlen Gábor életrajza 1629-ből*. In: ItK LXXX(1976). 233. Családját, az Öse familiát (Eöse) az 1602-es Maksán felvett lustrajegyzékben mint szabados székeleket említik. *Székeley Oklevéltár*. VI. 1029.

⁵ A peregrációra vonatkozó adatokat SZABÓ Miklós – TONK Sándor: *Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700*. Szeged, 1992. 2322-es tételéből emeltük át. (Kéziratban.)

⁶ Uo.

⁷ *Adattár*. I. 292.

⁸ TONK–SZABÓ: *i. m.* 2322. Londonban vásárolta meg 1631. január 11-én John JEWEL: *Adversus Thomam Hardingum* (London, 1578.) c. vitairatának második kötetét. A könyv előbb John Clarké, utóbb az ifj. Geleji Katona Istváné volt. A bejegyzésben Maksai magát Nobilus Transylvanusnak mondja. Jelzete: Teleki–Bolyai Ktár, MVhely Bó–2719.

⁹ GÁL István: *i. m.* 223–233. és CSETRI Elek: *Bethlen Gábor életútja*. Bukarest, Kriterion, 1992. 124. A Franekerben vásárolt könyv: Balthasar EXNER DE HIRSCHBERG: *Superiori aevi imp., regum, electorum, ducum, ac principum heroum curricula*. Marpurgi, 1618. Előzőklapján: „Petri Öse Maxai Franekerae Fris. An. 1624.” Exner könyve azt bizonyítja, hogy Maksait igenis érdekelte a politika, a kor politikai irodalma. Az Enciklopaedia felkérése nem érthette váratlanul, ui. már ismerte azokat a mintákat, melyek alapján dolgozhatott Bethlen-életrajzán.

¹⁰ *Adattár*. I. 292. és SZABÓ–TONK: *i. m.* uo.

¹¹ SZABÓ–TONK: *i. m.* uo.

¹² *Catalogus librorum sedecimo saeculorum impressorum... Bibliotheca Nationali Hungariae Széchényiana*. III. Bp. 1990. 2898.

Maksai Öse Péter a kötet(eke)t minden bizonnyal nem cruda formájában vásárolta, ugyanis tekintélyes idő, pontosan nyolcvan esztendő telt el a megjelenés és a birtokába kerülés között, nagyon valószínű viszont, hogy újrakötötte, ill. egy könyvkötővel belesajtoztatta névbetűit az első kötéstáblába a beszerzés évszámával együtt: „P EO M 1625.”

Ha összekapcsoljuk ezt a supralibrost azzal a ténnyel, hogy 1625-ben Leidenben tartózkodik (más végétől dokumentálhatóan is), akkor bizonyosra vehetjük, hogy a *Bibliát* Németalföldön vásárolta 1625-ben, vagy még Franekerben, vagy már Leidenben. Emlékezzünk: mindkét egyetemen a teológia hallgatója, s az efféle kritikai kiadás elsőrendű tudományos forrásnak, jó tankönyvnek bizonyult a jövőendő lelkész számára. Természetesen Maksainak lehetett saját bibliája, hogy csak a legkézenfekvőbbet említsük, a Károli-féle magyar fordítás valamelyik kiadása, ám annak, aki papi pályára készül, elengedhetetlenül szüksége van ilyen apparátussal felfegyverzett *Biblia Sacrára* is. (Apáczai Csere János néhány évvel később hasonlóképpen vásárolt majd egy latin bibliát – Münster és Erasmus latin fordításában – hollandi tanulmányai kezdetén, olyan *Szent Írást*, mely a zürichi jónevű Froshaver kiadónál jelent meg.¹³

A sárospataki és marosvásárhelyi kötetek egykori összetartozása mellett a bejegyzések bizonyítanok perdöntően:

sárospataki példány

Ex libris Petri Maxai Rectoris
Collegii Alb. primar. Anno 1675. [!]

marosvásárhelyi példány

Ex libris Petri Maxai Rectoris Collegii
Alb. primarij Anno 1626. 27 et 33.

Szinte szóról szóra azonos, csupán az évszámok tekintetében van eltérés a két possessorbejegyzés között.

Sejtjük, honnan ered Herepei János zavara, melyre közleménye végén hivatkozik,¹⁴ ui. erre a marosvásárhelyi példányból is választ kaphatunk. Általános volt a gyakorlat, hogy egy-egy könyvet megvásárlása után az új tulajdonos „megkozmetikázott”, ha a könyvben rálelt, ha zavarta az előző tulajdonosok név- és kézjegye, a legtöbb esetben ezeket igyekezett eltüntetni, kihúzni, megsemmisíteni, olvashatatlaná tenni, olykor pengével vakarta ki, a nemkívánatos részt kimetszette, vagy egyenesen az egész levelet föl-áldozta, jóvátehetetlenül megcsonkítva így a nyomtatványt (címlapok, első és utolsó levelek, előzéklapok stb. vesztok el örökre ilyformán, e barbár gyakorlat nyomán). Esetünkben a Maksai Öse Pétert követő tulajdonos csupán könnyedén ráfirkált a Maksai nevét és hivatalát jelző bejegyzésre, ám ettől még vígan olvasható maradt a kézírás. A vásárhelyi példánynak, s valószínűleg hasonlóképpen a sárospatakinak is, van még egy sajátossága, mely Herepeit is megzavarta, nevezetesen az, hogy a „Rectoris” kezdőbetűjének ferde szárát Maksai az aláírás lendületében meghosszabbította, mélyen lefelé nyújtotta, majd ívelten visszakanyarította. Minthogy az évszámok már a következő sorba kerültek az „Anno”-val egyetemben, a számok „belefutottak” az R betű megnyújtott szárába, s az mintegy kettévágyva, áthúzta az éveket jelző számokat. Maksai kettese szögletes, alsó, vízszintes talpa rövid, így aztán a mi példányunkban is az 1626-os évszám első olvasatra könnyen 1676-ot mutat, ám a következő két számjegy, valamint az & jel minden kétséget kizáróan tanúsítják, hogy 1625-, 1627- és 1633-ról van szó. A két utolsó évszám természetesen a későbbiek során került az előző után, de az egész bejegyzés Maksai kezétől származik. Sejtésünk szerint a sárospataki példány esetében az R ferde szára, vagy következő tulajdonosok valamelyikétől származó áthúzás, méginkább átmetszette a kettest, s ezt Herepei 7-nek olvasta, ebből kifolyólag feltételezte, hogy a *Biblia Sacra* egy másik Maksai Péteré volt, aki 50 évvel később lett volna a gyulafehérvári kollégium rector primarius. A források azonban ezt kizárják, ui. a 17. század hetvenes éveiben Gyulafehérvárott

¹³ SPIELMANN Mihály: *Contribuții la reconstituirea bibliotecii personale a lui Apáczai Csere János*. In: Biblioteca și Cercetarea. VII. Cluj-Napoca, 1983. 206. és a 13. sz. jegyzet. 214–215. és SEBESTYÉN Mihály: *Adalékok Apáczai Csere János könyvtárának rekonstruálásához* = MKsz 1991. 381.

¹⁴ L. a 2. sz. jegyzet.

a Sárospatakról odamenekült kollégium működött, s ennek professzorai és rectorai között nincs, nem is lehet jelen Maxai Öse Péter.¹⁵

És hogy a dolog teljesen egyértelmű legyen, a marosvásárhelyi példány másik név szerint ismert possessor: „*Est Andreae Sóos alias Pellionis de Alba Julia*”, akárcsak abban a könyvben, melyet Herepei János látott Sárospatakon a Református Nagykönyvtárban. A két kötet, tehát, egymás mellett állott mind Maksai Öse, mind a gyulafehérvári Sóos alias Szűcs András könyvespolcán.¹⁶

A most előkerült vásárhelyi bejegyzésből az is kitűnik, hogy Maksai 1626–1627 és 1633-ban állott a kollégium élén, mint főfelügyelő. Már Keserű Bálint feltételezte, hogy a jeles ifjúból, akit Bethlen Gábor küldhetett peregrinálni, nem csupán akadémiát végzett lelkeszt akart farag(tat)ni¹⁷, „a fejedelem – folytatta Herepei – Szenczi Molnár Albertben csalódva, mivel Fehérváron nem volt hajlandó semmiféle állást elvállalni (családi félelmek akadályozták meg abban, hogy a Bethlen által életre hívott akadémia professzora lehessen;”¹⁸ megjegyz. S. M.) ezért netalán az ő helyét óhajtotta volna ezzel, a még több tudományt magába elraktározandó ifjúval betölteni (ti. Maksaival), így hát valószínűleg már a fehérvári vitaközlés megtartása után egészen rövidesen ismét útjára bocsátotta, tudományának gyarapítása végett.”¹⁹

Mint láttuk, Keserű Bálint és Herepei feltételezése helyes volt, ugyanis M. Ó. P. első odera–frankfurti és franekeri, ill. leideni tanulmányútjáról hazatért három év múltán, s 1628-ban újra Nyugat-Európába küldik, nem kizárólag képzésének folytatása végett, de azért is, hogy Bethlen Gábor politikai törekvéseit kedvezően fejtsse ki a Habsburg-ellenes angol közvélemény előtt.

Herepei egy vitaközlésről is szót ejt Bod Péter alapján. A *Magyar Áthenás*ban a jeles szerző azt írja, hogy Maksai Öse Péter „Belgiumban való tanulása után, a Fejérvári Kollégyiumban tanította a Sz. Irást s Theológiát, az holott 1628-ik eszt. adott ki jeles *Disputatiót de Justificatione hominis peccatoris coram Deo*”.²⁰ A mű, véleményünk szerint – Bod természetesen még láthatta a 18. század hatvanas éveiben, talán a nagyenyedi református kollégium tékájában – egy 1627-es iskolai vizsga tételeit tartalmazta, de csak 1628-ban jelent meg, amikor Maksai már Bázelen volt. Feltételezésünket arra alapozzuk, hogy Maksai a most előkerült possessor bejegyzésében nem jelzi, hogy az 1628. évben is rector primarius lenne a kollégiumnak, csak 1626/27-ben, majd ismét 1633-ban.

Hősünk legkorábban 1625 végén érkezhett haza, és a fejedelem vagy Keserű Dajka István püspök hívásának eleget téve, az 1626-os esztendő elején kezdett el tanítani a fehérvári főiskolában; miként Bodtól tudjuk, a Szent Irás magyarázatát és a teológiát oktatta a felsőbb osztályokban, és folytatta ezt az 1627-es esztendőben is. A következő évben azonban már útra kelt és Svájcba, Németalföldre, végül Angliába távozott, hogy csak nagy patrónusa, Bethlen Gábor halála után, 1632 végén vagy 1633 első napjaiban térjen haza Erdélybe. Megkockáztatnánk azt a feltevést is – ha nem lenne túl merész és nem nélkülözne minden bizonyító adatot –, hogy M. Ó. P. hazaérkezése után csak rövid ideig tanított Gyulafehérvárott, talán elhunyt 32–33 éves korában, ami a 17. századi Erdélyben csöppet sem szokatlan, vagy elmozdították állásából. Nem azért, mintha a presbiteriánus irányzat megfertezte volna, hiszen a canterburyi érsek mel-

¹⁵ KONCZ József: *A marosvásárhelyi ev. reform. kollégium története*. Marosvásárhely, 1896. 113–176. Koncz is megerősíti, hogy Maksai Bethlen idejében volt igazgatója a kollégiumnak, külföldi akadémiákat látogatott, művelt, tudós ember volt. Vö. KONCZ: *i. m.* 562. és SPIELMANN, M.: *Contribuții la istoricul bibliotecii școlare din Alba Iulia (sec. 17.)*. In: Valori bibliofile din patrimoniul cultural național. Rîmnicul Vilcea, 1980. 299–307.

¹⁶ Herepeinél a második tulajdonos neve nominatívusban szerepel, valószínűleg sajtóhiba folytán. *Adattár I.* 294.

¹⁷ *Ua.* 293.

¹⁸ VÁRÓ Ferenc: *Bethlen Gábor kollégiuma*. Nagyenyed, 1903. 42.

¹⁹ *Adattár I.* 293–294.

²⁰ BOD Péter: *Magyar Áthenás*. (Nagyszeben,) 1766. 355. Lásd még *Régi magyarországi nyomtatványok 1601–1635*. Bp. Akadémiai, 1983. 1408. A mű ma egyetlen példányban sem ismeretes.

lett aligha nyílt alkalmá erre²¹, hanem azért, mert Bethlen Gábor bizalmi embere, „szócsöve” volt, ami Rákóczit, akit a kortársak kicsinyesnek mondtak, s ki a Bethlen családdal, különösen pedig a fejedelem öccsével, Bethlen Istvánnal akkor már állandó konfliktusban állott, valószínűleg kényelmetlenül érintette, s meg akart szabadulni a tudós, Angliát járt pap-tanártól, ezért valahol szószékhez juttatta Maksait.

Rozgonyi Varga (Sutor) János 1633 április 15-től kezdődően Bethlen majd Rákóczi alumnusaként a gyulafehérvári kollégiumban is tanult. Büszkén írja visszaemlékezéseiben, hogy Alstedius, Piscatort és Bisterfeldet, a külszorból hívott tudós professzorokat hallgatta, mellettük tanítványa volt Kapornai Tornatoris (Esztergályos) Péternek és Maksai Óse Péternek is. Emez utóbbi kettő volt az iskola rektora 1633/34-ben, anélkül, hogy megnevezné melyik volt kettejük közül a rector primarius. Rozgonyi Varga ezután egy időre elhagyja a kollégiumot (1634) és Bánffyhunyadra megy rektornak, de 1635-ben visszatér Fehérvárra. Ezúttal is kötelességének érzi felsorolni professzorait, a három külföldi német tudós most is tanította, ám a magyar rectorok vagy tanárok között nem említi se Maksait, se Kapornait, helyettük már mások állnak az iskola élén, Szigeti István és Toroczka Ferenc.²²

Van viszont egy adat, ami Maksai 1626/27-ik évi gyulafehérvári tanári pályájával kapcsolatban korrekcióra szorul.

Daniel Nekesch Schuller, sónai (Kóhalom) szász ifjú éppen akkor járt a fehérvári gimnáziumba, s Nekesch „rector secundarius”-ként említi hősünket (noha hibásan Marainak írja), míg a rector primarius – emlékezete szerint – *Stephanus Galgóczi* lett volna. Nekesch már 1628. január 24-én kibúcsúzott a fehérvári kollégiumból, ahová csupán az előző évben iratták be szülei, saját kérésére.²³ A naplójegyzet folyamatossága meggyőzhet akárkit, hogy emlékezetből írja ezeket, méghozzá évek, évtizedek múltán!²⁴ Ilyenformán történhetett meg, hogy fölcserélte annyi év távlatából a rector secundarius és primarius személyét, ugyanis mi inkább hiszünk magának Maksainak, aki sajátkezűleg jegyezte be „primariusi” éveit könyvébe. Semmi sem jogosít fel, hogy Maksaiban sértett hiúságot gyanítsunk, olyan embert, aki akkor is első rectornak írja magát, midőn nem is volt (már) az.

Összefoglalva az eddigieket, a marosvásárhelyi bejegyzés alapján Maksai Óse Péter legkorábban 1625 végén fejezhette be tanulmányainak első felét Nyugat-Európában és 1626/1627-ben, gyakorlatilag két esztendeig volt első rektora a fehérvári fejedelmi akadémiának, ahol a *Szent Írást* magyarázta és a teológia rejtelmeibe vezette be tanítványait. Egy a diákjaival 1627-ben tartott vitatkozást is megjelentetett 1628-ban, de ekkor már nincs Erdélyben, ui. második peregrinációját kezdte el Bázelen.

1632/33 fordulóján tért haza ismét. Eltávozásával keletkező hiányát a fehérvári tanszéken és az intézet élén Bethlen vagy Keserői Dajka János püspök Keresztúri Pállal töltötte be.²⁵ Az 1633/34-es rektori szereplése bizonyos, mint Rozgonyi Varga János latin nyelvű visszaemlékezéseiből kiderül, de 1635-ben már nem említi az emlékirat szerzője. Ez idő alatt kellett távoznia az intézet éléről; vagy elhunyt, vagy egy sokkal jobban jövedelmező papi állást keresett magának.

SEBESTYÉN MIHÁLY

A „Fanni hagyományai” forrásaihoz. Kármán József *Fanni hagyományai* című kisregénye a 18. század végi magyar próza kiemelkedő alkotása. A szakirodalom sokat foglalkozott a mű eredetiségének kérdésével. Esetleges forrásai között egyesek Goethe *Werther*-jével hozták összefüggésbe, de a mű messze fő-

²¹ *Adattár. I.* 293–294.

²² TONK Sándor: *Rozgonyi Varga János önéletrása*. In: Lymbus. Művelődéstörténeti tár IV. Szeged, 1992. 150–151, 153.

²³ *Adattár. I.* 259, 261.

²⁴ TRAUSSCH, Joseph: *Schriftsteller-Lexikon. III.* Kronstadt, 1871. 245.

²⁵ VITA Zsigmond: *Tudományal és cselekedettel*. Bukarest, Irodalmi Kiadó, 1968. 41.

lötte áll a nagy számú Werther-irodalom képviselőinek. Heinrich Gusztáv,¹ majd újabban Gálos Rezső² Kármán művét F. G. Nesselrode 18. század végi német író *Die Leiden der jungen Fanni. Eine Geschichte unserer Zeit in Briefen* című, 1785-ben Augsburgban megjelent munkájával hozták összefüggésbe. F. G. Freiherr von Nesselrode harmad- negyedrangú író volt, aki korábban Frankfurt am Mainban kamarás-ként, később Münchenben színműrikként tevékenykedett, vígjátékokat, szomorújátékokat és melodramákat írt.³ Művei között szerepel a még németországi könyvtárakban is ritkaságszámba menő munkája, melynek címe már Heinrich Gusztáv érdeklődését is felkeltette, majd később Gálos Rezsőét is. A mű teljes címe ugyanis így hangzik:

Die Leiden des jungen Fanni, Eine Geschichte unserer Zeit in Briefen von F. G. Nesselrode. Augsburg bei C. H. Stage, 1785. 80 p.

A történet magját egy müncheni fiatal lány öngyilkossága képezi, aki reménytelen szerelem miatt egy müncheni templom tornyából levetette magát. Az előszó az elbeszélést Werther, de nem Goethe híres műve pendant-jának tekinti. A magyar irodalomtörténészek figyelmét a műre a címében szereplő Fanni név és a levélregény-forma hívta fel. Összevetésük eredménye az volt, hogy Kármán ismerhette Nesselrode művét, belőle főleg a hős nevét és a levél műfajt valamint néhány alapmotívumot kölcsönözhetett, ezeket azonban teljesen önállóan és költői tehetséggel dolgozta fel.

Amennyiben Nesselrode műve ösztönzőleg hatott Kármánra, talán nem érdektelen néhány olyan forrásra is rámutatni, amelyeket Kármán nagyobb valószínűséggel ismerhetett, mint a *Fanni hagyománya* megírása előtt tíz évvel megjelent német történetet. A história alapját más források is feltárták. Már Heinrich Gusztáv utalt az *Allgemeine Deutsche Bibliothek* 1787. évi 71. kötetében, a 2. számban megjelent ismertetésre. Ebben a következő kis könyvet ismertették, amely szintén e történet feldolgozását tartalmazta:

Fanni, die den 14-ten Wintermonate 1785 in München von Frauensturm stürzte. Ein Traumgeschicht von Anton Baumgärtner, Auditor des Churf. Leibregiments. München, 1785.

De jelent meg ugyanebben az évben Nesselrode elbeszéléséről egy ismertetés a jénai *Allgemeine Literatur Zeitung* 1785. október 28-i, 256. számában is. Heinrich Gusztáv ezt is említette idézett tanulmányában. Mivel úgy gondolom, hogy nagyobb a valószínűsége annak, hogy e, Kármán idejében hazánkba is járó újságok és folyóiratok kerültek Kármán kezébe, mint maga a Nesselrode-féle történetet tartalmazó könyvecske, azért nem érdektelen ezeket az egykorú lapokban megjelent, s e témával kapcsolatos közleményeket is számba venni.

Az *Allgemeine Literatur Zeitung* jelzett rövid ismertetése így hangzik:

„Schoene Wissenschaften.

Augsburg, bey Stage: Die Leiden der jungen Fanni, eine Geschichte unsrer Zeiten in Briefen von F. G. v. Nesselrode. 80 S.

Man erinnert sich aus dem Journal von und für Deutschland des baierischen Fräuleins, das, weil die Ihrigen ihrer Liebe Hindernisse in den Weg legten, sich von einem Kirchturm beabstürzte. Dies nennt Herr v. N. einen Pendant zu Werther's Geschichte, aber seinen Roman, den er daraus gemacht, kann man nicht einen Pendant zu Göthens berühmte Werke nennen. Gut also, dass hier nicht zwey Bände, sondern nur fünf Bogen darüber geschrieben sind. Es sind Briefe zwischen Fanni und ihren Liebhaber, worinnen sie ihre Leidenschaft so büchermäßig ausdrückt, und er sie durch so abgenutzte Vorstellungen von der Schwärmerey zurückzubringen sucht, dass die Verfertigung dieses Romänchens wenige Stunden gekostet haben mag.“⁴

A cikk elején említett *Journal von und für Deutschland* közleménye az 1785. évfolyam (7. Stück)

¹ *Fanni hagyományainak eredetéről.* = Kisfaludy Társaság Évtalajai. Új folyam. 16. k. 1880/81. 193–204.

² *Kármán József.* Bp. 1954. 73.

³ *Deutsche Literatur Lexikon.* Biographisch-bibliographisches Handbuch. 11. Bd. Bern–Stuttgart, 1988. 130–131.

⁴ *Allgemeine Literatur Zeitung* 1785. Bd. 4. Nr. 255. Okt. 27.

1–16. lapján jelent meg, a következő címmel: *An das Publicum, über die Broschüre „Die Leiden des jungen Fanni“*. A közlemény egy ichtatti nő anyjának (egy bizonyos Frau von Heppensteinnek) és férjének a leveleit tartalmazza, melyek a per aktái között voltak.

Az eddigieknél is nagyobb valószínűséggel olvashatta Kármán azt a munkát, amely közvetlenül a *Fanni hagyományai* születésének éve előtt, 1793-ban jelent meg, és éppen ezért feltételezhető, hogy e kiadvány hívhatta fel a figyelmét a témára. A mű a következő:

Biographische Skizzen von Selbstmördern, als eine Nachlese zu den Biographien der Selbstmörder. Leipzig u. Berlin, 1793. 118 S.⁵

A kiadvány 9. és következő lapjain található Fanni von Ichstatt három levele, mégpedig kettő vőlegényéhez, Franz von Vincentihez és egy testvéréhez, Maria Magdalénához.

Sajnos e kiadvány nagy könyvtárainkban nem található, ezért talán nem lenne fölösleges a németországi nagyobb gyűjteményekben utánanézni. Nem lehetetlen, hogy új fogódzót adna Kármán *Fannijának* indítékaihoz.

KÓKAY GYÖRGY

Bethlen Imre levelei Aranka Györgyhöz. Bethlen Imre korának vitatott alakjai közé tartozott; mára már az elfelejtettek népes táborából kell kiemelni azt az arisztokrata ifjút, akinek a születési ideje és helye is ismeretlen: némi hibaszázalékkal állíthatjuk, hogy született a 18. század hetvenes éveinek elején. Fogarasi Sámuel önéletírásából tudjuk¹, hogy a jól nevelt Bethlen testvéreknek, Imrének és Sándornak (1777–1863) és a többi arisztokrata tanulóknak is köszönhető, hogy 1792-ben a marosvásárhelyi református kollégiumban újra megengedték a diákok „komédiajátszását”. Biztak benne, hogy az arisztokrata tanulók nem esnek korábbi társaik bűnébe, és nem fogják „kiszatyrizálni” az udvart, vagy a városi tanács tagjait. Az édesapa, Sándor gróf 1793. november 3-án halt meg; a nagyobbik fiú, Imre egy színdarabban akart kedveskedni édesanyjának, Bethlen Karolinának: Ayrenhof után szabadon lefordította „*A posta tzug vagy A nemes gondolkodo indulatok*” című darabját, „a fordító költségével nyomtatott” „Marus Vásárhelyen Nagy Ajtai Huszár Antal által”; szép ajánlással: „nekem Kedves Aszszony Anyámnak Ó Nagyságának alázatosan és fiui engedelmességgel” – írta 1793. december 31-én, a cenzúra által végülis 1794. március 2-án jóváhagyva. Több mint egy évszázaddal később derült ki, hogy a marosvásárhelyi kollégium diákja még egy színdarabban kísérletezett: „*A szép Abellina avagy A bölts öreg*” című darab a szerző nevének feltüntetése nélkül került a marosvásárhelyi Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság gyűjteményébe; Jakab Elek, a Társaság egyik első történetírója „Kézirat 4-drét 144 l. irva. Szerzője ismeretlen...”-megjegyzéssel sorolta fel a Társaság akkor még fellelhetett kéziratok között.² A német románból készült „érzékeny játék” kéziratban maradt, s csak jóval később, már századunk elején tudták felderíteni a szerző kilétét. Perényi József még láthatta a kéziratot a katolikus liceum könyvtárában, és így maga is meggyőződhetett arról, hogy Bethlen Imrét a kolozsvári magyar színház biztató indulása ihlette meg, s az előszóból kiderül, hogy a fordító-átdolgozó bízik az erdélyi színészet jövőjében. – Művét

„A szerző úgy nézi mint egy próbát, s annak fogyatkozásait a türelmek palástyával befedeztetni kéri, de a kik természetek szerint hibákat keresgélni nagyító üveggel ezen kis szerzeménybe akarnának, azoknak azt javasolja, hogy tulajdon szerzemények által igazítsák meg őket. Így mind ő tanúságot vehet, mind pedig a Nemzeti Játékszín ujj eredeti Játékdarabokkal ékeskedik...” – idézi Perényi a színdarab előszavát.³

A még Marosvásárhelyen tanuló Bethlen Imre természetesen kéri felvételét a városban 1793. december 3-án létrehozott Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság tagjai sorába. Az 1794-es tanácskozásokon,

⁵ GOEDEKE, Karl: *Grundriß zur Geschichte der deutschen Dichtung*. Bd. IV. 3. Abt. S. 179.

¹ FOGARASI Sámuel: *Marosvásárhely és Göttinga*. Kriterion Könyvkiadó, 1974. 105.

² JAKAB Elek: *Aranka György és az Erdélyi Népmívelő és Kéziratkiadó Társaság* = Figyelő 1884. 51.

³ Egyetemes Philologiai Közönlöny 1917. 320–322. A szerző tévesen írta Bethlen Imre édesanyja nevét, aki nem Zsuzsanna, hanem Karolina volt.

a társaság ülésein többnyire már jelen van ő is⁴ — mindez jó útravaló a németországi tanulmányutazás előtt. A részleteket ugyan nem ismerjük, de a korábbi forrásokból tudjuk,⁵ hogy 1795 szeptemberében már Jénában van, onnan jelentkezik első ízben levéllel Aranka Györgynél. Sajnos ez a levél egyelőre nem került elő, viszont különböző helyeken fennmaradt a németországi évek 5 további levele; főleg Göttingából írottak, és kettő Frankfurtban íródott. Az itt közlésre kerülő utolsó levél 1813-as keltezésű, egész más indítatású; itt már főispánként szól Arankához. A külföldről érkezett levelekből felsejlik széles körű érdeklődése; valamint az a tántoríthatatlan szándék, hogy kinti munkával is segítse a marosvásárhelyi társaság munkáját. Fogarasi említett önéletrésztében is többször szól Bethlen Imre göttingai napjairól. Ekkoriban a magyarok közül számosan látogatják a göttingai egyetemet, szép számmal vannak körükben erdélyiek is. Bethlen Imre kiemelkedik közülük széles körű érdeklődésével; a történelmi stúdiumok iránti érzékenységgel.

A híres erdélyi magyar „göttingások”: Gyarmathy Sámuel, Bolyai Farkas, Körösi Csoma Sándor sorát gazdagíthatta volna, ha nem lett volna benne nagyobb a közéletben való részvétel vágya. Hazatérése után a közéletben kap magának szerepet. A marosvásárhelyi Társaságban már nincs aktívan jelen, igaz néhánéha előfordul a neve az adakozók között. Ércgyűjteményét is a Társaságnak adta; az erdélyi református egyházban meghatározó szerepet játszik, és gyorsan halad előre a politikai ranglétrán: 1805-ben királyi kamarás, 1807-től a királyi táblán számszerűtlen ülnök, rövidesen Küküllő megye főispánja, s ekkoriban már régóta a nagyenyedi református kollégium főgondnoka. Alapítványokat tesz közcélokra: gyűjt a székely származású határőr ifjak továbbtanulásának biztosítására; adományoz a testi fogyatékosok számára létesített alapba, kezdeményezi könyvnyomda megszerzését az enyedi református kollégium számára. Ez mégsem tűnik elegendőnek a teljes népszerűséghez: sokak számára a történet, a hiú becsvágyat testesíti meg, aki úgy jut előbbre a ranglétrán, hogy közben nem tartja be a közbeeső fokozatokat; sokan azt sem tartják javára irándónak, hogy Ferenc császár 1817-es erdélyi körútya során egyike a lelkes kísérőknek; és éppen Alsó Fehér megyében, Nagyenyeden vannak gondok a fogadtatás körül; s mintha a látogatást sem egyértelmű alattvalói lelkesedés övezné. Ezzel magyarázzák a császári döntést, mely szerint Alsó Fehér megye főispánjának éppen gróf Bethlen Imrét nevezte ki, s közben magas kitüntetéssel méltányolta addigi munkáját. A korabeli sajtó többször hírt ad Bethlen Imre közéleti tevékenységéről; rendszerint méltatja a császár iránti hű hazafit, legalábbis a *Hazai és Külföldi Tudósítások* és a bécsi *Magyar Kurir* több ízben így írt róla. Ezt természetesen nem mindenki értelmezi egyértelműen. A nagyenyedi beiktatásra 1817. december 18-án ünnepélyes pompával kerül sor, ahonnan természetesen az éppen arra utazó kolozsvári Nemzeti Játékszín tagjai sem hiányoztak, akik *Az igazság jutalma* című darabot adják elő a kinevezett tiszteletére.⁶

Bethlen Imre megítélése akár kitűnőnek is mondható a korabeli sajtó szerint; a körülötte fortyogó ellentétes megítélésekből viszont Kazinczy széles körű levelezéséből értesülhetünk. Kazinczy csak jókat tud írni róla — és ezt meg is teszi számtalanszor —, mert 1816-os erdélyi utazásai során Bethlen Imre Kazinczy Ferencet is megkülönböztető figyelemben részesítette. Több napon át vendége volt az író Bethlennek, aki nem feledkezett meg Kazinczy kíséretének ellátásáról sem. Külön intézkedett arról, hogy a Nagyenyedet is felkeresni akaró Kazinczyt megfelelő szívélyességgel fogadják a kollégiumban; hogy annak nem kevésbé híres könyvtárát is meg tudja szemlélni. Vajon hány magyarországi főispán tenné meg ezt a gesztus-sorozatot egy erdélyi író irányába? — veti fel a jogos kérdést számtalan levél írójának. Még az utazás évében siet papírra vetni Kazinczy erdélyi úti élményeit; de egy kézirat útja megjelenéséig beláthatatlan. Ebben némileg Kazinczy is ludas, nemcsak az aggályoskodó cenzúra. Többeknek elküldi kézirátát, főleg erdélyieknek, hogy idejében tegyék meg észrevételeiket. Észrevételek szép számmal vannak, nem ritkán éppen Bethlen Imre személyét illetőleg, mert nem mindenki tud osztozni a gróf iránti lelkesé-

⁴ JANCsó Elemér: *Az Erdélyi Magyar Nyelvművelő Társaság iratai*. Akadémia Kiadó, Bukarest, 1955. 153, 155.

⁵ PERÉNYI József: *Aranka György magyar nyelvű művelő társasága* = ItK 1918. 39.

⁶ *Hazai és Külföldi Tudósítások*. 1818. január 14. (4. sz.)

désben. Az aggályoknak leginkább Döbrentei Gábor ad hangot, aki mások véleményére is támaszkodik. Döbrenteivel szemben Cserey Farkas inkább Kazinczy véleményét osztja, amikor leszögezi:

„Hogy gr. Bethlen Imréről ditséretesen irsz, aszt tökéletesen jól cselekszed — eö egy szeretetre, tiszteletre érdemes fia Hazánknak, kibe mint mindnyájunkba vannak ugyan gyengeségek, de szép része fejül mulja azokat, és így meg különböztetésre bizonyosan méltó...⁷”

Döbrentei többekre hivatkozik: Gyulay Lottira, gr. Vass Sámuelnéra (korábban Csáky Jánosné volt!) — és rokona is Bethlen Imrének. Egyik levélíró azt írja Vassnéról, gúnyosan, hogy nem csak a lelke, a teste is ki van művelve alaposan... Döbrentei még 1817. október 9-én veti papírra: „...Ha csak ugyan kiadod dicsérő epithetumaidat, azt többen fogják olvasni velem együtt kedvetlenséggel...⁸ És már túl vagyunk az említett áthelyezésen és kitüntetésen, amikor Döbrentei 1818. február 6-án nyomatékkal leszögezi: „Hidd el nekem, Erdélynek legnagyobb része előtt nem leszzs kedves, ha azt az embert nagyon dicséred...⁹ Kazinczy erdélyi élményeinek az ismételt átdolgozására kényszerül; s az *Erdélyi Levelek* egy kései kiadója — Abafi Lajos¹⁰ — legalább tizenkétszeri átdolgozását számolja össze e műnek. Így — amikor végre az Erdélyi Leveleket végre sorozatosan közölni kezdik — 1831, Kazinczy halálának az éve. A könyvvé formált kézirat hatását már nem tudta felmérni. És bizony időközben Bethlen Imrével is történt egy s más. 1822-ben lemondott főispáni tisztségéről; bizonyos utalások alapján arra következtethetünk, hogy feltartóztatatlannak tűnő előmenetelének a katolikus püspök ellenvetése, vagy aktívabb közbelépése vetett véget.

Bethlen Imre, miközben változatlanul megmarad a nagyenyedi kollégium főgondnokának és anyagi támogatójának, élete utolsó éveiben figyelme újra a történelem felé fordult. Vidéki magányában — mint-ha visszatérnének lobogó ifjúságának háttérbe szorított eszményei. Történelmi dokumentumokat gyűjtött, a tanítás szándékával akarja átnyújtani az ifjú olvasóknak. 1829-ben megjelenteti *Második Rákotzi György ideje* című történelmi dolgozatát és hozzá mellékel kiegészítésül korabeli kéziratok okleveleket.¹¹

Könyvének bevezetőjében írta:

„Magamat semmi tekintetben Hazám történelmi Írói közzé számlálni ugyan nem törekedtem; de azomban Hazánk történeteinek jobban lehető felvilágosítását, az arra szolgáló Okleveleknek, Kézírásoknak valahára sajtó alá lehető adását, és történeteinknek anyai nyelvünken való tellyesebb kidolgozását szivesen ohajtván; erre az ahöz értő, érdemesebb Hazámfiat, jó szível serkenteném: azt is hiszem, hogy a történeteknek több időszakaszokban részenként, való, s felosztott, a Kézírások s Oklevelek szorgalmatos használásával való kidolgozása könnyitené azt a nagy munkát, mely szerént valahára meg születettnek a Magyar Nemzetnek, Erdélynek, s az egész Magyar Királyságnak történetei, valódi kidolgozása. Mellyet anyai nyelven ohajtanék olvasni akkor, a midőn az Angol, mind a Német és Frantzia nagy nemzetek, történeteiket mindenkor született nyelveken irták, és egy igaz Magyarnek, anyai magyar nyelvét illik és kell a legjobban tudni.”

Bízik benne, hogy mint írta — „a közelebbé téli komor némely napok estvéjén” irt gyenge szüleményét olvasva az ifjak nem maradnak érzékeltelenek; hiszen művének egyik célja: „a Magyar Ifju szívében még ifjúságában ébresztődjék a Hazája történeteivel valódi megismerkedésre a tűz...”

A szándék gyönyörű; méltó az egykori marosvásárhelyi Erdélyi Magyar Nyelvmívelő Társaság eredeti célkitűzéseisehez; s ha felejthető az egykori főispán, és számos titulus viselője; de nem felejthető annak az erdélyi arisztokratának az emléke, aki jobb pillanataiban — mint erre a közlésre kerülő hat levélből öt a bizonyíték — a nemzetét akarta szolgálni. 1834-ben bekövetkezett halála egy tanulságos, vitatható karrier végére tett pontot. Olyan karrier ért véget, amely szerencsés pillanatokban kapcsolódott a Nyelvmívelő Társaság történetéhez.

⁷ *Kazinczy Levelezése. XV. 3492. sz. levél.*

⁸ *Kazinczy Levelezése. XV. 328. 3495. sz. levél.*

⁹ *Kazinczy Levelezése. XV. 473. 3554. sz. levél.*

¹⁰ Abafi Lajos (1840–1909) kiadó, könyvkereskedő, író. Ő is megjelentette az *Erdélyi Leveleket*.

¹¹ A kötet Nagyenyeden 1829-ben jelent meg. Az esetleges bevételt diákpályamunkák jutalmazására akarja fordítani.

1.

Bethlen Imre levele Aranka Györgyhöz

Göttinga 2^a 8^{bris} [október] 796.

Kedves Méltóságos Ur!

Rég vagyok válaszszal adosa, és szégyelve is fogom mostan az pennát kezembe. De hijába az dolgoknak el bomolhatatlann körünlállásai éngemet még mostan sok igyekezetembe kötve tartanak. Nem is töltöm azért mentegetéssel leveletem, hanem egyebekhez fogok.

Eleget voltam rajta hogy az Schlötzer Szászok Historiáját¹² az Méltóságos Urnak le küldhessem, — de nem lévén még az munka készen lehetetlen volt eztet meg-keríteni mind az Bibliopolámnál mind pedig az Auctornál eleget zörgettem, de nem akarják az munkát még közre bocsátani és azért ebbe ez uttal sajnálva kell jelentenem, hogy nem szolgálhatok.

A'mi illeti az másik dolgot, t.i. némely extractusoknak készítését és ezutánira is fel álló Institutumnak állítását ebbe hasonló szerensétlen vagyok, — mert magam is az több itten levő Hazafiakkal kéntelen meg-valom, hogy bizony itt arra nints ideje az embernek; nem is láthatom által hogy azonn Institutum ha mostan fel allana is, hogy nyerhetne allandóságokat a'midőn némelykor Göttingában egy Erdélyi sintsen némelykor pediglen a'kik vagynak is olyan különböző gondolatu, képzeletü, és tzelu ifjak hogy azokat bajosan lehet egy tzelra állandoul figálni. — Kérem pedig kedves Méltóságos Ur ne tulajdonitsa ezeket az nem akarásnak részemről, hanem tsupán az dolog kivitele lehetetlenségének. — Mindazonáltal nem kell eltsüggedni mert én fogok (betsületemre fogadom ha az Isten élet) ezenn szükségen segíteni, úgy hogy nálla haza menetelemmel és azután is mindenféle köz haszonra tzelozo Instutumnak le irását, ide tzelozo hónapos Irásokat etc. meg lehet kapni az Weigel Magazinumját is le fogom vinni; Nékem az egészsz Magyar Litteraturáknak fel segítségére ujj plánumom vagyon, a melyet az maga idejébe az Méltóságos Urnak meg fogok jelenteni, és az Méltóságod és más szelemes jo szívü hazafiunak igyekezetek által ki akarok vinni; — itten Német Országon meg-vetem ennek az básissát, és remélem minthogy az igyekezetem köz haszon és semmi elérhetetlen tzelt magában nem foglal — nem fogok szerensétlen lenni — Annyival is inkább, mivel én itten tsak azt értem hogy a jó izlés közönségesebbé légyen, és mod adassék mind az írásra mind pediglen olvasásra, mert többek még századok mulva is (igy álván az környül állások) sok okokra nézve remélni nem lehet és azért is, hogy az ember tsak valami keveset is bizonyoson elérhessen erre igen sok *áldozatok* kellenek, melyekre ha nints kedv úgy az igaz hogy senki is nem segíthet. — Kevés idő az a'melyet még idegenn földön fogok tölteni, mert legfeljebb esztendő mulva szándékom nékem otthonn lenni, — addig azért activitásba telyességgel nem, léphetem, gondolom pedig környül állásaim éngemet excusálni fognak. — Mostani kérésem pediglen az is hogy ezenn én tzelomról méltoztassék az Méltóságos Ur halgatással lenni, mert nem akarok *triumphum cavere ante victoriam* és még sok akadályok alá vettete pium desideriamon is ez nékem.

Az Társaság Munkájának ki jövetelét örvendem, nagyon szeretném pediglen ha az többi darabok is hamarébb követhetnék; — az két Írásba levő Irások ki adását munkálodo Társaságnak igyekezetére az ide valo Tudosok nagyon attentusok, — bár tsak sietnének az irások ki adásával vagynának pediglen arra itten hogy az Magyarul irt Irások Deák fordításban is adatnának ki, — de nem tudom hogy ez találna elég vevőkre én ezután attentus fogok lenni, ha valamely Német Országi Thecában valami Magyar Historiara használható M[anu]s[cri]ptumot lehetne találni, meg eddig egyresem akadhattam.

Éngemet nagyon el-kötelezne az M[é]ltóságos] Ur, ha az 1794től fogva ki jött Magyar daraboknak listáját az könyvek rövid Jelentésével együtt kezembe küldhetné, — mivel itten egy Ujság ki adoja nagyon ohajtana az Magyar Litteraturából valamit közönségessé tenné, én szegénynek tudatlanságom miatt nem

¹² A. L. SCHLÖZER (1735–1809): *Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen*. című kötetéről van szó, amely sok vitát okoz a későbbiekben.

szolgálhatok. — Az mi Göttingánk valamiképpen eddig is; az háborunak semmi következését nem viselte úgy most is csendes; magam ajánlása mellett maradok

Kedves Méltóságos Urnak

alázatos szolgája
Bethlen Imre

(L: másolatban OSZK Kt. Levelestár.)

2.

Bethlen Imre levele Aranka Györgyhöz

Kedves Méltóságos Ur!

Én az ígért Leveleket rég várom, — de látom nem jönnek, — addig pedig nem tzelom az tudva lévő dologban fundamentaliter mozdítani, — kérem írjon kedves Méltóságos Ur ohajtom az Levelet. — Én a' mit tehetek meg próbálom, nálam részemről az akarat és igyekezet is meg vagyon, tsak mi főbb ezenn indulatakat meg-tudjam nyerni. Ujj esztendőt és vig fársángot kívánok: — az Schlözer Historiája egy néhány hetek alatt fel szabadul az nyomtatásból, 's mihent alkalmatosság lessz küldök de talám még hamarabb kaphatni Hochmeisternél¹³ mert egy néhány száz Exemplárt egyenesen oda küldenék, erről is bővebben fogom tudósítani.

Magam ajánlása mellett maradok

aláz[atos] szolg[á]ja
Bethlen Imre

Gött[inga] 24^a Decz. 796.

Gyármathinak¹⁴ a Körösi iránt való tzeljút az Jelentésekből láthatta; és nem tudok hozzá mivel az munkát nem esmérem; De én minden embert tsak némely dolgokra gondolom születve lenne, — és egy Grammaticus az Historicussal nem egy.

Méltóságos Aranka György Urnak

3.

Bethlen Imre levele Aranka Györgyhöz

Göttinga, 15^a Januarius 797.

Méltóságos Tabulae Andressor Ur

Kedves Barátom Uram!

Vettem az M[é]l[í]t[os]ságos Urnak nékem accludált és az egészsz Magyarorságnak irott érdemes Levelét, — nem mulattam el az Atyafiakkal közölni. — Sajnálom hogy egészsz válaszszaal nem udvarolhatok, irok ugyan — de tsak magam képébe, és írjon a kinek tetszeni fog esmét ilyen után. Azt tartom értettem az M[é]l[í]t[os]ságos Urnak egészsz Levelének értelmét, és hiheti hogy ha tüllem függet volna az lehetőségig mindent realisáltam volna; Azoknak neveket a kik az munkába részt akarnak venni ide irom. Dr. Gyarmathi; Lengyel Josef¹⁵ (ez Magyar ország), Körmötzi János,¹⁶ Antal János,¹⁷ Fogarasi Sámuel¹⁸ és Bethlen Imre. — Láthatya az M[é]l[í]t[os]ságos Ur hogy e szerint mely kevés számra az a mely magát az tzelra ajállya; Így nem pediglen az mi Institutumnak, hogy ezek közül mindegyik bizonyos szackba fog dolgozni; áll pediglen az munka, recensioiból, extractusokból, anzeigekből, és a kinek tetszik elme Darabokból is.

Sokat az M[é]l[í]t[os]ságos Ur ezenn Institutumtól nem várhat, reméllem 2 holnapok mulva valamit fogunk leküldeni. — A mi magamat illeti, én ugyan részt veszek az dologba addig mig egyszeri munka

¹³ ifj. Hochmeister Márton nagyszebeni és kolozsvári nyomdász, könyvkiadó (1767–1830).

¹⁴ Gyarmathi Sámuel (1751–1830) híres nyelvész kétszer töltött hosszabb időt Göttingában.

¹⁵ Lengyel József (1770–1822) Göttingában tanult, később professzor lett Debrecenben.

¹⁶ Körmötzi János (1762–1836) későbbi unitárius püspök.

¹⁷ Antal János (1767–1854) később professzor Marosvásárhelyt.

¹⁸ Fogarasi Sámuel (1770–1830) tanító, pap, esperes; göttingai önéletírását idéztük már.

le megyen, de az után eztet nem tehetem, mivel három holnapoknak elmulása után el-fogom Göttingát végképpen hagyni. Remélem pediglen, hogy haza menő utamba oly Ideákat, és dolgokat gyűjthetek magamnak a melyeknek közlésénél az M[éltóság] Ur[nak] egy két jó órát szerezhetek. Látya kedves M[éltóság] Ur, én mindent el követtem, és sajnálom hogy ily kis effectussal, kimondom pediglen hogy azonn Atyafiak a kik azután szándékoznak Institutumot fel állítani lehetnek boldogabbak, én miként áll fel el-menetelem után ez az Institutum nem tudom, mert a kik magokat réá vették vagy részint el-mennek tavaszon, végye tehát az M[éltóság] Ur, az mi igyekezetünket mind egy példa gyanánt inkább mindsem valóság gyanánt.

Az Ide valo Thécába lévő Magyar Hist[oriához] tartozo könyveknek Listáját már régen hogy magam igenn accurate le-irtam, ezzel szolgálok le menetelemmel. — Tegnap estve is 4 órát voltam egymás után *Schlözernél* és magát nékem az egészsz munkája iránt expectuálta. Ő azt mondja hogy semmi uj *Manuscriptumokat*, vagy Actákat nem használ, hanem tsupán az Pray, és Katonába lévő *Urkandeineket* szedi és rendezi tzélja szerint, és a midőn ezenn régi könyvekből dolgozik uj dátumokat hozz ki, beszédét ezzel rekesztette bé Schlözer: „ich schmeichele mir, hiedurch ein Kleines Verdienst um die Ungarische Geschichte zu haben^{59*}”. Denique az munka Husvétra leszsz készen, nevezetes Praefatiot irt eleibe, ez-tet ide adja nékem négy hét mulva és akkoron postát mindnyárast le fogom küldeni. Tehát nintsen mit conferáljon az ember az Schlözer könyvére nézve mivel ilyen esméretes sousokból [?] dolgozik. Egyéb-ként nékem az Magyar Hist[oria] tzéлом szerint valo Tudomány és a mint arra nézve segíthetek el-nem mulatom. — Hanem az ily munka nagy fáradságot kívánn és főképpenn időt, az nagy Cornides¹⁹ másod-szor járta meg az Academiákat; — Szeretném tudni pediglen hogy Cornides menyire ment, tudositson kedves M[éltóság] Ur. — Hát az M[agyar] Ny[evl] Mi[velő] Társaság munkájából az Göttingaiak egy Exemplart sem kapnak? Az *Schézius* ki jött munkáját Schlözernél láttam és ő is nagyon ditséri. Magamat M[é]l[tosá]g os Ur barátságába ajánlám állando tisztelettel maradok

engedelmes Szolg[ája] Barát[ja]
Bethlen Imre

* (a német szöveg fordítása: „én gondolom, hogy ezzel hozzájárultam a magyar történelemhez...”)

(L. MTA Kt. M. Irod. Lev. 4. r. 3. sz.)

4.

Bethlen Imre levele Aranka Györgyhöz

Kedves Méltóságos Ur!

28^a Februarii irott Levelét az Társaság munkájának egy darabjával egyetembe nagy örömmel vettem. — és aztat az Thécába bé adni el sem is mulattam. — Kár hogy az az Hochmeister olyan el-szenvedhetetlen typosok és formában nyomtattatta ezenn munkát.

Oly szerentsétlen vagyok hogy az ide valo tudva levő igyekezetemnek semmi effectumával nem ditsekedhetem, — mert azonn egynéhányon és kik segítségeket ígérték vala, egy részről az történettől más részről pediglen az nem akarás által egészszzen meg-akadályoztattanak, — én rolla nem tehetek — én már az egészsz dolgot közelebből Dr. Gyarmathi Urra bízam, — majd ha fel jönnek G. Teleki²⁰ és Zeyk Urak²¹ ha tetszeni fog igazithatják. —

Mostanában az uti készülteimmal bajlodom — és oly szerentsétlen vagyok hogy éppen egy darab időtől fogva ujjanon el-vagyok betegesedve, de reméllem az utazás hasznomra fordul.

Gondolom Juniusba Bétsbe meg-érkezem, — ha valamit parantsol az Mlgos Ur tiszta örömmel telyesitem, — tsak hogy ha pénzbe kerül — az subsidiumot jokor szolgáltatassa kezembe. — mert ezenn

19 Cornides Dániel (1732–1787) történetíró, forráskritikai tevékenysége jelentős volt.

20 Nem tudni, melyik Telekiről van szó.

21 Zeyk János később udvari tanácsos, rövid életű volt, Bécsben halt meg.

excusatiot egy lemenő embernek környül állásai meg-kiványák. — Innét circa Husvét tályékán van szándékom el-indulni — Meg engedjen kedves Mlgos Ur az én mázlásámnak, — de igen sok dolgaim vagynak — Magamat Barátságába ajánlott maradok
(Göttinga) 2^b Apr. 797.

alázatos szolgálja
Bethlen Imre

PS. Hogy Elek²² le menő szándékkal volna abba ő maga semmit is nem tud. — Antal uram tiszteli a Mlgos Urat,
(L: másolatban, OSZK Kt. Levelestár.)

5.

*Bethlen Imre levele Aranka Györgyhöz*Frankfort 12ⁿ May 797

7ⁿ April irott Levelét nagy örömmel vettem kedves Méltóságos Ur! — és engedje meg hogy én irhasak vagy két szót, — tsak oly röviden a'mind ezt mostani környül állásaim magukkal hozzák.

Én az fényes és nagy kereskedésű Hámburgba voltam és tegnap ide szerencsésenn meg érkeztem, még pedig az egész nap mind az Frantzia Armadián utaztam keresztül; ditsekedhetem az igaz tegnapi expententiámmal, és elhiszem sokan irigyelnék ezenn szerentsémet, — audaces fortuna juvant; — Remilgetem többet fogok hallani arról a'mit láttam és látok: — Itt Frankfortban Cs. Királyi sereg vagyon, és 1 1/2 órára álnak a Frantzuk, az Nidda vize választtya el az két Táborn; — de az város szüntelen tele van Frantziákkal, maga Hoché is gyakran benvan; — az cs. k. katonaság már vissza felé kezdett menni Wirzburg felé, az Frantzokis rövid időn vissza felé fogják magukat vonni, tsupán forsostul maradnak némely helyt. — kedden érkezett meg az Parisi parantsolat Hoehehoz az békességről és imárom az iszonyu contributiok és rablások (melyek az hitelt felyül mulyák) remélhető meg fognak szünni; — Az Frantzok nagyon kezdettek hirtelni hogy ők Hanoverára akarnak masirozni hogy így ezáltal is Angliát békességre kényszerítsék; az igaz hogy ők sok mindenféle utakat akarnának el-hiszem el-követni tsak hogy végre Angliát is kényszeríthessék. — mostan az Prossus Udvar taz egész Fr. seregnél nagyobb garalyák, és valóban sokkal inkább szeretnének az Prussusal hadakozni mintsem vélünk. — Meg engedjen kedves Mlgos Ur hogy eféléket tudok tsak írni, innét tsak ilyeneket lehet. Egy néhány hetek alatt reméllem Betsbe meg fogok érkezni, a honnat léssen szerentsém Levelemmel udvarolni; Méltóztassék kedves Mlgos Ur az ide zártott megküldeni; Magamat tapasztalt barátságába ajánlott allandoul vagyok

alázatos szolgálja
Bethlen Imre

Sietve

PC, Innét M[oguntia]²³ tziába, és onnét Manheim felé szándékozom.
(L: másolatban, OSZK Kt. Levelestár.)

6.

Bethlen Imre levele Aranka Györgyhöz²⁴

Méltóságos Tab[ulae] Reg. Actualis Assesor Ur!

A Télen mult Esztendeje Kolosvárt létemre Három cselédemnek kiknek ketteje kétségtelen hozhatatlan nemes Emberek, és ezeknek egyike tisztartom, a másik camerkinerem és nem Liberális cseléd, az Harmadik pedig köz Ember és kotsisom; bizonyos egybejövetel lévén valamely Publis Cancellisták-

²² Bethlen Elek (1777–1841): őt kísérte Fogarasi a külföldi, köztük a göttingai tanulmányutakra. Aranka vele is levelezett. Nem sokra becsülte Aranka költői tehetségét. Később főleg német nyelven publikált.

²³ M[oguntia] = Mainz latin neve.

²⁴ E levél eredetileg az Endes család birtokában volt több, Arankához írott, más levéllel együtt. Az Endes család levéltára az Országos Levéltárba került, ott égett el 1945-ben. Jancsó Elemér 1943-as másolatában maradt fenn.

kal, a történet úgy hozta, hogy azon cancellisták két Legényemet embertelen maguk viseletekkel meg támadták, sőt meg is pofozták, elébb állva egy Grosz nevű ugyan tsak Publis cancellistán, talám éppen méltatlanul ártatlanul egy néhány ütést tettenek, jól lehet pedig ezen cancellista Urnak ma leg kisebb baja sintsen, és ép egészséges legyen; még is mindazonáltal a Kolosvári Magistratus előtt, Legényeim meg pereltetve az említett Magistratus pedig nem tekintve sem azt, hogy az Insurgens Cancellistának semmi baja, sem azt, hogy az Alperes Legényemnek ketteje az előtte producált ellen mondhatatlan hitelességű Levelet bizonyítása szerint valóságos Nemes Emberek és a Criminális pracsisnak értelmétől is eltávozva oly iszonyu terhes Itéletet hozott ellenek, hogy a leg vérengzőbb gyilkosok ellen is elég lett volna. Ti. Homagi Uramat, 3 esztendei rabságot, minden különbség nélkül [.....⁺] ítélte. Kivánván azért én a Történetet és éppen nem szántsándékos tselekedet sokkal fejül halado büntetést magába foglaló mostoha Itéletet, felsőbb Birói bővebb el látás eleibe terjeszteni a Méltóságos Királyi Táblára fel hivatam. Nem tzelom Méltóságos Ur én nekem az, hogy ezen történetet hiba az én tselédemre büntetlenül hagyattassék, sőt kívánom én is, hogy az igazság kiszolgáltassék, mindazonáltal a midön látom, hogy a bün és a büntetés között illy nagy rendkívül valo valóság vagyon, és hogy a nemesi praerogativa a Nemtelen Sorssal azon egy sorba tétetetik és mint valóságos Hazafi képzelvén ennek kedvetlen következéseit nem tehetem, hogy Allperes Legényeimnek illetékeppen mesterkéltetett ügyeket ne védelmezzen. Kérem ezért a Méltóságos Urat, méltoztassék ezen ügyet kegyes szivére venni, és említett Legényeimet az igazságig pártfogolni.

Meg különböztetett tisztelettel levén
Méltóságos Urnak

alázatos Szolgája
Bethlen Imre

18^a Juni 813.

(Címzés:) Méltóságos Zágoni Aranka György Urnak Nemes N. Erdély Országai M[éltosá]gi Törv[ény] K[irályi] Tábla Act. Assesorának tellyes tiszttel
M.[aros]Vásárhely.

(Aranka György saját írása a levélen: Gr[of] Bethlen Imreh Ur levele. Vettem 20. Juni 1813. Hozta Tolnai prectur Ur. 21. Válaszoltam.

ENYEDI SÁNDOR

A kormány befolyása a politikai sajtóra Zalaegerszegen az 1930-as években. Az 1930-as években a Zala megyei sajtó rendszeres kormánytámogatásban részesült. A sajtóalapból a támogatások tényleges eljuttatása a lapokhoz a következőképpen történt. A sajtóosztály közvetlenül, egy összegben küldte el a pénzt a szubvencionálni kívánt lapoknak, de a főispán kezéhez. Zala megyében ez idő szerint öt kormány által támogatott lap kapott szubvenciót:

Zalai Hírlap	500 P
Zalai Közölny	450 P
Tapolcai Lapok	90 P
Sümege és Szentgrót	45 P
Balatonfüred	100 P

Összesen: 1185 P¹

A pénzt a főispán osztotta el a lapok közt, és postai feladóvevényen juttatta el a lapok szerkesztőinek. Ezután az erről szóló nyugtákat bemutatta a miniszterelnökségnek.²

Választások alkalmával átalakul a sajtóélet. Minden kiélesedik. A támogatások jelentősen megnövekednek és azonnal kellenek. Így volt ez 1939-ben is. A sajtófőnök értesítése szerint a rendkívüli támogatás összege 2600 pengő, ebbe azonban már a következő havi rendes támogatás is beleértendő.

* + három olvashatatlan szó

¹ Zalavármegye főispánja bizalmas iratai 1937. január.

² Uo. ad 2/biz. 1937. sz.

Szigoruan bizalmas!

Budapest, 1938. január 5.

K e d v e s   B a r á t o m !

A "Zalai Napló" állandóan küldi, zágrábi keltetéssel olyan jugoszláv hírvagyot, amely nagyrészt a Jugoszláviában megjelenő lapok cikkeit ismerteti. Mondanom sem kell, hogy ezzel akaratlanul is a jugoszláv lapok mentalitását terjeszti a zalai olvasóközönség körében oly kérdések tekintetében, amelyeknél föltötte fontos, hogy a magyar publikum kizárólag a magyar sajtóállás szemszögéből legyen befolyásolva.

Hivél külpolitikával még Budapesten is csak igen óvatosan foglalkozhatnak a mestani viszonyok közt lapjaink, veszedelmesnek tartom, hogy a "Zalai Napló" a jugoszláv lapok véleményét, ha jószándékkal is, az olvasóközönség előtt ilyen részletesen ismertesse, arra kerlek, méltóztassál a lap szerkesztőjével beszélni és őt nyomatékosan felkérni, hogy a zágrábi keltetéssel hozott és külpolitikai anyagot tartalmazó hírszolgálatát és cikkeit szüntesse be és ezekkel a kérdésekkel csak annak az anyagnak a felhasználásával foglalkozzék, amelyet a Magyar Távirati Iroda útján kap.

Fogadd őszinte tiszteletem kifejezését, amellyel vagyok

közszéges híved:

Méltóságos
GYÖMÖREI GYÖRGY urnak,
főispán.
ZALABERGSEZEG.

János Tóth
miniszteri tanácsos,
a sajtóosztály vezetője.

Mell.

13. 1938. 1. 5.

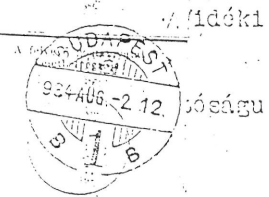
Szelvény.

Az utalványozott összeg:

A feladó neve és lakása:

feladó-magánközleménye: 4.

Bizalmas!

idéki sajtó segélyezése.

M.kir. M i n i s t e r e l n ö k U r !
K e g y e l m e s U r a n !

Fenti-cimen rendelkezésemre bocsátott összeg ki-
tészését igazoló 6 drb. augusztus havi nyugtát csatoltan tisztelettel
felterjesztem.

Egyben tisztelettel felterjesztem a Zalai Napló száma-
ra kilátásba helyezett 1500 P.rendkívüli segély első 500 pengős rész-
letének nyugtáját.

Fogadja Nagyméltóságod tiszteletem őszinte ny lvánitá-
sát.

Zalaegerszeg, 1934. augusztus hó 28.-án.

F. dr. K. dr.

[Handwritten signature]
főispán.

tetve őket, hogy a jövőben a miniszterelnökségi sajtóosztály által küldött iránycikket szorgalmasabban közöljék.¹⁰

A levél végén található az ide vonatkozó statisztika:

	januárban	kapott	közölt
<i>Tapolcai lapok</i>		3	1
	februárban		
<i>Balatonfüred</i>		3	0
<i>Sümege és Szentgrót</i>		2	0
<i>Tapolcai Lapok</i>		5	1
	márciusban		
<i>Zalavármegye (Zalaegerszeg)</i>		12	4

A főispán a székhelyén megjelenő *Zalavármegye* c. lap szerkesztőjét személyesen figyelmezteti, míg a többi lapnál a főszerkesztő útján intézkedik. Három nap múlva tehát a következő levél megy Tapolca, Sümege és Balatonfüred főszerkesztőjéhez:

„Felhívom főszerkesztő Urat, hogy lépjen személyesen érintkezésbe [itt a három lap felsorolása következik] szerkesztőjével és hívja fel, hogy a jövőben a neki a miniszterelnökségi sajtóosztály által megküldött iránycikket szorgalmasabban közölje.”¹¹

A Balatonfüred c. lap amely, mint fentebb láttuk a februárban kapott 3 iránycikk közül egyet sem közölt, június 8-án a következő udvarias, de egyben öntudatos választ küldi:

„Egyet azonban tisztelettel kérek a Sajtó Irodától, hogy a közlendő cikkeket méltóztassék úgy küldeni, hogy már szerdán itt legyenek, mert így mindig csak egy héttel később tudom azokat közölni, amennyiben a nyomda kicsiny és két napig kell az újság előkészítésén dolgozni.”¹²

De erre fel is vannak készülve.

„Ha a lapok szerkesztői azzal érvelnének, hogy a postai küldésből származó multhatatlan késedelem folytán a küldött cikkeket eredeti fogalmazásukban nem tudják használni, szíveskedj figyelmeztetni őket, hogy a miniszterelnökségi sajtóosztálynak semmi kifogása nincs az ellen, ha a cikk lényegének és gondolatmenetének megtartása mellett azon változtatásokat tesznek és úgy közlik.”¹³

A sajtóiroda tehát nem hatódik meg a kifogásokon, június 17-én keltezték a főispánnak a következő levelet, melyből való ez a néhány sor:

„...arra kérek, légy szíves odahatni, hogy kívánságom tényleg gyakorlatba is menjen. Ellenkező esetben kénytelen lennék a részükre folyósított támogatás mérvét megfontolás tárgyává tenni.”¹⁴

Ez volt tehát a leghatásosabb fegyver. Ezúttal a főispán a főszerkesztő felé még egyértelműen fogalmaz.¹⁵ További nyomát nem is találjuk az iratanyagban, hogy iránycikket nem közöltek volna megfelelően.

Többször előfordul, hogy a sajtóosztály bizonyos kérdésekben a megjelenő cikkek tartalmát is befolyásolni igyekszik vagy legalább az események beállítására hatni szeretne. A *Zalai Naplónak* szól a következő sajtóosztályi figyelmeztetés 1935-ben a szokásos úton, a főispánon keresztül.

„...arra kérek méltóztassál a lap szerkesztőjével beszélni és öt nyomtatékosan felkérni, hogy a zágrábi keltezéssel hozott és külpolitikai anyagot tartalmazó hírszolgálatát és cikkeit szüntesse be és ezekkel a

¹⁰ Zalavármegye főispánja bizalmas iratai 85/biz. 1930. sz.

¹¹ Uo.

¹² Uo.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ Uo.

kérdésekkel csak annak az anyagnak a felhasználásával foglalkozzék, amelyet a Magyar Távirati Iroda útján kap.”¹⁶

Mi történt valójában? Az újság egy az egyben átvett Jugoszláviában már leközölt anyagot és ismerette saját lapjában. A sajtófőnök szerint így a „jugoszláv mentalitást” terjeszti olyan kérdésekben, ahol pedig a magyar beállítás szerint lenne helyes közelíteni. Vagy katonai kérdésekben kívánatos lenne a sajtóosztály szerint, hogy csak olyan információk lássanak napvilágot, melyek a *Honvédségi Közlönyben* már megjelentek vagy kifejezetten katonai kérésre történik a közlésük. Nem úgy, mint annak a nyilvánosságra hozatala, hogy tartalékos tisztek vonultak be katonai szolgálatra.

Mert „Ezen közlések... azáltal, hogy idegen katonai hatalmak hírszerzésének értékes dokumentumokat szolgáltatnak egy olyan intézkedést illetőleg, mely gondos leplezést kíván, nem lekicsinylendő veszélyt rejtenek magukban.”¹⁷

1930-ban több vidéki város és község küszködött anyagi nehézségekkel, úgy, hogy nem tudta saját tisztviselőit sem fizetni. Erről szóló tudósítások szintén nem kívánatosak a miniszteri tanácsos szerint, mert

„...alkalmasak arra, hogy a külföldön az ország hitelét rontsák. Ausztriában, Németországban sőt Hollandiában és Angliában is a magyar városok fizetésképtelenségéről érkező alaptalan hírek és tudósítások gazdasági és pénzügyi körökben megrendítik a kormányzat nehéz munkájával Magyarország iránt felébresztett bizalmat...”¹⁸

GYENES IMRE

16 Zalavármegye főispánja bizalmas iratai 1935. jan. 5.

17 Zalavármegye főispánja bizalmas iratai 131. biz./1930. sz.

18 Uo. 67. biz./1930. sz.

FIGYELŐ

V. Windisch Éva (1924–1993). Gazdag életművet hagyva maga után, mégis túl korán és váratlanul távozott el Windisch Éva, a tudós könyvtáros, neves művelődéstörténész és kiváló bibliográfus. Bár néhány éve már nyugdíjban volt, mégis szinte egészen haláláig aktívan részt vett fontos könyvtári és bibliográfiai munkák szervezésében és irányításában.

Fiatalon, közvetlenül történéssz diplomája megszerzése után, 1947-ben került az Országos Széchényi Könyvtárba, ahol a nemzeti könyvtár legjobb hagyományait követve, egész életét a gyűjtemény és a kutatók szolgálatának szentelte. Pályája kezdetén még élt a nemzeti könyvtár hagyományos szelleme: a gyűjtemény még nem egy volt a többi könyvtár között, hanem tudományos műhelynek is számított, ahol a nemzeti tudományokat számos kiváló és tudós könyvtáros új eredményekkel gyarapította, azon túl, hogy az állomány feldolgozásáról és a kutatói igények kielégítéséről is példásan gondoskodott. A negyvenes éveket azonban hamarosan az ötvenes majd a hatvanas évek követték, amikor a könyvtár munkatársainak számbeli felduzzasztásával egyidőben leértékelődött a tudós könyvtáros eszméje, sőt egyre inkább nemkívánatossá is vált ilyen könyvtárosok jelenléte. Vulgarizáló, demagóg politikai nézetek találkoztak sajnos tudományos köntösben jelentkező, technokrata, dilettáns elképzelésekkel, melyek a könyvtárosokat a gyűjteménytől elidegenítendő hivatalnokoknak tekintették. Sokan el is hagyták ebben az időben a könyvtárat, Windisch Éva azonban hű maradt a kéziratárhoz, melynek később a vezetője lett. Tudományos terveiről azonban az alkony éveiben sem mondott le, hanem a Széchényi Könyvtár régi hagyományait folytatta akkor, amikor a magyar művelődés szinte egyedülállóan gazdag forrásanyagának feltárásából is kivette részét, már amikor erre alkalma és lehetősége adódott. Munkássága sokrétű volt, de elsősorban a felvilágosodás- és reformkori magyar művelődéstörténetre irányult.

Jellemző, hogy a *Magyar Könyvszemlében* az 1946-ban történt elnémitása után, 1955-ös újraindulásakor, már az első évfolyamban egy jelentős sajtótörténeti publikációval jelentkezett (*Adalékok az Ephemerides Budenses keletkezésének történetéhez*). A sajtótörténet nem volt a fő kutatási területe, 1958-ban mégis jelentős kismonográfiája jelent meg e tárgykörből: abban elsőként dolgozta fel a forradalom és a szabadságharc hivatalos lapjának történetét. (*A Közlöny (1848–1849)* Bp. 1958.)

A kéziratár gyűjteménye azonban inkább a magyar irodalom és művelődés kéziratok emlékeinek kiadása felé fordította a fiatal könyvtáros figyelmét. Több szempontból is kiemelkedő teljesítmény volt a két nagy 17. századi erdélyi emlékiró, Bethlen Miklós és Kemény János önéletírásainak a kiadása. (*Bethlen Miklós önéletírása*. 1–2. köt. Bp. 1955. — *Kemény János önéletírása és válogatott levelei*. Bp. 1959.)

A Széchényi Könyvtár tudós könyvtárosainak hagyományai közé tartozott a gyűjteményben található, de a szakirodalomban még nem ismert dokumentumok publikálása. Windisch Éva II. Rákóczi Ferenc ismert műveinek számát is gyarapította a fejedelem hadtudományi munkáinak közlésével (ItK 1953. 29–56.), egy évvel később pedig egy Zrínyi Miklós elleni feljelentés szövegét tette közzé (ItK 1954. 319–322.)

Figyelme a sajtótörténet egyes kérdései és a szövegpublikációk mellett egyre inkább a magyar felvilágosodás korának fontos könyvtár- és tudománytörténet kérdései felé terelődött. Főleg a Széchényi Könyvtár reformkori életéből közölt 1957-től kezdve számos tanulmányt a *Magyar Könyvszemlében* és az *OSZK Évkönyveiben*. Ezek a nemzeti könyvtár fontos művelődéstörténeti szerepének feltárásán túl,

új adatokat hoztak a pest-budai értelmiség kialakulásáról is. (Pl.: *Tanulmányok Budapest múltjából*. Bp. 1961. 409–444.)

Kedvelt témája volt a felvilágosodás korának tudományszervezési programja is. Különösen behatóan foglalkozott a korszak jelentős tudós-személyiségével, Kovachich Márton György munkásságával; kandidátusi értekezését is róla készítette 1969-ben. (*K. M. Gy. a forráskutató*. 1969.)

Sokrétű tudományos munkájához szervesen kapcsolódott bibliográfiai tevékenysége. Az ő nevéhez fűződik a *Századokban* 1954-től meghonosított éves történeti kurrens szakkibibliográfia folyamatos készítése. Tudományos tekintélye folytán őt nyerte meg az MTA Irodalomtudományi Intézete a készülő *Magyar irodalomtörténet bibliográfiája* című kézikönyv sorozat egyik sorozatszerkesztőjének. A nagy könyvészeti vállalkozás sokat köszönhet széles körű bibliográfiai és tudományos ismereteinek, de mindenképp előtt bölcs és segítőkész irányító munkájának. Talán lesz még alkalom e nagy bibliográfiai vállalkozás történetéről szólni, hiszen a mai – kissé felületes – szemlélő sokszor csak a sorozat befejezésének elhúzódását látja. Pedig hogy e nyolc kötetes, a magyar irodalomtudományban páratlan méretű sorozat – mint annyi más tudományos kezdeményezés – a mostoha személyi és anyagi viszonyok miatt nem maradt félbe, az jelentős részben Windisch Éva sorozatszerkesztői érdeme is. Ha a bibliográfia szó hallatára ajkbiggyesztéssel reagálók tanúi lehettek volna azoknak a folyamatosan zajló, magas szintű szakmai megbeszéléseknek, amelyek például a Felvilágosodás- és reformkori kötet általános részének struktúrájára vonatkoztak, és amelyeken Windisch Éva mellett a Széchényi Könyvtár egykori munkatársa, a korszak nemzetközileg elismert szakértője, Szauder József is részt vett, bizonyára módosulna lekicsinyítő véleményük. E fejezetek időtálló megszerkesztéséhez ugyanis egyszerre kellett nagy anyag- és korismeret, elméleti felkészültség, a nyugati hasonló kézikönyvek ismerete, s nem utolsó sorban bizonyos bátorság a különböző irányzatú szakirodalom megjelenítésére. (Gondoljunk pl. a hatvanas évek NDK-beli bibliográfiáira és könyvtári katalógusaira, ahol a marxizmus-leninizmus klasszikusaival kezdődött minden felsorolás, vagy akár a hazai hivatalos nézetekre pl. a „pártosság”-ról és a szellemtörténeti beállítottságú művek „veszélyesség”-éről.)

Windisch Éva nyugdíjba vonulása után is tovább dolgozott a Széchényi Könyvtárban, csakúgy, mint ahogy – szinte halála napjáig – folytatta az irodalomtörténeti bibliográfiai sorozat utolsó kötetének szerkesztését. A könyvtárban főleg az újkori hungarika kéziratok kérdése foglalkoztatta – az ezzel kapcsolatos értékes, de sajnos egyben utolsó tanulmánya – miként az elsők egyike is – a *Magyar Könyvszemlében* jelent meg. (*Az újkori kéziratkataszter munkálatairól*. 1989. 61–70.). Korai távozása mindkét területen nagy veszteség, de személye mégis sokkal többet jelentett e munkálatoknak is: azokat jelképezi, akik okosságukkal, hűségükkel és tiszteletet parancsoló műveltségükkel meg tudták akadályozni egyik nemzeti intézményünknek a politikai diktatúra és a kisszerű dilettantizmus által beprogramozott teljes szétverését. Személyiségét, amely egyszerre tartalmazott tudást és szerénységet, tehetséget és szorgalmat, erőt és finomságot, de mindenképp a nemzeti művelődés és az egyetemes kultúra értékeinek a szeretetét és tiszteletét, nem fogják soha elfelejteni azok, aki ismerték. Élete példa marad azok számára is, akik nehezen tudnak belenyugodni abba, hogy ezeket az értékeket ismét a leértékelődés veszélye fenyegeti.

KÓKAY GYÖRGY

Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1984–1985.* Nagy múltú nemzeti kulturális intézményünk, az Országos Széchényi Könyvtár életében rendkívül mozgalmas két év volt 1984. és 1985. Több évtizedes tervezés, felkészülés után ekkor következett be a sokak által már csak álomként emlegetett változás: a Széchényi Könyvtár elfoglalta új otthonát a budavári palotában. A Múzeum körüti, helyhiánya ellenére is intim hangulatú belvárosi tanulási, kutatási alkalomból méreteivel, szervezettségével is lenyűgöző, hatalmas könyvtári üzem lett, amelynek feladata már a következő évszázad olvasóinak kiszolgálása és a kétezres évek könyvtermésének gyűjtése és megőrzése lesz. Ezt a változó, alakuló könyvtári világot

* Bp. 1992. OSZK 388 l.

dokumentálja az OSZK legújabb *Évkönyve*, rögzítve egy soha vissza nem térő állapotot és jelezve az új igényeket és lehetőségeket.

Az *Évkönyv* hagyományai szerint mintegy száz oldalon az OSZK és a vele társult Könyvtártudományi és Módszertani Központ kétéves történetét foglalja össze Somkuti Gabriella és Arató Antal tollából. Bizonyára csak nagyon kevesek mélyednek majd el ezekben a beszámolókbán, pedig a nagy mennyiségű adathalmaz mellett, amelynek összehasonlítása a korábbi évekével önmagában is tanulságos, a hazai könyvtári helyzet sok jellemző problémáival is megismerkedhetünk. Mindemellett betekintést nyerhetünk abba a távlatos szemléletmódot és aprólékos odafigyelést egyaránt magáénak mondható munkába, amelyet nemzeti könyvtárunk vezetői és dolgozói a költözés és az új otthonteremtés éveiben megvalósítottak.

A tervezési számok és a szervezeti adatok mellett azonban elsősorban arra a nehéz körülmények között is folyamatosan magas eredményeket mutató tudományos munkára szeretnénk ráirányítani a figyelmet, amelynek dokumentálása az *Évkönyv* tanulmányainak felsorakoztatása. A kötet szerkesztője a hagyományok szerint két nagy témakörbe csoportosítja a tanulmányokat: Az OSZK történetéből és múltjából elevenít föl elfeledett eseményeket és tudományos munkatársainak könyvtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányaiból nyújt át egy csokorralalót. Bényei Miklós *A reformkori országgyűlések a Országos Széchényi Könyvtár állományának számbavételéről és használatáról* című dolgozatában a könyvtár 1807 és 1846 közötti történetével foglalkozik. Mai tanulságokat sem nélkülöz a könyvtár korabeli fontosságát illetően, ha felidézünk, hogy a gyűjtemény felügyeletével maga József nádor volt megbízva, aki köteles volt minden országgyűlésen a múzeum és a könyvtár helyzetéről és munkájáról beszámolni.

Szőnyi Éva tanulmánya (*A Fővárosi Lapok a Nemzeti Múzeum Széchényi Könyvtáráról*) az egyetlen, 1846 és 1903 között megjelent szépirodalmi napilapnak a Nemzeti Könyvtárral foglalkozó publikációit elemzi, különös tekintettel az egyes kiállítások vagy a Hungarika-könyvtár kialakulásának történetére. A mai könyvgyűjtőket is jól ismerő, hiszen a Könyvtár gyarapítási munkáját hosszú évekig irányító művelődéstörténész, Wix Györgyné *Régi elfelejtett gyűjtőkről* rajzol érzékletes képet. Tanulmányában ismét előkerül József nádor neve, „akinek emlékét mintha az Országos Széchényi Könyvtár nem érdeme szerint becsülné”. A Nemzeti Könyvtárnak nagy odafigyeléssel és nem kevés anyagi áldozattal ritkaságokat vásároló palatinus mellett számos tudós vagy könyvgyűjtő mecénás gyarapította a könyvtárat, vagy hagyatéka révén gazdagodott a nemzet pénzben ki nem fejezhető értékekkel. Wix Györgyné figyelemreméltó tanulmánya mögött a könyvtár elfeledett emlékeinek imponáló ismerete rejlik, hiszen az általa feltárt gyűjteményeket ma már a nagyraktárba beolvasztva, a modern tárolási szisztéma szerint őrzik, tehát a hajdani possesorok kikutatásához a katalógus szinte semmiféle segítséget nem nyújt. A könyvtár egyik sajátos és kevésbé ismert gyűjteményrészével foglalkozik Németh Mária tanulmánya (*Aprónyomatványok az Országos Széchényi Könyvtárban 1918–1944*). A meghívókat, gyászjelentéseket, plakátokat, röplapokat magában foglaló gyűjtemény annál is inkább megérdemli a figyelmet, mert sok évtizedes mostoha elhelyezése (Rákospalota) után végre méltó helyére került a muzeális osztályok között, és ez már a költözés utáni első évben megháromszorozta az olvasók és meghatszorozta a használt dokumentumok számát.

A könyvtár 16–17. századi röplapjait a Régi Nyomatványok Tára őrzi. Ennek a gyűjteménynek a gyarapodása a régi röplapok ritkasága miatt viszonylag szerény, éppen ezért érdekes, ha valamely raritást másolatban sikerül megszerezni. Ilyen ritkaságot mutat be Héjjas Eszter közleménye, aki a párizsi Bibliothèque Nationale-ban őrzött röplap facsimiléjét adja közre és elemzi Louis Gédoyne aleppói francia konzul 1623-as magyarországi útínaplóját.

A könyv- és művelődéstörténeti tanulmányok szerzői között megtaláljuk a könyvtár nemzetközi tekintélyű tudósait és (a kéziratok leadása idején még) pályakezdő kutatókat is. Borsá Gedeonnak az *Újabb adatok a Szentlélekről nevezett ispotályosrenddel kapcsolatos nyomtatványokról* c. tanulmányáról először az jut az olvasó eszébe, vajon miért nem áldozott a Széchényi Könyvtár soha arra, hogy egyetlen könyvtörténész nagydoktorának válogatott (és egyetemi tananyagként használható) tanulmányait kötetben gyűjtse össze? Ha már a szerző hetvenedik születésnapjára ez nem történt meg, a következő jubileumig nem kellene várni vele.

Érdekes jellemzője a könyvtárban folyó irodalom- nyomda- és történeti kutatásoknak, hogy sokan találták meg témájukat a közhely szerint „ismeretlen 18. században”. Fallenbüchl Zoltán *Mária Terézia magyar dikasztériális tanácsosai 1740–1780. c. tanulmánya hatalmas tudásanyagot összegezve szolgáltat a magyar főhivatalok történetére és személyi összetételére vonatkozó adatokat. Szelestei N. László a 18. századi tudósvilágot megismertető sorozatában a tudományszervező Bél Mátyásról értekezik. Noha a tanulmány első jegyzete szerint az előadás elhangzott a Magyar Tudományos Akadémia Bél-ülésszakán, Szelestei N. László azonban a nyomtatásra szánt szöveget eddig kiadatlan levelek közlésével és a tudósi alaposágára jellemző nagyon gazdag jegyzetanyaggal egészítette ki. A Régi Magyarországi Nyomtatványok szerkesztői műhelyében felnevelődött szakembergárda egyik legmegbízhatóbb színvonalon publikáló tagja Pavercsik Ilona. Számos nyomdatörténeti dolgozata után ezúttal *Egy jezsuita tulajdonban lévő nyomda üzleti „titkai”*-t, a kassai akadémia nyomdájának történetét dolgozta fel. Csak sajnálni lehet, hogy Pavercsik Ilona eddigi tanulmányait még nem fogta össze kandidátusi fokozatot eredményező dolgozattá. A szűken vett irodalomtörténeti kutatást Bellágh Rózsa *Bod Péter és a Magyar Athenas* c. dolgozata képviseli. Az érdekes téma sajnos nem hoz értékelhető eredményt, a szerző nagy apparátussal bizonyítja be, hogy Bod Péter irodalomtörténetének forrásai elsősorban Bod Péter egyéb munkái voltak. (A tudományosság látszatát keltő halmazelméleti számítások komoly szépséghibája, hogy a grafikus ábrázoláson a 82 forrást jelölő halmaz pontosan akkora, mint a 13 forrást jelképező.)*

Végezetül néhány, az *Évkönyv* egyébként magas színvonalának ártó „apróságot” kell szóvá tennünk. Az 1974–75-ös *Évkönyv* 1978. évi megjelenésekor Tóth András ugyane lapban a következőket írta: „A kibocsátó intézmények nem tudják az évszámok és a megjelenési év közötti egyre növekvő különbséget eltüntetni”. Vajon mit írhatunk le most, amikor a különbség további évekkel nőtt? Annak tudatában, hogy a vári készülés és költözés, az új körülmények megszokása értelemszerűen megnehezítette a munkát, mégis soknak tartjuk az eltelt 7–8 évet, főleg ha az egyik dolgozat lábjegyzetében (180. l.) azt is olvashatjuk, hogy a nyomdába adás 1988-ban történt! Ha már ilyen sok ideig tartottak a nyomdai munkálatok (a kiadvány az OSZK saját műhelyében készült!), meg kell kérdeznünk, a szép könyveknek is otthont adó Nemzeti Könyvtár hogyan engedhet meg magának ilyen dilettáns tördelőszerkesztői munkát (ez főleg Németh Mária és Bellágh Rózsa tanulmányait sújtja). Az évek múlása nem használta a kiadvány piaci esélyeinek sem, a tíz éve megjelent 591 lapos *Évkönyv* ára még 170 Ft volt, a mostani 388 lapos kötetet 1000 Ft-ért vásárolhatja meg – vajon hány elszegényedett könyvtár vagy kutató?

NÉMETH S. KATALIN

Az „MTA Könyvtárának közleményei” újabb köteteiről.*¹ A tudományos információ társadalmi nyilvánosságának történeti kereteit, a magyar művelődési elit olvasáskultúrájának hazai kiadói és könyvtári feltételrendszerét kutató művelődéstörténészek és könyvtártudományi szakemberek előtt az akadémiai könyvkiadás kezdeteit és az akadémiai könyvtári viszonyokat bemutató eddigi publikációk között eme két kötet gazdag anyagával vonja magára a figyelmet.

M. Kondor Viktória célkitűzése az 1863-ban alapított Hornyánszky Viktor-féle könyvnyomda működésének és főleg az akadémiai könyvkiadásban való részvételének a földolgozása volt. Érdekes módon, a föllelhető nyomdatörténeti forrásanyag e tekintetben meglepő szűkösége nem kedvetlenítette el a szerzőt, hanem inkább egy jól sikerült szerkezeti megoldásra sarkallta. A Hornyánszky nyomda és kiadó-vállalat hat évtizedének történetét és kiadói tevékenységét tárgyaló első két fejezetben a cégalapító az egykorú nyomdatörténeti szakmai közösségek viszonyaiba beágyazottan mutatja be M. Kondor Viktória

¹ M. KONDOR Viktória: *A Hornyánszky nyomda és az Akadémia könyvkiadása*. Bp. 1989. MTAK, 214. p. [A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae. 22 (97) Új sorozat.] – *Telekiek alapítványa. Az Akadémiai Könyvtár az alapítástól az önálló könyvtáráépületig 1826–1988*. Összeáll: FEKETE Gézáné. Bp. 1989. MTAK, 208. p. [A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei. Publicationes Bibliothecae Academiae Scientiarum Hungaricae. 24 (99) Új sorozat.]

ria. Pontosan feltárja, családtörténeti kitekintéssel egybekötve írja meg Hornyánszky Viktor életrajzát. Az alapító Hornyánszky Viktor György halála utáni évtizedekre jellemző viszonyokat pedig így jellemzi:

„Hornyánszky Viktor Nyomda és Kiadóvállalat 1882 májusától Concha Károly igazgatásában, majd 1883-tól 1885-ig Knoll Károly vezetése alatt folytatta a cég munkáját. (Knoll Károly 1885-ben bekövetkezett halála után újra Concha Károly vette át az igazgatást, az 1890-es években pedig az idősebb fiú, aki apja nevét viselte, Hornyánszky Viktor.)”

Intézménytörténeti adatot például a Fővárosi Levéltárban csak keveset találhatott a szerző. Az MTA levéltárában megőrzött iratokra viszont az akadémiai kapcsolat feldolgozásakor támaszkodhatott M. Kondor Viktória. Feltárta a hírlapirodalom vonatkozó cikkei mellett a szakajtó, főleg a *Typographia* hasznosító anyagát is. A *Magyar Könyvszemle* (1883. évi) dokumentumértékű tudósításában az ekkoriban már jól prosperáló nyomdáról olvashatunk: „Hornyánszky Viktor nyomdája, mely évtizedek óta a jó nevű fővárosi nyomdákhoz tartozik, újabb időben a nagy nyomdák sorába lépett...”

A nyomda kiadványait tárgyaló fejezetrészen a kiadott könyvek profilját érzékeltetve néhány minta-példát mutat be a szerző. Ha a manapság szokásos statisztikai számításokat és görbéket nem is, de a témakörök részarányait mutató számokat közölve, megállapítása szerint 1860 és 1875 között a 111 kiadvány közül még 83 egyházi volt. A világi kiadványok túlsúlya igazából az ezt követő, 1885-ig tartó időszakban következik be.

A szépirodalom kisebb számban képviselteti magát, inkább a társadalmi modernizációt közvetlenebbül előmozdítani látszó tudományos szakágazatok iránti érdeklődés, valamint az enciklopédikus tájékozódás kielégítése és színvonalának folyamatos emelésére tett erőfeszítések jellemzik a múlt század nyolcvanas, kilencvenes évtizedeit. A *Pallas Nagylexikon* kiadása például már ennek a megváltozott kiadói stratégiának, a modernizáció és az enciklopédikus, pozitivistikus művelődésművelődés felé való elmozdulásnak a megnyilvánulása, hiszen tizenhat kötetben itt jelent meg e monumentális lexikon. Hornyánszky nyomdája és kiadóvállalata sok tekintetben magas pesztizsértéket jelentett a könyvpiacra.

A Magyar Tudományos Akadémiával egyre szorosabbá fűződik a kiadói cég kapcsolata. Tudományos szakkönyveket adnak ki a nyelvészet, a művelődéstörténet, a pozitívista pedagógia, a fiziológiai pszichológia, a fizikában alkalmazott matematika, a néprajz, az irodalomtörténet és a klasszika-filológia területéről (vö. 18–19. p.).

Szaktudományi szempontból az igényes, de szolid eleganciájú Hornyánszky-féle kiadványok külalaki és nyomdatechnikai szempontból is a felső európai trendeket képviselték és valóditották meg. Az itt megjelentetett szakfolyóiratok között az *Athenaeum*, az *Ethnographia* lehetnek ez utóbbira kimondottan jó példák. A szakközlönyök széles körben kiadóra leltek itt, és hosszú időn keresztül a nyomda neve a magyar tudományos könyv-, folyóirat-, közlöny- és nyomtatványkiadás legjobb színvonalát fémjelezte.

A Hornyánszky-cég, amellett, hogy az MTA házi-üzemként is működött, még az akadémiai folyóirat- és könyvkiadás területén túl a terjesztésben is szerepet vállalt. A Hornyánszky-féle vállalat akadémiai kiadói tevékenységével, a kiadványok terjesztési gyakorlatának bemutatásával, a kiadóhivatalnak a könyvkereskedésben való részvételével foglalkozik M. Kondor Viktória könyvének második fejezetében. Itt jegyezzük meg, hogy a szerző sokat tett tárgyának széles körű megismertetése érdekében is, mert már könyvének megjelenése előtt hét évvel, a *Magyar Nemzet* hasábjain, (1982. aug. 9. 8.) cikket közölt *Hornyánszky és nyomdája* címmel.

A legjobban kidolgozott részek részben kárpótolnak bennünket: a forráshiányból fakadó megoldások nyomán keletkezett harmadik fejezet jó áttekintést nyújt az MTA támogatásával és a Hornyánszky-cég kockázatvállalásával kiadott művekről. Könyv- és művelődéstörténeti szempontból M. Kondor Viktória könyvének eme leghosszabb fejezete az adatkezelés, a dokumentumrészletek arányos felhasználása, a könyvtörténeti vonatkozások életrajzi szembesítése és tudománytörténeti összefüggésekbe helyezése miatt külön figyelmet érdemel, hiszen itt több tudomány szak számára is hasznosat nyújt, hiányt pótol.

Szinnyei József *Magyar írók élete és munkái* című művét például a harmadik fejezetben részletesen elemzi. E területen különösen jártas, hiszen már a *Magyar Könyvszemle* lapjain korábban publikált is e tárgykörből *Hogyan készült id. Szinnyei József „Magyar írók élete és munkái”* címmel (1968. 2. 171–187.). A kiadó és Szinnyei közötti ellentétekre is rávilágít röviden a szerző.

Az akadémiai nyelv-szótárak közül a *Magyar Tájékoztató Szótár*, a *Mesterségek Szótára*, a *Magyar Oklevél Szótár* külön alfejezetet kapott a könyvben. A *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* kiadástörténetéről is bő tájékoztatással szolgál M. Kondor Viktória.

Dokumentumértéke miatt a kötet *Függelékére* érdemes még kitérnünk, mert itt számos irat és szerződések forrásközlését is megtalálhatjuk, de még ezen fölül a Magyar Tudományos Akadémia Hornyánszky Nyomdában készült kiadványairól is szerepel itt egy a kiadó tevékenységét reprezentáló lista.

A kötet illusztrációi a nyomda *Betűmintakönyvéből*, milleneumi éremgyűjteményének egyes darabjairól, s a műintézet különböző nyomtatványainak díszítményeiről valók. Ezek nemcsak színesítik a munkát, de meggyőzően villantják fel a Hornyánszky nyomda ornamentációjának gazdagságát. A kötet elején Hornyánszky Gyula festőművész dédunokájának a nyomdaalapítóról készített rézkarca látható.

M. Kondor Viktória célkitűzését teljesítvén, a feldolgozás során adódott nehézségek ellenére értékes adalékokkal gyarapította az akadémiai kiadás- és nyomdatörténet hazai szakirodalmát.

Fekete Gézáné a *Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Közleményei* című periodikum 24 (99) sorszámot viselő *Új sorozatának* kötetét az Akadémiai Könyvtár székházának 1988. november 3-án történt felavatása alkalmából készült publikációk összegyűjtésére használta föl. A gyűjteményes kötetben szereplő írások között nemcsak megjelentetésre szánt, folyóirat számára kidolgozott cikkek kaptak helyet, hanem az ünnepélyes székházavatón elhangzott vezető személyiségek beszédei is. Azonban ezek is gazdagítják, könyvtártörténeti, művelődéspolitikai adalékokkal teszik érdekessé a kiadványt, immárom több év látatából is.

Számos fényképmelléklet illusztrálja az Akadémiai Könyvtár történetében bekövetkező jelentős felteletrendszerbeli változás előzményeit és folyamatát. A Teleki-féle alapítólevéltől 1988-ig ívelő alakulás-folyamatot tekintti át, értékeli ez a kötet.

A székházavató ünnepély kiváló alkalmat nyújtott az önszemlélet kibontakoztatására és újabb távlatokat nyitott az MTA Könyvtára életében. Vekerdi László írja e kötet lapjain:

„(...) ma minden ezelőttinél fontosabb a nagykönyvtárakban felhalmozódó tudás minősége és hozzáférhetősége. Mert ha bármelyik romlik, akár csak egy kicsit is, de egy egész ország viszonylatában romlik, akkor óhatatlanul csökkenni fog az értelem világossága és becsülete, megzavarodik a társadalom önismérete, drágálódik a vezetési struktúra, elveszti nélkülözhetetlen rugalmasságát a technika és a gazdaság.”

A kötetbe közzétett írások megjelentek a szakközlönyök lapjain is korábban, külön-külön. Három folyóirat közleményeit gyűjti egy könyvborító alá a szerkesztő. A cikke a *Magyar Tudomány* (1989. 2. 115–141.), a *Tudományos Műszaki Tájékoztató* (1989. 4. 147–167.), a *Könyvtáros* (1989. 3. 133–139.) lapjain láttak napvilágot eredetileg.

Rózsa György kötetnyitó írásaiban áttekinti a könyvtár történeti dimenziójába helyezve a működésbeli sajátosságokat és a feltételek és funkciók változását. Pillanatképeket villant föl a könyvtár napi munkájából, bemutatja a jelenlegi technikai lehetőségeket, szól a könyvtárosok tudományos tevékenységéről is. Majd Berend T. Iván, Pozsgay Imre, Láng István, Köpeczi Béla ünnepi beszédeit olvashatjuk a kötetben. Az új, az Arany János utcában elhelyezkedő székházat kialakító, tervező neves építész, Finta József is beszélt a megnyitón, az ő szövegét is tartalmazza a kiadvány.

Az Akadémiai Könyvtár szellemiségét, tevékenységének jellegét igazán karakterizáló írásokat említve külön ki kell emelnünk Csapodi Csaba *A magyar múlt kulturális értékeinek kutatása* című írását, valamint Rejtő Istvánnak az Akadémia történetének és intézményeinek működését a historiográfia szempontjából elemző cikkét.

A szakirodalmi informatika fejlesztésével, a kutatásirányítás és kutatásszervezés kérdéseivel foglalkozó írások mellett Támás Pál *Az információs piacok újrászerveződése a tudományban* című vitaalapot nyújtó tanulmánya érdemel még figyelmet. Az MTA Könyvtárának széleskörű tudományos- és informatikai szolgáltatótevékenységéről szóló fejezetben Vekerdi László az eredményekről és a jelen helyzet könyvtári gondjairól számol be. Az Akadémiai Könyvtár kiadói tevékenységéről, az új számítógépes szakirodalmi szolgáltatásokról áttekintést adó publikációkkal zárul a *Telekiek alapítványa* főcímet viselő intézménytörténeti szempontból fontos kötet tanulmányokat, beszédeket tartalmazó része.

A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára működésének 1826-tól 1988-ig terjedő időszakáról a kiadvány *Függelékében* egy igen értékes válogatott bibliográfiát találhatunk. A bibliográfia címanyaga időrendi felosztásban szerepel, a szerzők és szerkesztők, valamint a rendszavak betűrendjében elhelyezett tételek kitűnően csoportosított szerkezetben tárulnak elénk. Tárgyszó és névindex segíti a gyors tájékozódást. Ez a hasznos válogatott bibliográfia az Akadémiai Könyvtár működését a következő tematikai csoportosítás szerint tárja föl: könyvtártörténet, szervezeti és működési szabályzat, évi jelentések, statisztikai adatok, gyűjteményi funkció és állománykatalógus, cseretevékenység, információszolgáltatás, hálózati könyvtári központ, Akadémiai Levéltár, tudományos munka és kiadvány-tevékenység.

Az MTA Könyvtárának kiadásában 1950 és 1988 között megjelent művekről szóló bibliográfiával is kiegészítették a kötet *Függelékét*, az adatok itt kiadványtípusok, sorozatok szerinti csoportosításban tekinthetők át.

Ugyanitt az 1950 és 1988 között megjelent, faksimile formában kiadott, az Akadémiai Könyvtár kézíratairól, régi és ritka könyveiről és a Keleti Gyűjtemény anyagából készült kiadványokról is bibliográfiát bocsát közre a kötet összeállítója.

A bemutatott két kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának kiadványaként méltón képviseli azt a szándékot, amely az anyaintézmény kulturális- és tudományos életünkben betöltött, korzakokon átmutató szerepét igyekszik föltárni és bemutatni a nagyobb szakmai nyilvánosság előtt.

BOGOLY JÓZSEF ÁGOSTON

A szlovén iskolamúzeum évkönyvei. Ljubljana egyik legszebb terén — a Szent Szövetség uralkodóinak 1821-es találkozója nevében őrző Kongresszusi téren — áll a kecses Orsolya-rendi templom. A templom oldalépületében — amelynek bejárata a várost szecessziós épületekkel díszítő Joze Plečnikről elnevezett piciny Plečnik térre nyílik — az egykori Orsolya-rendi leányiskola helyiségében működik a szlovén iskolamúzeum. A múzeum, amelyben egy állandó kiállításon kívül a szlovén iskolaügy emlékeit őrző archívum, dokumentumtár és könyvtár is helyet kapott, 1964 óta jelentkezik évkönyvvel. A *Šolska kronika: zbornik za zgodovino šolstva* (Iskolai krónika: iskolatörténeti gyűjtemény) címet viselő kötetek gyakran fényképpel is illusztrált cikkeit német vagy angol nyelvű rezümé kíséretében adják közre.

Az első 23 kötetet a zágrábi és belgrádi társintézményekkel együttműködve adták ki, s azokban a kötetekben a három köztársaság iskolaügye állt a középpontban. Ezután a köztársaságok közötti feszültségek növekedésével, majd az önállóság kikiáltásával egy időben előbb a belgrádi, majd a zágrábi társintézet is felmondta az együttműködést.

Az 1992-ben kiadott 25. és az 1993-ban megjelent 26. kötet cikkei alapvetően a szlovén iskolatörténet kérdéseivel, illetve elméleti problémákkal foglalkoznak. Csak elvétve találunk köztük egyetemes tematikájú írásokat (például a Comenius tevékenységét méltató cikk), és csak néhány írás ismerteti valamilyen módon a volt Jugoszlávia egyes köztársaságainak iskolaügyét.

A többi cikk közül valószínűleg a magyar pedagógiatörténészek is haszonnal olvassák M. Peček írását arról, hogyan kezdődött és miképpen alakult az a folyamat, amelynek eredményeképpen a nők 1869 és 1941 között egyre szélesebb körben kaptak helyet az oktatásban. A mai Szlovénia központi területét képező egykori Krajnában 1871-ben az iskolai oktatók mintegy 10%-a volt nő, s ez 1913-ban már 56,2%-ra emelkedett, ami az osztrák igazgatású területeken a legmagasabb arány volt. 1934-ben a királyi Jugoszlávia szlovén lakta területeit magába foglaló Drávai bánszágban a tanítónők aránya bizonyos korlátozó intézkedések ellenére is 62%-ra emelkedett. A szerző ismerteti azokat a körülményeket, amelyek hozzájárultak e folyamat kialakulásához (a férfiak jobban fizető állások után néztek, a nők a gyári munkánál kedvezőbb megélhetést kerestek stb.), s hogy milyen munkfeltételek mellett jutottak hozzá a nők a tanítói álláshoz (az első időszakban megültották, hogy férjhez menjenek, a férfiak fizetésének 80%-át kapták, miközben hetente mintegy 4–6 órával többet tanítottak stb.).

Tekintettel arra, hogy az elmúlt bő száz évben részben gazdasági, részben politikai okokból igen nagy számú szlovén költözött külföldre, érthető, hogy M. Ribarič két cikkben is foglalkozik a kivándoroltak iskoláztatási helyzetével. A 25. kötetben megjelent cikkében a mintegy 30 ezer, Argentínába kivándorolt szlovén körülményeit ismerteti. Ebből kiderül, hogy az első világháború előtt idevándorlók mára teljes

mértékben asszimilálódtak. Az 1922 és 1930 között letelepülő 20 ezer szlovén 1925-től kezdve szlovén társaságokat, klubokat hozott létre, és 1933-ra jutott el az iskolaalapításig. Ennek ellenére a háború előtti emigráció tagjai — részben annak következtében, hogy a Peron-kormány 1949-ben betiltotta a szlovén társaságok működését — bár őrzik még szlovén identitásuk tudatát, többségükben már spanyolul beszélnek, s az utóbbi négy évben már csak tanfolyamokon tanulják a szlovén nyelvet. Ugyanakkor az 1945 után — elsősorban politikai okokból — emigrált mintegy 10 ezer ember megszervezte a szlovén nyelvű oktatást az általános iskolától az egyetemig. Ez utóbbi csak 1967 és 1972 között működött, azóta egy felsőfokú tanfolyam vette át a helyét. A két emigrációs csoport között azonban nem alakult ki együttműködés. A szerző ismerteti az argentinai szlovénok kapcsolatát az anyaországgal, és bemutatja az argentinai szlovén iskolákat. M. Ribarič az ausztráliai szlovénok iskolaügyének bemutatáskor (26. kötet) számos hasonlóság mellett jó néhány eltérést is beszámol. Ausztráliába jelentősebb kivándorlás 1945 után indult meg. 1948 és 1950 között érkeztek a politikai emigránsok, 1950 és 1960 között pedig a gazdaságiak. A hetvenes években a kivándorlás lelassult, majd szinte teljesen megállt. Az Ausztráliában élő szlovénok nem hivatalos adatok szerint ugyancsak mintegy 30 ezren vannak. Bár hosszú ideig az angolok asszimilációs törekvései voltak az uralkodók, és a néhány órás anyanyelvi oktatás is jelentős nehézségekkel küzdött, a hatvanas évektől a helyzet kedvezően változott. Ekkor a multikulturalizmus vált „hivatalos ideológiává”, s a különböző etnikai csoportok széleskörű — törvénybe iktatott — lehetőségeket kaptak. Az 1960-ban megszervezett első, egyházi vezetésű szlovén nyelvtanfolyamtól a Melbourne-ben és Sydneyben a vasárnapi iskolák keretén belül létrehozott — a szlovén nyelvű érettségit is lehetővé tévő — szlovén nyelvű középiskolai osztályokon át 1989-ben elérték, hogy Sydney egyetemén szlovén lektorátus nyíljon. Az eredmény azonban nem homályosítja el azt a tényt, hogy az Ausztráliába kivándorlók véglegesen tekintik a letelepedést, s a szlovén szülők gyermekeinek több mint 90%-a egymás között angolul beszél.

Magyar szempontból is tartalmaz tanulságokat B. Šuštar cikke, amiből kiderül, milyen híreket tartott közlésre érdemesnek — horvát, osztrák és magyar források felhasználásával — a boszniai helyzetről a szlovén tanárok lapja az 1878-as okkupációt követő években. A jelenlegi szomorú helyzetben elgondolkoztató, hogy török források szerint 1879-ben Boszniában 813 „török”, 89 keresztény és 10 zsidó iskola volt. Más források szerint a mohamedán iskolák száma 1876-ban még 917 volt (több mint 40 ezer tanulóval), s ez az okkupációt követő évben 499-re csökkent (az itt tanulók létszáma nem érte el a 16 ezret). Az *Osztrák iskolaigazgatás feladata Bosznia-Hercegovinában* című jelentés szerint meg kell szervezni az iskolákat, hiszen Törökország e területen semmit sem tett. Ugyanakkor óv attól, hogy megismételjék az Észak-Itáliában és Magyarországon elkövetett hibákat. Ausztriának védeni kell a nemzetiségeket, s az iskola segítségével kell elérni, hogy a különböző országrészek elfogadják a közös államot. A legfőbb, hogy Boszniában nem szabad „sem németesíteni, sem magyarosítani”. Az osztrák hatóságok arra törekedtek, hogy „vallási különbségek nélküli népiskolákat” szervezzenek, amelyekben kezdetben nincs vallásoktatás. Az ilyen iskolákba — amelyek létrehozását mind a vallási közösségek, mind a magyar kormány ellenezte — leginkább a zsidó vallásúak írták be gyermekeiket, míg a mohamedánok rendkívül kis létszámban kapcsolódtak be.

A recenziók közül egy horvát könyv ismertetésére érdemes figyelmet fordítanunk, hiszen ebből megtudhatjuk, hogy F. Bauk *Povijest školstva i prosvjete u Medjmurju* (Az iskola és a művelődés története a Muraközben) című, 1992-ben Zágrábban megjelent könyve számos olyan szempontot és adatot tartalmaz, amiből kiderül, hogyan értékeli a mai horvát történetírás a horvát-magyar együttélés időszakának egy speciális területét.

Végezetül érdemes felhívni az olvasó figyelmét a múzeum egy régebbi kiadványára. J. Ciperle és A. Vovko *Šolstvo na Slovenskem skozi stoletja* (Az iskola Szlovéniában az évszázadokon keresztül) című 1987-ben kiadott kötete ugyanis meglehetősen bő magyar nyelvű rezümével együtt jelent meg, s így a magyar kutatók is lehetőséget kaptak, hogy tájékozódhassanak egy számukra eddig kevésbé ismert területen.

SZEMLE

Segesváry Viktor: A Ráday Könyvtár 18. századi története. Budapest, 1992. 361 p. (A Ráday Gyűjtemény tanulmányai 4.)

A Ráday Gedeon halálának 200. évfordulója alkalmából megjelentetett kötethez előszó kívánkozott. Az előszóíró Benda Kálmán szerint a monográfia kéziratát Szauder József lektorálta még 1956-ban, de a szerző Nyugatra távozása miatt megjelenésére nem került sor. Segesváry Viktor fiatal könyvtárosként kapott megbízást a Ráday Gyűjteményben őrzött, az európai felvilágosodás irodalmának talán a legteljesebb magyarországi gyűjteményének, a Ráday családi könyvtár történetének földolgozására. A feladat régóta idősebb volt, s a megújult 18. századi kutatások is indokoltá tették a század legnagyobbjának tartott magyar művelődéspolitikusának, a református kultúra és hagyomány kiváló képviselőjének örökségéről készült munka még oly késői közzétételét.

Bár egy téma kutatásában három és fél évtized nem csekély idő, mégis egyet lehet érteni az előszóban írottakkal: a kézirat „a kényszerű pihe-nés alatt sem veszített jelentőségéből, ezért a szerző egyetértésével az 1956-ban lezárt szöveget változtatás nélkül közöljük.” De szükséges és célszerű volt a függelékben csatolt, a Ráday Könyvtár történetével foglalkozó tanulmányok bibliográfiájának kiegészítése 1992-ig, illetve az időközben megváltozott könyvtári jelzetek javítása. Mintegy tucatnyi újabb írásról van szó. Ezek részben a Segesváry Bevezetésében (7–23) foglaltakat, a könyvgyűjtés Magyarországon a 18. században témakört egészíthetik ki; másrészt, mint például a Rádayak közgyűjteményének könyvművészeti ritkaságait, arcképgyűjteményével kapcsolatos följegyzéseket (Koós Judith), a kötetábláinak kérdéseit (Sz. Koroknay Éva) tárgyalók, a könyv tematikájának bővítése szemszövegből nyújtanak többet.

A könyvtörténeti összefoglalás hét fejezetéből az első kettő az előzményekkel, a Ráday családdal s Ráday Pál könyvtáralapításával foglalkozik. Rákóczi kancellárja, a Nemesi Társaság auditora, lengyel, svéd, porosz ügyekben járatos diplomatája, politikai és kegyességi író, énekköltő és publicista, a fejedelmi udvar kimagaslóan művelt köznemesi tisztségviselője, volt kuruc államférfi, egyházpolitikus, 1733-ban ritkaság számba menő magánkönyvtárat hagyott fiára. Korszerű szakrendszerbe foglalt könyvállományának elemzése arra a lényeges tényszerű megállapításra készítette a szerzőt, hogy „a magyar nyelvű könyveknek ilyen határozott, céltudatos gyűjtését először Ráday Pálnál találjuk meg a magyar könyvtártörténetben” (56). Ez a tény és tudatos magatartás kiemelkedő fontosságú 18. századi nemzeti művelődésünk szempontjából. Az értékelést alátámasztja a *Ráday Pál emlékkönyv, 1677–1733* (szerk. Esze Tamás. Bp. 1980.) előszavának és újabb kutatásokat tükröző tanulmányainak meggyőző tanúsága.

A könyvtár Ráday Gedeon korában, a család gazdasági helyzete és a könyvtár fejlesztése, a könyvtár külső képe, kölcsönzései, végül a könyvtári gyűjtemény története Ráday Gedeon halála (1792) után – a hat évtized történetét tárgyaló további öt fejezet anyaga. Segesváry hézagpótló kéziratos munkájának jelentőségét növeli, hogy másuttal nem található adatok alapján rajzolja meg a kor egyik legműveltebb nemesi literátora áldozatos könyvtáralapító törekvéseinek szervezési, szellemi, anyagi körülményeit. Az egyetemes magyar műveltség szerves egészéhez tartozó történelmi örökség, a mintegy tizennégyezer kötetes Ráday Könyvtár rendszeres fölmérésének, állománya meghatározásának és vizsgálatának fő forrása a Ráday család levéltára volt. S éppen ebben rejlik a szerző legfőbb érdeme. Sokat tudtunk már

a Rádayak közkinccsé vált könyvtáráról, ám kevesebb ismerettel rendelkezünk a talán legjelentősebb korabeli hazai gyűjteményről, a könyvgyűjtés és az állománygyarapítás személyes vonatkozásairól, a könyvbeszerzés tudatos szempontjairól. E tényezők együttes s a gyűjtő műveltsége, a rendszerező szellemi alkata határozta meg a híres péce-li bibliotéka enciklopédikus anyagának minőségét. Szakrendszere hasonlít a bécsi cs. könyvtár tudós igazgatója, Michael Denis felosztására, de el is tér attól. A Ráday által elrendezett szakokat feltüntető katalógus már halála után (1792–1793) készült. A Denis-féle felfogás hatással volt a magyar szakrendszerek kialakulására, Széchényi Ferenc is alkalmazta.

A Ráday Könyvtár szakrendszere első helyen az irodalomtörténet, a „Historia litteraria” és a bibliográfia áll; az irodalom egyébként e rendszer legkidolgozottabb része, amit a feldolgozó azért is érthetőnek tart, mivel Ráday Gedeon egész tevékenysége az irodalmi élet körül összpontosul. A „magyar litterátusok atyjá”-nak ajánlott könyvek ajándékozói között megtalálhatók a hazai irodalmi és tudományos élet olyan jeles képviselői, mint Kazinczy, Batsányi, Baróti Szabó, Péczeli, Hatvani, Cornides, aki időnként könyvbeszerzője is volt; Nagy Sámuel bécsi ágense és bázeli beszerzője, Mihályfalvi János és Szászky-Tomka János pozsonyi ágense könyvritkaságokat küldtek neki. Zilahi Sámuel marosvásárhelyi professzor Zrínyi Szentpéteri Hodor József egy Balassi-kéziratot küldött a gyűjtőszervezőtől ismert Rádaynak. Másrészt, a kor irodalmának és tudományosságának jelentős alakjai közül sokan (Kazinczy, Batsányi, Görög Demeter, Révai, Édes Gergely, Molnár Borbála, Pálóczi Horváth, Horányi Elek, Bod Péter, Szilágyi Sámuel, Kovásznai Tóth Sándor) kölcsönöztek, s mások is, tanárok, rektorok, művelt köznemesek. Számosan tartósan dolgozhattak benne, mint például Romy K. Gy. A nemzeti kultúra és tudomány tudatos szolgálatára vall, hogy már a 18. század második felétől a következő század felének nagy forráskiadványai használták Ráday gyűjteményének anyagát.

Az országot behálózó levelezés és a levéltári források alapján tett fontos szerzői megfigyelés szerint a Ráday Pál idejében kialakult erdélyi beszerzési központ a fiú, Gedeon évtizedei-

ben (1733–1792) nyugati irányba, főleg bécsi s más külföldi városokba helyeződött át. A hatvanas évektől fokozatosan megnőtt a beszerzésben és gyűjtésben a könyvpiac, a könyvárusok, könyvkereskedők száma, pl. a bécsi Bernhardi, Newenstein, Herinnes, Artaria Co., Klopstock, Bader, nürnbergi Bauer és Monath cég fiókja, a lipcei Jahn, a pozsonyi Löwe, a pesti Mauss, Weingand-Wigand és Köpff, Strohmayer (az utóbbi a titkos rendőrség besúgója volt). Működésük szorosan összefügg az egyre szaporodó könyvárverésekkel, amelyeknek katalógusai megfordultak Ráday és ágensei kezén is. A Zinzendorf gróf könyveinek licitációjára kiadott katalógust, amelyből „a censura sokat kitörül...” Nagy Sámuel postázta Pécelre. Ő küldte meg a tudós bécsi hercegségének halála után kiadott *Bibliotheca Trautsohniana* katalógust is. A gyűjtőkör szélesedését jelzik a különféle aukciókra vonatkozó adatok, s az egyes, főleg francia, latin, német és ritka magyar nyelvű könyvek megvásárlásával kapcsolatos följegyzések. Köztük a Knorr-féle aukcióra utalók, számos „prohibitus” könyvért fizetett összeggel. Nyomai vannak az ún. Iustiniana, az Esterházy, Mannagetta, br. Senckenberg és Kayserling, Pohlana, Neuberg és Führenberg, Krauss, Brifau, illetve Newenstein könyvkereskedő licitációjának. Kollár Ádám Ferenc, a cs. bibliotéka elhunyt igazgatója könyveinek árveréséről is érkeztek hírek Rádayhoz. Mindez új jelenség a magyarországi könyvgyűjtés átalakulásában a 18. század utolsó harmadában. Egy teljes magyar bibliotéka összegyűjtésének szándéka univerzális gyűjtőkörre szélesült, s túlsúlyra jutott a nyugati orientáció, ami a 18. századi európai vallásos és világi művelődést, tudományos fejlődést tükröző, illetve a felvilágosodás eszméit hordozó könyvek céltudatos gyűjtésére és olvasására irányult.

Ennek a tájékozódásnak is folyománya, hogy a régebbi magyar irodalom ismerője, a Zrínyi-hagyomány ébresztője és a Rákóczi-hagyomány ápolója nyugat-európai versformákkal kísérletezett. Metrikai és műfaji próbálkozásai európai minták, német, francia, olasz irodalmi ízlés követésére vallanak. Ilyenek korai rimes-időmértékes versei, anakreoni és német rokokó dalfordításai, Gellert és Metastasio átdolgozásai, Boileau felhasználására utaló versei, Fénelon *Télémaque*-jából átültetett négyes- és párosrímű tizenkettősei és hexameterjei. Modern műfaji kísérletéből, egy

honfoglalási eposz tervéből, amely a jezsuiták latin kezdeményei után magyarul íródott volna, csupán az előhang készült el. Könyvtára inspiratív csendjében született magános próbálkozásokon tűnött az író művelődéspolitikai szerepe.

A nemzeti művelődésért kifejtett erőfeszítése, Kazinczy s kortársai által elismert irodalmi tekintélye, a péceli barokk kastélyt s könyvtárát a hazai református kultúra, az irodalom és a tudomány központi intézményévé emelte. A racionalista gondolkodó személyes befolyása, a nemzeti gondolat és az európai eszmék iránti fogékonysága, az 1764-es pozsonyi országgyűlés után háttérbe húzódó egyéniségének szellemi vonzása, széleskörű levelezéséből áradó emberi varázsa, példamutató tevékeny élete kedvezően segítette elő a magyarországi református értelmiség felnövekedését. De a protestáns értelmiségi körökön túli hatása is jelentékeny, s az egyetemes magyar kultúra fejlődése szemszögekből is mérhető. Ehhez is hozzásegít Segesváry kezdeményező kutatásait összegező munkája. Az összehasonlító könyvtártörténeti tanulmányok bizonyára igazolni fogják a Ráday Könyvtárnak a szerző által joggal hangsúlyozott rendkívüli jelentőségét a 18. századi hazai művelődésben.

HOPP LAJOS

Piaristák Magyarországon 1642–1992. Rendtörténeti tanulmányok. Szerk. HOLL Béla. Bp. 1992. Magyar Piarista Tartományfőnökség. 350 p.

A Magyar Piarista Rend 1992-ben ünnepelte a rend magyarországi megtelepedésének 350. évfordulóját. Hasonló megemlékezésre és ünneplésre került sor 1942-ben a rendnek Magyarország területén 300 évvel előbb történt megjelenése tiszteletére. A két jubileum közt lefolyt évtizedekben a rendnek számtalan megpróbáltatást, veszteséget kellett kiállnia. Ezekről azonban az évforduló alkalmából megjelentetett tanulmánykötet nem beszél. A kötet bevezetőjét megíró tartományfőnök szavai szerint „minden nagyon friss még ahhoz, hogy történelmet lehessen írni róla.”

A napvilágot látott 10 tanulmány között található két nyomtatásban már régebben megjelent tanulmány Hegyi Ferenc: *Új adatok a tatari piarista kollégium XVIII. századi történetéhez*, Megyer József: *Piarista földrajz*; egy régebbi keletű, eddig publikálatlan rendkívül érdekes visszaemlékezés:

Révai József: *Emlékezés a szegedi talpascserkészetre (1933–1943)* és egy 1948-ban Kalazanci Szent József halála háromszázadik évfordulóján elhangzott beszéd: Balanyi György: *Kalazanci Szent József első magyar életírója*. A többi hat újabb keletű dolgozat, köztük Somogyvári Gyuláé: *Az utolsó ötven esztendő emlékkönyveinek, évkönyveinek és iskolai értesítőinek bibliográfiája*.

Témájuk tekintetében a tanulmányok változatos tárgykörből merítik anyagukat. Többen írnak a piarista rend történetéről tágabb és szűkebb (magyar) vonatkozásban. Az új nyugati kutatások eredményeit foglalja össze, Kalazanci Szent József útkeresését vagyis a rend születését mutatja be Tuba Iván. Megyer József piarista földrajza Magyarország valamint Európa és a többi kontinens országainak piarista rendházaiba vezet el bennünket. Művészettörténeti tanulmányában Szilárdy Zoltán *Kalazanci Szent József ikonográfiája metszetek tükrében* címmel, 41 képből mutatja be a Szentet portré típusú képekben, életéhez kapcsolódó jelenségekben, Mária megjelenését ábrázoló képekben, melyeknek több mint a fele a mai Magyarországon található.

Iskolatörténeti vonatkozásokban is gazdag az irodalmunk történetében is számontartást igénylő Tapolcsányi Gergely (1713–1773) portréja, melyet Balanyi György rajzolt meg. Ő írta meg Kalazanci első magyar életrajzát, melyet 1772-ben nyomtatásban is megjelentetett. Neves prédikátor, egyházjogász, iskolaszervező volt, aki a nemzeti tárgyak tanítására törekedett. A rend számos iskolájában megfordult. Tapolcsányi indította el Dugonics Andrást írói pályáján, ő biztatta a nép száján élő hagyományok, dalok, szólások gyűjtésére. Iskoladrámát írt és adott elő.

Igen alapos iskolatörténeti munka Hegyi Ferencnek a Tata és Szent Zoltán iskoláinak keletkezéséről, működéséről, viszonyáról szóló tanulmánya. Szentcen Eszterházy Ferenc előbb (1763) létesített iskolát, mint Tatán. 1771-ig működött ott a *Collegium oeconomicum* Colbert szellemében. Tanították a könyvvitelt, építészetet, gazdaságtant, földtant, majd mikor a tűzvész miatt lehetetlenné vált az oktatás, az intézményt Tatára telepítették. Így alakult meg a *Studium Cameraticum*, mely 1780-ig képezte a folyószabályozások, földmérések, a pénz- és gazdasági ügyek szakembereit.

A tatari piarista iskola utolsó korszakáról (1810–1848) Körmendi Géza írt tanulmányt. Gyimesi Ist-

ván a 17. század második felének egyik legnépszerűbb alakjáról, a magyar regény megteremtőjéről, a drámaíróról, az etnográfus Dugonics Andrásról (1740–1818) nyújt merőben új képet *Dugonics András matematikai munkássága* című dolgozatában. Dugonics 34 éven át tanított matematikát az egyetemen. Előadásaihoz kapcsolódik, egyetemi előadásait tartalmazza a II. József nyelvrendelete előtt megjelentetett *Tudákosság könyvei* (1784), mely tartalmilag sem lebecsülendő, a magyar matematikai műnyelv megteremtéséhez pedig első rendű fontosságú. Ezt mutatja, hogy a matematikai irodalomba tőle került át pl. a gömb, gyök, henger, háromszög, sugár, húr, szelet, véges, végtelen, egyenlet, csonka stb. szavunk.

A történeti Magyarország területén 1642-ben elsőként létrejött piarista rendház és iskola az akkor lengyel kézen lévő Podolinban működött. Fennmaradt egy *Catalogus librorum* 1696-ból, mely 31 szakra bontva 1619 műről ad számot. A tulajdonosi bejegyzésekből Holl Béla 103-ról állapította meg, hogy azokat az első podolini piaristák szerezték be: *A podolini piaristák első könyvvásárlásai* (1646–1658).

A podolini rendházat a rendalapító Kalazantai Szent József tanítványa és munkatársa Onofrio Conti szervezte, első vezetője szintén Kalazantai neveltje és munkatársa Giovanni Domenico Franco (1596–1662) volt. A podolini kollégium kezdetől fogva papi és tanítói munkára készítette fel, novíciusokat nevelt. Erre szolgáltak a bibliamagyarázó művek, lelki olvasmányok; az egyházatyák több 16. századi humanista kiadása, a hittani, hitvédelmi művek. Az iskolai oktató munkát segítették a retorikai, történeti könyvek. A tragédia-, komédia-, dialógus-szerzők között megtaláljuk Seneca tragédiáját, Plautust (egy 1568-as Zsámboki-féle bázeli kiadásban), Euripidészt görögül. (A podolini iskolai színjátszás emlékei csekély számban és később-ről ismeretesek az 1646–1658-as éveknél!)

A tudományos dolgozatok után nem feledkeztünk meg a kötetnek az eddigiektől mondanivalójában egészen elütő „élettanulmányról”, arról a visszaemlékezésről (riportról), melyet 50 esztendővel ezelőtt írt Révai József íróasztalának fiókja számára, lelkiismeretének könnyítésére. Odazárta, hogy ne terhelje vele mások lelkét. „Talán még ki is nyomathatnám, ha volna rá födözetem, és ha arra számíthatnék, hogy ezt a szomorú könyvet el is olvassák” — írja utolsó mondatában.

Visszaemlékezésében Révai azt beszéli el, hogyan próbálkozott a szegedi proletárgyerekek, utcaölykök, a meztelbasok, „talpasok” megszelídítésével, tanításával, emberré nevelésével a Horthy-rendszer 1933–1943 közti évtizedében. Hogyan szervezett cserkészmintára csapatokat a külvárosi gyerekekből, és próbálkozott gondoskodni életük megszépítéséről, táplálásukról, ruházatukról, nyári táborozásukról, évközi otthonokról, oktatásukról, nevelésükéről. Riportját a talpacscserkészlet tíz éves fordulóján vetette papírra. Utána még öt évig működött a Kalazantai-ideálokot megvalósítani akaró szándék a talpacscserkészlet keretében. 1948-ban a diktatúra vetett neki véget.

VARGA IMRE

Böröcz Enikő: Az Evangélikus Országos Könyvtár kéziratkatalógusa. 1850 előtti kéziratok. Bp. OSZK, 1993. 327 p.

Beszédes katalógus: nemcsak elmúlt századok egyháztörténetéről szól, de — a levéltárosok személyével kapcsolatban — az utóbbi félévszázadról is sokat sejtet.

Az Evangélikus Egyház „Egyetemes Levéltára” (régebbi elnevezés) a 18. század utolsó harmadában kezdett kialakulni, azután, hogy a Carolina Resolutio (III. Károly egyházügyi rendelete) négyre redukálta az egyházkerületek számát. A korábban a szuperintendenciákon őrzött iratokat kezdték egybegyűjteni a pozsonyi lyceumba, hogy őrzési helyük megszűnésével el ne kallódjának. A 19. század elejére már annyira megsokasodik és erősödik a pesti evangélikus polgárság, hogy a mindinkább gyarapodó pozsonyi levéltárat az akkoriban épült pesti, Deák-téri iskolában helyezik el, ahol is „a honi protestantizmus történetét felderítő okmányok... a történelmi bűvárok számára őriztetnek” — amint a gyűjtés célját az akkori egyetemes felügyelő megfogalmazta.

Az 1819-ben hivatalosan is megalapított levéltár már kinevezett vezetőt is kapott Schedius Lajos személyében. Ekkor még magába foglalta a könyvtárt és a kéziratárat is. Utóbbival manapság is összetartozik, míg a könyvtártól 1957-ben megvált.

1819-től kezdve mind a hívek, mind a gyülekezetek igyekeztek minél több fontos dokumentumot a gyűjteménybe jutatni; és a minden viszontagság, császári üldözés ellenére egyházunk-

hoz hűséges főnemesi családok is (például: Podmaniczky, Prónay, Radvánszky, Vay, Zay stb.) több évszázadról hírt adó iratanyaggal gazdagították a levéltárat. Két adományozó különösen nevezetes.

Egyiküket „korai ökumenikusnak” is mondhatnánk, hiszen katolikus volt: Jankovics Miklós, a nevezetes régiséggyűjtő, aki a máig legértékesebb iratot, Luther Márton eredeti végrendeletét a levéltárnak ajándékozta. (Helmstedtben vette egy árverésen 40 aranyért.) 73 más, reformáció korabeli dokumentummal is megtoldotta az ajándékot.

A másik kimagasló ajándékozó Mária Dorotya, János nádor felesége, aki egyházát minden téren, szüntelenül, a legnagyobb áldozatkészséggel támogatta. A könyvtárnak 500 könyvet, a levéltárnak sok értékes kéziratot vásárolt. Utóbbiak között található Luther Mártonnak *A keresztény ember szabadságáról* írott műve, eredeti, sajátkezű kéziratban. Magának, Mária Dorottyának 41 levele is meglelhető a kéziratok között; ezeket Bauhofer Györgynek, az első budavári lelkésznek írta, akit ő választott ki erre a tisztségre, miután a budavári gyülekezetet megalapította.

A 19. század nyolcvanas éveiben készült el a levéltár használhatóságát biztosító, időrendi cédulakatalógus; a 20. század elején pedig Göbi Imre levéltáros rendezte a teljes anyagot, s készítette el azt az időrendi katalógust, melynek első két köteté meg is jelent (1912, 1915). Kéziratban megvan a Göbi-féle katalógusnak a 3. és 4. kötete is, valamint a teljes anyaghoz készült index.

A 16–17. századi dokumentumok között sok a vallási sérelmeket panaszoló folyamodvány. Jellemző a korszakok változására, hogy ezekre eleinte nem jött válasz a királyi hivatalokból, később jött ugyan, de elutasítás, halogatás, semmitmondás; míg végtére érdemleges intézkedésekre is sor került.

1908-ban a levéltár az Üllői útra költözött. Ez idő tájt az ország egyik legrendezettebb, legjobban föltárt, példamutató közgyűjteménye hírének örvendett. 1952-ben megint nagy irat-áramlás indult meg feléje, mert az egyházkerületek száma most már négyről kettőre csökkent, és — ez volt az egyház „nagy romlásának” ideje — ekkor tömegével szüntek meg egyesületek, iskolák, intézmények, hivatalok; valamennyi a levéltárba igyekezett juttatni a megőrzésre érdemes okmányokat.

E nehéz korszakban azonban a szerencsétlenségből is fakadt áldás a levéltár számára. A tuda-

mányos életből politikai okokból elüldözött jeles történettudós, *Mályusz Elemér* lett a levéltáros, és egyszemélyben a könyvtáros is (noha a könyvtár hamarosan elkülönítettett). Mályusz Elemér minden korábbi eredményt meghaladóan gyűjtő, megőrző és kutató helyé tette „menedékét”, és nemcsak a nagyobb vidéki, de a gyülekezeti levéltárakat is bekapcsolta vérkeringésébe. Zettermertő szennvedélyére valóban szükség volt az anyag szüntelen áramlása idején. Szerencsére vele együtt, segítő társaként még egy kiváló tudós töltötte itt „száműzetését”: *Sólyom Jenő* teológiai professzor, akit az állam 1958-tól eltiltott a tanítástól.

Segítség olykor állami intézményektől is jött: az Országos Levéltár restauráló műhelye ingyen vállalta a megnedvesedett papírok javítását; ugyancsak az Országos Levéltár vette mikrofilmre az összes egyházi anyakönyveket 1895-ig. Jól jött a segítség, hiszen a levéltár még a régi jobb időkben is a „templom egere” volt; hol fűtötték, hol nem, hol kapott a levéltáros tiszteletdíjat, hol nem, találoán nevezte magát Kanya Pál a 19. század közepén „a magyar protestantizmus napszámosának”. Az eklézsia mindig szegény volt, mégis gazdag, mert csodálatra késztetően sok megszállottja akadt ennek a rejtett, szerénységet és szorgalmat követelő, de nyilvános sikert nem adó levéltári munkának.

A levéltár iratanyagának kölcsönzése szigorúan tilos. Ezt a tilalmat mindig sikerült betartani, csupán a Luther végrendelettel tetek kivételt, mert azt a jubileumi esztendőben, kiállítási célra mindkét Németország egy-egy múzeuma (Berlin, Nürnberg) megkapta.

Böröcz Enikő hatalmas munkája a Göbi-féle katalógusra és Mályusz Elemér cédula-gyűjteményére épült, némely esetben át tudta venni anyagukat, de az néhol kiegészítésre, átdolgozásra szorult. Később is kerültek a gyűjteménybe kéziratok, és ilyen gyarapodásra a jövőben is lehet számítani. A kötet 1850-nel zárul, későbbi kéziratokat csak akkor ölel fel, ha az azokhoz tartozó előzmény 1850 előtti.

A kötetet névmutató zárja, a katalógus tétel-számaira utaló számokkal. Ezen a névmutatón is érdemes eltűnődni: mennyi, az evangélikus egyházban ma is előforduló névre bukkanunk! Pedig időközben az ország kicsi lett; háborúk, kitelepítések, üldözések, elhurcolások tizedelték a híveket, de a nagy nemzetségeket tömörítő evangélikus családokból — (pl. a ma is sokat emlegetett „gyer-

mekmentő” Szelehó Gábor lelkész ősei) – maradtak utódok, akik nemzedékről nemzedékre adták tovább hitük és áldozatkészségük hagyományát.

BOZÓKY ÉVA

LisztésLászló: Katona József-bibliográfia. Kecskemét, 1992.

Közhelynek számít a megállapítás, hogy a *Bánk bánnak*, illetve – valamivel tágabban fogalmazva – Katona Józsefnek könyvtárnyi szakirodalmava – Katona Józsefnek könyvtárnyi szakirodalmava. Ebből a hatalmas mennyiségből azonban az alapműveket kivéve igen kevés ismeretes a szélesebb szakmai közvélemény előtt. A most megjelent *Katona József-bibliográfia* e téren kínál segítséget, mikor összegyűjtve az érdeklődők kezébe adja a Katona-szakirodalom 2834 tételből álló jegyzékét. A szerkesztő (igen szerényen) az „idő és energia hiányára” hivatkozva írja, hogy nem foglalkozhatott a *Bánk bán* opera előadásaival és annak sajtóvisszhangjaival, hogy hézagos a külföldi szakirodalom, hogy erősen válogatva adja csak közre a Katona-kultuszhoz kapcsolódó rendezvények irodalmát, valamint nem dolgozta fel a Katona-ábrázolásokat. Mindez azonban részben nem is lehetett e bibliográfia feladata, részben pedig a jelzett hiányosság eltörpül a feltárt anyag nagysága mellett. Biztosak vagyunk benne, hogy ha lehet is további hiányosságokat találni (de hát mikor nem lehet egy teljességre törekvő gyűjtés esetén?), ez a bibliográfia használhatóságát nem csökkenti.

Az egyes tételek időrendi sorrendben, évenkénti bontásban következnek egymás után. Az éveken belül először a könyvek, a Katona műveit közlő és a róla szóló könyvek kerülnek sorra, majd a periodikumok közleményei. Az egyes tételek felépítése világos, áttekinthető, még ha nem követi is a könyvtári szabványokat. Sajnos, az anyag jellegéből következően elkerülhetetlen a tételek közötti átfedés (pl. folyóiratcikkek kötetbeli, akár többszöri újraközlése esetén), az egyezésekre azonban egyértelmű utalásrendszer figyelmeztet, megkímélve a kutatót a felesleges utánjárástól. A cikkek végén gyakran találunk annotációt, ezekben azonban nem tudunk felfedezni rendszert, jobbra esetleges, mi kerül megemlítésre és mi nem. Jó megoldásnak tűnik, hogy – ha lehetséges – a szerkesztő utalással kapcsolatot teremtsen egyik jobb kritikai kiadásunk, a *Bánk bán* kritikai kiadás megfelelő helyével.

A bibliográfiát az elengedhetetlen mutató zárja, ami nélkül csak korlátozottan lenne használható a munka. Sajnos éppen ez a mutató a legkevésbé sikerült része a kötetnek. Egyetlen, összesített mutató készült, amely így egyszerre cím-, személynév- és tárgymutató. Legalább ezt a hármat külön kellett volna választani, ami már önmagában is nagy könnyebbséget jelentett volna a használatnak, de elképzelhető lett volna még további bontás is, mert például nem valószínű, hogy aki a *Bánk bán* filológiájára kíváncsi, át akarja tekinteni az előadásokról és feldolgozásokról szóló tételek sorát is. Továbbá ugyancsak megkönnyítené a használatot, ha a mutatóban a tételek a jelenleginél jobban el lennének különítve, nem pedig hasábokba tördelve, folyamatosan sorjázódnak. Ezzel együtt is: a mutatóban megtalálható minden lényeges információ, csak talán többet kell utána keresgélni, mint az feltétlenül szükséges volna.

A *Katona József-bibliográfia* hasznos segédeszköz lesz az irodalom- és színháztörténeti kutatóknak egyaránt, de segítségül szolgál az elsősorban a *Bánk bán* irodalmában nem kutatási céllal eligazodni szándékozók számára is. A kötet a Katona József Megyei Könyvtár, a Katona József Társaság és a Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat kiadásában jelent meg.

DEBRECZENI ATTILA

Saktorová, Helena – Komorová, Klára – Petrenková, Emília – Agnet, Ján: Tlacé 16. storocia vo fondoch Slovenskej národnej knižnice Matice slovenskej. – Opera impressa saeculi XVI, quae in Bibliotheca nationali Slovaca societatis Matica slovenská Martini asservantur. Martin 1993. 462 p.

A régi nyomtatványokkal foglalkozó szakemberek érdeklődése az utóbbi évtizedekben az ősnymtatványokról egyre inkább a 16. századi kiadványok felé fordul. Érvényes ez a szlovák könyvtörténeti kutatásokra is, ahol a szlovákiai központi ősnymtatványkatalógus megjelenése után (Kotvan, Imrich: *Inkunábulý na Slovensku*. Martin 1979.) a 16. századi nyomtatványok regisztrálása és feldolgozása vált a soron következő fontos feladattá. Előzetes felmérések szerint a mai Szlovákia területén különböző közgyűjteményekben mintegy 27 000 olyan kiadvány található, amelyet a 16. században nyomtattak, s ennek csak el-

enyészően kis része került eddig katalógus formában publikálásra (pl. Kotvan, Imrich: *Slaviká XVI. storočia Univerzitej knižnice v Bratislave*. Bratislava, 1981. Smetana, Ján – Telgársky, Jozef: *Katalóg tlači 16. storočia v Čaplovičovej knižnici v Dolnom Kubine*. Martin, 1981.). Ezért üdvözljük örömmel azt a vállalkozást, amelynek célja egységes szempontok szerinti, komplex könyvtörténeti kutatáson alapuló 16. századi országos katalógus létrehozása, s amelynek első reprezentatív kötete látott most napvilágot. A feltárást és a publikálást a „Szlovák könyvkultúra története és szlovák retrospektív nemzeti bibliográfia” tudományos program keretében, a szlovák nemzeti könyvtár, a Matica slovenská módszertani irányításával gyűjteményenként végzik. Az összesített katalógust 15 kötetre tervezik. Az első most megjelenő kötet a turócszentmártoni Matica slovenská törzsszállománnyának 16. századi nyomtatványait írja le. A tervek szerint a 2–4. kötet tartalmazza majd azoknak a kolostori, egyházi és kastélykönyvtáraknak a 16. századi anyagát, amelyek az államosítással „történelmi gyűjtemények” néven a Matica állományába kerültek. Az 5. kötet Közép-Szlovákia egyéb intézményeinek, a 6. kötet a pozsonyi egyetemi könyvtár, a 7. kötet a pozsonyi Szlovák Tudományos Akadémia központi könyvtára, a 8. kötet egyéb pozsonyi könyvtárak, a 9. kötet Nyugat-Szlovákia intézményeinek, a 10. kötet az egykori késmárki lyceumi könyvtár, a 11. kötet a kassai állami tudományos könyvtár és más kassai könyvtárak, a 12. kötet az eperjesi állami tudományos könyvtár és más eperjesi könyvtárak, a 13. kötet a lőcsei könyvtárak, a 14. kötet Kelet-Szlovákia egyéb intézményeinek 16. századi állományát tárja majd fel. A 15. kötet egy összesített címmutatót tartalmaz majd a fenti 14 kötethez.

Kézbevéve a nagyalakú, impozáns kötetet, annak elején kiadós tanulmány olvasható szlovák, angol és német nyelven, amely a 16. századi történelmi és kulturális fejlődést tárgyalja a mai Szlovákia területén. Ismerteti a Matica slovenská könyvtárának rövid történetét, állományának gyarapodását, tematikus áttekintést nyújt a könyvtár 16. századi nyomtatványairól. A katalógus szerzői betűrendben 2009 május 21-én 2179 példányáról ad kimerítő tájékoztatást. A közös történelmi múltból adódóan a katalógus természetesen sok nyelvi, területi és szerzői hungarikumot tartalmaz. A nyelvi mutató 32 magyar nyelvű műről tesz említést, de nyilvánva-

lón több is lehet, hiszen például a szótárak nyelvek szerint nem szerepelnek a mutatóban (pl. 345, 346, 347. stb.) Mintegy 59 RMK II. és 59 RMK III. kategóriába tartozó kötetet találunk a katalógusban.

A tételek beosztása egységes és három részre tagolódik: bibliográfiai leírás, a példányok ismertetése, irodalmi hivatkozás. A bibliográfiai leírás nemzetközi mércével mérve is rendkívül igényes, részletes. Példamutató gondossággal betűhíven, a ligatúrák és abbreviaturák pontos jelölésével teljes terjedelemben közli a címlap szövegét. A címhez hasonlóan betűhíven, a könyvben található sorrendben idézi az impresszumot, gondosan keret zárójellel jelezve, ha az nem a címlapon szerepel. Ezután a könyv méretének és terjedelmének leírása következik, amely azonban némi gondot okoz. Jóllehet a könyv méretét – magasságát és szélességét – cm-ben is megadja, a formátumot nem a papírív összehajtogatásának alapján állapítja meg, hiszen egyaránt 8°-nek minősíti a 12 cm-es és például a 32 cm-es könyvet (8, 24, 85. stb.), 4°-nek a 18 és 44 cm-eset. (pl. 20, 166.). Ezzel eltér a nemzetközi gyakorlattól és adatai ellentmondanak a különböző, általa is idézett bibliográfiáknak, katalógusoknak (Knihopis, Adams, VD 16). A formátum megállapításánál észlelt bizonytalanság elsősorban a gyűjteményes kötetek esetében okoz problémát. A cm méretet – amelyből valamelyest lehet következtetni a formátumra is – csak a kolligatium első darabjánál adja meg, a többinél csak rétet jelöl. Tehát, ha tudni akarjuk a könyv méretét, akkor az első kolligatium leírásához kell lapozni. Ha ez azonban 17. századi nyomtatvány – tehát nem szerepel a katalógusban – a hozzá kötött kiadványok méretét egyáltalán nem tudjuk meg, hiszen a megadott rétnagyság nem ad megbízható tájékoztatást (pl. 33. tétel). Ugyancsak némi következetlenséget lehet látni a terjedelem leírásánál is. Füzetjelzést csak akkor közöl, ha a kötetnek nincs levél vagy lapszámozása. Csonka példányok esetében többnyire csak a meglévő levelek kollációját írja le, a teljes terjedelmet még irodalom alapján sem adja meg (pl. 21, 29, 202). Arra is van példa, hogy külön kollációban közli a meglévő füzeteket és külön a hiányzókat, az igazi gond azonban az, hogy nem tesz különbséget a füzet (pl. a⁶) és egyetlen levél (pl. a₆) jelölése között (pl. 929. tétel). Az egyébként rendkívül részletes bibliográfiai leírást a nyomtatvány grafikai kiállításának jellemzése teszi

még teljesebbé, amely kitér a könyv díszítőelemeire, annak technikájára, motívumaira. Az ilyen apró részletekre is kiterjedő feltárára alig van példa a 16. századi katalógusokban.

A katalógus tételeinek második része a példányok egyedi, beható ismertetése. Ide tartozik a kötések jellemzése, amely magába foglalja a történeti kötések stílusának, anyagának és díszítőelemeinek a leírását, a kötés datálása azonban sajnos hiányzik. Külön egységként szerepel az egyes példányokban található kézírásos possesssor-bejegyzések, ex-librisek, bélyegzők leírása, s ez könyvtártörténeti szempontból különösen kimagasló értéke a katalógusnak. Itt is hiányoljuk azonban, hogy a datálatlan bejegyzések korát az íráskép alapján a szerző nem kötötte legalább évszázadhoz.

A tételleírást bibliográfiai hivatkozás zárja. Racionális gazdaságossággal mindenhol csak egyetlen forrást idéz, sajnálatos viszont, hogy nem következetesen használja a korszerű irodalmat. Több esetben a semmi információs többletet nem nyújtó, kétszáz éves Panzer-féle bibliográfiára hivatkozik, pedig a tétel megtalálható – az egyébként általa is gyakran idézett – Adams katalógusában vagy a VD 16-ban. (pl. 56, 132, 451. stb.) A hagenai, strassburgi vagy Luther-kiadványoknál sem fordul minden esetben Benzing alapvető bibliográfiáihoz. (pl. 1212, 1784, 1221. stb.)

A katalógusban közölt óriási adattömeg többsikű feltárását a csaknem száz oldal terjedelmű hétféle mutató biztosítja. Ezek a következők: névmutató a címlapon található további szerzőkről, a nyomdászok és kiadók mutatója, az egykori tulajdonosok mutatója, időrendi mutató, nyelvi mutató, személynévmutató a könyvben található bevezetőkről és ajánlásokról, végül az anonym művek mutatója. Ezek közül különösen a nyomdahelyek és kiadók mutatója hangsúlyos, amelyben nemcsak a köteten belüli tételszámra történik utalás, hanem rövidített címléírás is szerepel. A nyomdászokat és kiadókat betűrendben sorolja fel, kiadványaikról időrendben ad áttekintést. A kiadásban szerepet vállaló társra is többnyire felhívja a figyelmet, néhány pontatlanság azonban sajnálatosan becsúszott (pl. 184. tétel: nem Arnold Birckmannról, hanem örököseiről van szó, és nem szerepel a mutatóban a társ, Amatus Tavernerius neve; 1371. tétel: hiányzik Johannes Paep budai kiadó neve; 1596. tétel: elmaradt a mutatóban Lucas

Alantsee neve, stb.). Minthogy a kiadványokat egyszer a nyomdász, máskor a kiadó neve alatt sorolja fel, a gondos utalozás ellenére sem lesz teljes róluk a kép. Az is előfordul, hogy bizonyos kiadók csak utaló szinten szerepelnek a mutatóban (pl. Venetia alatt Jacobus Schaller, Urban Kaym, Johannes Paep budai kiadók).

Kultúrtörténeti szempontból ugyancsak rendkívül fontos és érdekes az egykori könyvtulajdonosok mutatója. A sok száz személy, intézmény és helység nevét tartalmazó jegyzék valóságos kincseshánya a történelmi Magyarország könyvtörténetével foglalkozók számára. Megtaláljuk itt Oláh Miklós, Henckel János, I. Rákóczi Ferenc, Bethlen Gábor nevét, de ide került Thurzó György, Mossóczy Zakariás, Nicasius Ellebodius könyvtárának egy része is. A mai Magyarország területéről is sok könyv eljutott a Maticába, például Sopronból, Gyöngyösről, Pannonhalmáról.

Végül szólnunk kell a kötet reprezentatív nyomdai kiállításáról is. A jó papíron, szép betűkkel, izléses szedéssel és díszítéssel megjelentetett könyv külleme is rendkívül vonzó.

A fenti ismertetés során néhány módszertani észrevételt tettünk, nem annyira kritizáló szándékkal, mint inkább az elgondolkoztatás céljából, esetleg megvitatásra ajánlva a további kötetek szerkesztésénél. Mindent összefoglalva ugyanis nagy elismeréssel és köszönettel tartozunk az összeállítóknak a szlovák 16. századi országos katalógus első kötetének megjelenéséért. A szakemberek széles köre forgathatja nagy haszonnal Magyarországon is, hiszen a könyvkultúra sok részletére derít fényt a mai két ország közös múltjából. A katalógus ugyanakkor nemzetközileg is értékes hozzájárulás a 16. századi nyomtatványok áttekintésére irányuló általános törekvéshez. Ilyen nagyságrendű állománynak a példányok egyedi sajátosságait ilyen mélységig figyelembe vevő feltárása és kötetben való publikálása eddig szinte egyedülálló a Kárpát-medence országában. Őszintén kívánjuk, hogy a további kötetek is mielőbb napvilágot lássanak.

VELENCZEI KATALIN

Viliam Čičaj: Bányavárosi könyvkultúra a XVI–XVIII. században (Besztercebánya, Körmöcbánya, Selmechbánya). (Ford.: AWTA-LA Zsuzsa. Szerk.: CSÁSZTVAY Tünde, MONOK

István). Szeged, 1993. (Olvasmánytörténeti dolgozatok IV. Szerk.: MONOK István). 142 p.

Viliam Čičaj magyar fordításban most megjelent munkája szerepel ugyan abban a felsorolásban, amelyet Szelestei N. László e folyóirat 1993. 2. számában a szegedi „Keserű-iskola” tevékenységének összefoglaló értékelése után a kutatócsoport eddig megjelent, valamint előkészületben lévő köteteiről közreadott, a szlovák kutató olvasmánytörténeti kutatási eredményeire azonban célszerű önálló ismertetésben is felhívni a figyelmet. Könyve ugyanis olyan forrásanyagról nyújt áttekintést, amely jelentősen hozzájárul a Kárpát-medencében élő népek 16–18. századi könyvkultúrájának megismeréséhez és szociológiai szempontból is értékes adalékokat közöl.

Monok István a kötet előszavában utal a mű magyar fordításának szerkesztésekor felmerült problémákra és indokolja, hogy a szerző szövegén mit miért, vagy miért nem változtatott. Maga a mű – elsősorban végrendeletek és hagyatéki könyvjegyzékek alapján – három bányaváros magánkönyvtárait elemzi sokoldalúan, századok szerinti tagolásban.

A gyűjtemények nagyság szerinti áttekintéséből kitűnik, hogy a 16. században Selmecebányán volt a legtöbb és egyben a legnagyobb állományú magánkönyvtár. Ugyanebből a századból Besztercebányáról 4, Kőrmöcbányáról 9 gyűjteményt sikerült a szerzőnek felkutatnia. Változott ez az arány a 17. században. E korszakból ugyanis Besztercebányáról 150, Selmecebányáról 71, Kőrmöcbányáról pedig 29 magángyűjtemény állománya alapján történhetett az elemzés.

A könyvtulajdonosok között itt is szép számmal szerepelnek a hagyományos értelmiségiek (papok, tanárok, városi közigazgatási alkalmazottak), de már többségben vannak a bányavárosok speciális értelmiségi rétegének a képviselői: a bányász kamarai alkalmazottak, bányászati kitermelők; a 17. század második felétől kezdve pedig egyre több kereskedő, iparos-kézműves is kisebb-nagyobb könyvgyűjteménnyel rendelkezett.

Kitűnően tájékoztat a könyvtulajdonosok szociológiai megoszlásáról és gyűjteményeik nagyságáról a 36–49. lapon közölt I. számú táblázat. Ez ugyanis az 1536–1755 közötti időszakból kronológiai rendben sorolja fel előbb a selmecebányai, majd a kőrmöcbányai és besztercebányai könyvbirtokosok nevét, foglalkozását, könyveik és kö-

teteik számát, valamint a gyűjteményeik nyelvi és tematikus összetételét. Besztercebányával kapcsolatban a szerző külön is felhívja a figyelmet arra, hogy a 17. században milyen sok kézműves birtokolt legalább egy-két kötetet. Felsorolásában szerepel 6 mészáros, 4 aranyműves és lakatos, 3 szabó és pék, 2 trombitás, készcsész, üveges, kovács, szűcs, cipész, továbbá asztalos, cinező, festő, fűrdömester, gombkötő, kádár, orgonakészítő, puskakészítő, szíjgyártó és tímár. Johann Rettlich kovács például a 18. század első felében 101 könyvet mondhatott magáénak.

Hogy nemcsak Besztercebányán, hanem környékén is hasonló volt a helyzet, azt meggyőzően tanúsítja a szegedi kutatócsoport kiadásában megjelent *Könyvtártörténeti Füzetek* IV. kötete (Szeged, 1985), amely több mint 20 besztercei iparos, kézműves könyveiről nyújt tematikus áttekintést. Fontosak a Viliam Čičaj által most közölt adatok azért is, mert az alföldi és a dunántúli városok közül hasonló társadalmi rétegek ilyen nagy számú magángyűjteményéről szinte csak Sopronból maradtak fenn hiteles adatok.

A kötet következő két fejezete a magángyűjtemények nyelvi összetételéről és a könyvek beszerzési módjáról nyújt összefoglaló áttekintést. A három tárgyalt város lakosainak eltérő műveltségi szintjét is jelzi, hogy Selmecebányán és Besztercebányán a latin könyvek több, mint 50%-ban, a német nyelvű művek pedig kb. 33–35%-ban szerepelnek a gyűjteményekben. Kőrmöcbányán az arány csaknem fordított. Mindhárom városban a legtöbb könyv külföldről került a tulajdonosokhoz.

A hazai kisebb gyűjteményekhez hasonlóan a bányavárosi szerényebb magángyűjteményekben is a vallási és a homiletikai művek igen magas arányszámot képviselnek. A tudományos munkák között a történeti, földrajzi, jogi és természettudományi könyvek dominálnak. Selmecebányán és Kőrmöcbányán a bányászat korszerű szinten tartásában érdekeltek érthetően beszerezték a külföldi bányászati szakkönyveket. Sokkal kevesebb bányászatra vonatkozó kötet szerepel viszont az inkább kereskedelemmel és kézműiparral foglalkozó besztercebányai polgárok jegyzékeiben.

A könyv utolsó fejezete összefoglalóan nyújt áttekintést arról, hogy milyen fontos szerepet töltött be a könyv a bányavárosi polgárok életében. E területen régóta kialakult, eléggé fejlett iskolaszisztem biztosította az alapvető, majd a külföldi

egyetemrejutáshoz szükséges ismeretek elsajátítását és számos intézményi könyvtár a további művelődési lehetőségeket. Ez utóbbi könyvtárak – többnyire speciális – állományánál azonban jobban tájékozotnak a lakosok olvasmányigényeiről azok a tudományos és világi művek, amelyek fennmaradt könyvjegyzékeikben szerepelnek.

E rövid áttekintésből is megállapítható, hogy Viliam Čičaj munkája hasznos ismereteket közvetít a magyar művelődés- és olvasmánytörténeti kutatás számára is. A nagy mennyiségű végrendelet és hagyatéki könyvjegyzék felkutatásáért és sokoldalú elemzéséért köszönet illeti a szerzőt. Hasonlóképpen mindazokat, akik a mű magyar nyelvű kiadásában közreműködtek. Érdemes és igen hasznos lenne legalább a jelentősebb magángyűjtők könyvjegyzékeinek a szövegét is kiadni. E forrásanyag alapján ugyanis a cím szerint is ismert művek is tájékozathatnának, hogy milyen gyorsan jutottak el e városokba az új szellemi áramlatok és tudományos munkák, továbbá, hogy ki milyen könyveket szerzett be magának hitéleti, általános művelődési, szakmai tájékozódási, vagy szórakozási célokból.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Graff, Theodor: Bibliographia Widmanstadiana. Die Druckwerke der Grazer Offizin Widmanstetter 1586–1805. Graz, 1993. Steiermärkische Landesbibliothek. 734 p. – 30 cm.

A Magyarországgal határos területeken már közvetlenül Mohácsot követően készültek külföldön hazánk számára könyvek: az első magyar nyelvűek Krakóban (1527-től) és Bécsben (1536-tól). A lengyel főváros jelentősége e téren hamarosan háttérbe szorult, ezzel szemben a császárvárosé évszázadokon át fontos nyomdahely maradt számunkra. A Habsburgok örökös tartományai közül a hazánkkal szomszédos Krajna (Szlovénia) és Stájerország (Steiermark) fővárosában Laibachban (Ljubljana) és Grazban alakultak nyomdák a 16. század harmadik negyedében. Az ottani, akkor protestáns rendek támogatásával Joannes Manlius 1575-től 1580-ig dolgozott a mai szlovéniai fővárosban, de ekkor az ott mindinkább fokozódó ellenreformáció elől Magyarországra kényszerült áttelepülni, és itt magát a protestáns főurak védelme alá helyezni. Grazban 1559-től ugyancsak pro-

testáns nyomdászok tevékenykedtek: 1559–1562 Alexander Leopold, 1562–1575 Andreas Franck, 1563–1578 Zacharias Bartsch, 1579–1599 Hans Schmidt (= Joannes Faber).

A stájer fővárosban Károly főherceg 1585-ben egyetemet alapított, amelyet a jezsuitákra bízott. Ez lett azutáni itteni ellenreformáció fellegvára. Felismerve a nyomtatás nagy jelentőségét, az egyetem részére megbízhatóan katolikus nyomdászt is biztosított a Münchenből hazahívott szakember, Georg Widmanstetter személyében. Protestáns ellenlábasa, Hans Schmidt 1599-től már nem tevékenykedett, így Widmanstetter, ill. utódai ettől kezdve egészen II. József uralkodásának elejéig (1781) Graz egyetlen nyomdásza voltak. Műhelyüknek termékeiről állítottak össze bibliográfiát Theodor Graff, a helyi Landesbibliothek most nyugalomba vonult vezetője. A több mint két évszázadból nem kevesebb, mint 2764 különböző nyomdaterméket regisztrál ez a hatalmas és szép kivitelű összeállítás. Közöttük Magyarország számára fontos és érdekes kiadványok egész sora található. Különösen a 16. század végén és a 17. század elején látott e műhelyben több hazai szerző tollából származó kiadvány is napvilágot. Az ellenreformáció itteni tevékenységébe több hazánk fia is bekapcsolódott (pl. Forró György). Közülük kiemelkedett Pázmány Péter, akinek itteni, 1597–1600 közötti, oktatói tevékenységének nyomát több, nyomtatásban közreadott vizsgatétele is megőrizte (vö. *Magyar Könyvszemle* 1978. 187–192.). De Pázmány Grazból történt távozását követően több magyar nyelvű könyvét is Widmanstetter műhelyében készítette (RMNy 933, 945, 961, 980.), amíg csak Forgách Ferenc érsek 1610-ben nem rendeztette a pozsonyi nyomdát. Itt jegyezhető meg, hogy Graff bibliográfiájába nem került bele ezek sorából az utolsó, mert az közérthető impresszum helyett csupán a „G. S. P. G. V. T. A.” betűket hordozza a címlap alján, ami a „Graecii Styriae Per Georgium Widmanstedium Typographum Anno” szavak rövidítése (RMNy 980).

Már az eddigiek is jól megvilágítják, hogy magyar szempontból milyen jelentős a grazi Widmanstetter-féle nyomda tevékenysége. Graff bibliográfiája az eddig ismerteken kívül egész sor további kiadványt is feltár, amelyek hazai szerzők munkáit tartalmazzák: 18, 50, 51, 65, 122, 187, 201, 204, 205 stb. számúak. Igazi kincsébánya tehát ez a kötet a RMK III. további kiegészítéséhez.

Külön figyelmet érdemel Graff bibliográfiájának módszertani megoldása. A szerző hallatlan szerénységgel saját szövegezésben gyakorlatilag szinte semmit sem közöl, még címléírást sem! Ezzel szemben az ismertetésre kerülő nyomtatványokra vonatkozó minden lényeges adatot közread. Az egymást időrendben követő tételek a sorszám mellett feltüntetik a kiadvány méretét mm-ben, terjedelmét, lelőhelyét (jelzettel együtt), valamint a legfontosabb szakirodalmi hivatkozásokat. Mindezt valamennyi tételnél a címlap reprodukciója alatt olvasható, ahol az esetleges függelék rövid megjelölése, a rézmetszetek száma és vésőik neve, valamint szükség szerint további fontos kiegészítő adatok találhatók.

Miután minden kiadvány ismertetése konkrét példányra támaszkodik – mindenek előtt a címlap már említett reprodukciójával – a bibliográfia rendkívül megbízható. Nyoma sincs a sok más hasonló összeállításban nem ritkán fellelhető ún. bibliográfiai fantomoknak, amelyek a szakirodalomban valaki által a múltban elkövetett hibának kritikátlan átvételéből származnak.

Az időrendi felépítés igen megfelelő az ilyen nyomdai bibliográfia esetében, hiszen ennek alapján jól nyomon lehet követni a műhely életét. A címlapok fényképei ezt különösen segítik. Az évszám nélküli közreadott művek az időrend végén állnak, számuk 148, vagyis alig több mint öt százalék. Ezt követi a lelőhelyek, a szakirodalom, a személynévek, a helynévek és a szakok jegyzéke. A hiányzó címléírást hivatottak ezek a mutatók pótolni: az esetek túlnyomó többségében eredménnyel. A helynév és a szakmutató zömében még jóval túl is mutat a címléírások szokásos adatain, így igen értékes többlet-tájékoztatót biztosít. A kötet használójában felmerülhet a gondolat, hogy vajon nem lett volna hasznos e kiváló bibliográfiához hasznos címmutatót is összeállítani. Ennek segítségével a szerző nevét fel nem tüntető munkák felett is lehetett volna bizonyos fokú áttekintést nyerni. Közülük nem egy magyar személy akad: pl. egyedül Hevesi Gábertől legalább négy is: 752. sz. = RMK III. 3287, – 758. sz. = RMK III. 3347, – 761. sz. = RMK III. 3345, – 764. sz. = RMK III. 3346.

A címlapok olvasása és a nagy hozzáértéssel összeállított mutatók átnézése alapján seregnyi további magyar vonatkozásra lehet akadni Graff elsőrangú bibliográfiájában. Közreadása igen jelentős segítség a régi grazi nyomtatványok közötti tá-

jékozódásban. Módszertani szempontból is több hasznos tanulságot lehet levonni a régi nyomtatványok elemző feltárásához. A kötet megjelenését őszinte örömmel üdvözlő tehát mindenki, aki Graz közvetlen és távolabbi környékének 16–18. századi történetével bármely szempontból is foglalkozik.

BORSA GEDEON

Friedhilde Krause – Rolf Volkmann: Max Joseph Husung. Porträt eines bedeutenden Einbandforschers und Bibliophilen. Hannover, 1993. (Kleine historische Reihe Band 5 der Zeitschrift Laurentius – Von Menschen, Büchern und Bibliotheken. Kiad. Raimund Dehmlow.)

Egy tragikus sorsú német tudós életútját és tudományos munkásságát ismerteti ez a 80 lapos kiadvány, amellyel a szerzők nyilvánvalóan elégteltelt is kívántak szolgáltatni Max Joseph Husungnak. Annak a tudósnak, aki a magyar nyomdászattörténet számára fontos adatokat tárt fel a kolozsvári Hoffgreff-Heltai nyomda első illusztrátoráról, Jacob Lucius Transylvanusról. Husung hívta fel ugyanis a figyelmet arra a Gutenberg-Jahrbuch 1940. és 1941. kötetében, hogy Jakob Lucius Helmstedtben rendszeresen foglalkozott könyvdíszek kliséiről történő sokszorosításával. Ő közölte az erre vonatkozó hiteles dokumentumot is: azt a szerződést, amelyet 1588-ban Bogislaw pommerániai herceg kötött Luciuszal. E szerződésből egyértelműen kitűnik, hogy Lucius a barthi *Biblia* kiadásához nem dúcok, hanem klisék szállítására kötelezte magát. A korai kolozsvári könyvdíszek feldolgozása óta tudjuk azonban azt is, hogy Lucius nemcsak 1588-ban, hanem már 1560 előtt foglalkozott könyvdíszek kliséiről történő sokszorosításával. A kisméretű kolozsvári iniciálékat ugyanis 1560-tól kezdve számos külföldi nyomdában teljesen azonos formában használták. Husung említett két publikációjából azonban más következtetések is adódtak a nyomdászattörténet kutatói számára. Nyilvánvalóvá vált ugyanis, hogy már a 16. századi és még inkább a későbbi iniciálék és záródíszek jelentős része nem tekinthető az egyes nyomdák sajátos könyvdíszének s következésképpen nem vehető figyelembe az impresszum nélküli nyomtatványok nyomdájának meghatározásakor.

A Husungról most megjelent *Porträt* első fejezete – valamint 19 fénykép, illetve dokumentum-másolat – a neves kötetéstörténeti kutató életével

és tudományos munkásságával ismerteti meg az olvasót. 1882. november 16-án Zerbstben született. Helmstedti gimnáziumi évei után 1905–1912 között a münsteri, berlini és a greifswaldi egyetemen klasszika-filológia és történelem szakon végzett tanulmányait. 1914. augusztus 20-tól a göttingeni, 1915. április 1-től a münsteri Egyetemi Könyvtárban, 1922. április 1-től a berlini Preußische Staatsbibliothekben dolgozott. Ez utóbbi szolgálati helyén előbb az ősnymtatványok világkatalógusa, a *Gesamtkatalog der Wiegendrucke* szerkesztőségének munkatársa, majd 1927-től annak vezetője volt. 1933 szeptemberében politikai okokból állásából elbocsátották, mint a nemzeti mozgalom ellenségét, aki egy alkalommal úgy nyilatkozott, hogy a Reichstagot nem a kommunisták, hanem mások gyújtották fel.

A Preußische Staatsbibliothek akkori főigazgatója, Hugo Andres Krüss tudatában volt annak, hogy intézménye és a GW szerkesztősége Husung elbocsátásával egy külföldön is elismert ősnymtatvány- és kötetstörténeti kutatót veszít el. Közben is járt büntetése enyhítése érdekében, de kezdeményezése nem járt sikerrel. 1942 júliusában pedig ahhoz kérte a minisztérium jóváhagyását, hogy Husung részt vehessen Fritz Milkau *Handbuch der Bibliothekswissenschaft* című alapvető műve átdolgozásában a második, bővített kiadás számára. Ez a kérése is hiábavalónak bizonyult. Husung 1944-ben meghalt. Az említett *Handbuch* új kiadása pedig csak 1952-ben került a közönség elé. Ebben megjelent ugyan Husung neve alatt a *Handbuch* első kiadásában *Geschichte des Bucheinbandes* címmel publikált tanulmánya, de nem az ő, hanem Friedrich Adolf Schmidt-Künsemüller átdolgozásában.

A tanulmány Husung életútjának ismertetése során számos olyan nyilatkozatot közöl, amely egyértelműen tanúsítja, hogy Husung tudományos felkészültségét és eredményeit egykori felettesei felismerték és méltányolták. Elbocsátása után életkörülményei és publikációs lehetőségei alapvetően megváltoztak. Helmstedtbe visszavonulva is folytatta tudományos kutatásait, de eredményei publikálását több rangos szakfolyóirat – köztük a *Zentralblatt für Bibliothekswesen* – sem vállalta. Így 1933 után írt 72 munkájának több mint a fele a *Sankt Wiborada* című, könyvbarátok számára kiadott évkönyvben jelent meg. A *Gutenberg-*

Jahrbuch és az *Archiv für Buchbinderei* azonban továbbra is közölte tanulmányait, cikkeit.

A továbbiakban a tanulmány Husung főbb kutatási témáit ismerteti, kiemelve kötetstörténeti munkáinak, valamint a Helmstedt városára, egyetemére és tudósaira vonatkozó tanulmányainak jelentőségét. A kiadvány 27–49. lapig terjedő fejezete Husung műveinek bibliográfiáját, összesen 188 publikációját közli. Mivel korai és elbocsátása utáni munkái közül sok Magyarországon kevésbé ismert folyóiratban jelent meg, a bibliográfia kitűnő segítséget nyújt a könyvtörténet és művelődéstörténet hazai kutatói számára.

Az utóbbi években két rangos lexikon – a *Lexikon deutscher wissenschaftlicher Bibliothekare 1925–1980*. Frankfurt a/M., 1985., valamint a *Lexikon des gesamten Buchwesens*. 2. Aufl. Bd. 3. Stuttgart, 1991. – közölt összefoglaló értékelést Husung munkásságáról. Életéről és sokoldalú könyvtörténeti kutatásairól és eredményeiről azonban e kötetben jelent meg az első részletes tájékoztatás. Köszönet illeti ezért a berlini és helmstedti szerzőket, akik e két városban a rá vonatkozó dokumentumokat felkutatták, műveinek bibliográfiájával pedig számos, külföldön kevésbé ismert tanulmányára hívták fel a figyelmet.

SOLTÉSZ ZOLTÁNNÉ

Vekene, Emil van der: *Bibliographie der Jahre 1961–1992*. Hürtgewald 1993. 122. l.

A kiadvány a neves luxemburgi bibliográfus, Emil van der Vekene hatvanadik születésnapja alkalmával foglalja össze életútját és tudományos teljesítményét. A 215 tételes bibliográfia tükrében mutatja be önálló kiadványait, cikkeit, beszámolóit, ismertetéseit és előadásait. Eredményekben gazdag életút bontakozik ki e jegyzékből. A szerző nem ismeretlen a *Magyar Könyvszemle* olvasói előtt, hiszen egyik jelentős kiadványának, a luxemburgi nemzeti könyvtár ősnymtatványai katalógusának bemutatására korábban e folyóirat hasábjain került sor (1974. 206–207.). Már ott hivatkozás történt Veken több, korábban napvilágot látott és nemzetközileg is jelentős kiadványára. Azóta ezek sora továbbiakkal bővült. Teljes felsorolásuk helyett csak a legjelentősebb monográfiák kiemelésére kell szorítkozni: *Caspar Hochfeder, ein europäischer Drucker des 15. und 16. Jahrhun-*

derts. (Baden-Baden, 1974. 323. l.), *Les cartes géographiques du Duché de Luxembourg, éditées aux XVIe, XVIIe et XVIIIe siècles.* (Luxemburg, 1975. XVI, 301 l. — 2. jav. kiad.: 1980. XX, 391 l.), *Les plans de la ville et forteresse de Luxembourg, édités de 1581 à 1867.* (Luxemburg, 1976. XX, 251 l.), *Bibliotheca historiae Sanctae Inquisitionis. I–III.* (Vaduz, 1982–92.), *Bernhard von Luxemburg, um 1460–1535.* (Hürtgenwald, 1985. 61. l.), *L'ex libris luxembourgeois.* (Niederanven, 1986. 207 l.) stb.

Nem kerülhetek bele a fenti, szűkített felsorolásba azok az igen értékes, nagy szakértelmet tükröző és nem egyszer igen terjedelmes kiállítási katalógusok, amelyeket a neves luxemburgi szakember írt. Ez a műfaj különösen értékelendő, mert számos gondosan megrendezett, pompás kiállítás megörökítése — sajnálatos módon különösen hazánkban — elmarad, így szinte minden maradandó

emlék nélkül csupán káprázatos tűzijáték módjára nem hagy nyomot az utókor számára. A most ismertetésre kerülő és bibliofil igényességgel előállított kiadványban olvasható még Vekene 1977-ben tartott egyik előadásának szövege *Bibliophilie und Bibliographia* címmel, amely időszerűségéből a mai napig semmit sem veszített.

Jól érzékelhető már egyedül a fenti címjegyzék alapján is, hogy Vekene, mint a luxemburgi nemzeti könyvtár régi és ritka kiadványainak gondozója, egyrészt szülőföldje múltjával kapcsolatos témák szakszerű bibliográfiai feldolgozásával, másrészt nemzetközi témák hasonló jellegű gondozásával vívott ki magának általános és széleskörű elismerést. Luxemburg területére nézve ugyan kis ország, de nagy bibliográfusa van!

BORSA GEDEON

A kiadásért felel az Argumentum Kiadó igazgatója
Szedte az Argumentum Kft.
Megjelent 11,2 A/5 ív terjedelemben
HU ISSN 0025-0171
Nyomta az Argumentum Kiadó nyomdaüzeme
Felelős vezető: Marinescu Miklós
Számítógépes szerkesztés: Köves Gabriella

TARTALOM

<i>Erdő Péter</i> : A középkori oficiális bíráskodás írott emlékei Lengyelországban és Magyarországon	117
<i>Knapp Éva</i> : Gilgengart. Egy német nyelvű imádságoskönyv a 16. század elejéről	130
<i>V. Ecsedy Judit</i> : Cirill betűs könyvnyomtatás a 17. századi Erdélyben	155
<i>Schramm, Peter Hans</i> : Elektronische Datenverarbeitung und das alte Buch	177

KÖZLEMÉNYEK

<i>Balogh, Tamás</i> : Das „Horologium sapientiae” als „allegoria in factis”	184
<i>Borsa Gedeon</i> : Magyarország számára nyomott naptárak a Mohács előtti évekből	187
<i>Szelestei N. László</i> : Művelődéstörténeti források a Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár Kézirat-tárában	193
<i>Haiman György</i> : Régi magyar könyvek kettős, áttördelt kiadásai	198
<i>Sebestyén Mihály</i> : Maksai Öse Péter – gyulafehérvári rektor	203
<i>Kókay György</i> : A „Fanni hagyományai” forrásaihoz	207
<i>Enyedi Sándor</i> : Bethlen Imre levelei Aranka Györgyhez	209
<i>Gyenes Imre</i> : A kormány befolyása a politikai sajtóra Zalaegerszezen az 1930-as években	216

FIGYELŐ

<i>Kókay György</i> : V. Windisch Éva (1926–1993)	222
<i>Németh S. Katalin</i> : Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve	223
<i>Bogoly József Ágoston</i> : Az „MTA Könyvtárának Közleményei” újabb köteteiről	225
<i>Szilágyi Imre</i> : A szlovén iskolamúzeum évkönyvei	228

SZEMLE

Segesváry Viktor: A Ráday Könyvtár 18. századi története. Bp. 1992. (<i>Hopp Lajos</i>)	230
Piaristák Magyarországon 1642–1992. Szerk. Holl Béla Bp. 1992. (<i>Varga Imre</i>)	232
Az Evangélikus Országos Könyvtár kéziratkatalógusa Bp. 1993. (<i>Bozóky Éva</i>)	233
Lisztes László: Katona József bibliográfia. Kecskemét, 1992. (<i>Debreczeni Attila</i>)	235
Saktorová, H. – Komorová, K. – Petranková, E. – Agnet, Ján: Tlacc 16. storocia vo fondoch Slovenskej narodnej kiniznice Matice Slovenskej. Martin, 1993. (<i>Velencei Katalin</i>)	235
Viliam Čičaj: Bányavárosi könyvkultúra a 16–18. században. Szeged, 1993. (<i>Soltész Zoltánné</i>) .	237
Graff, Theodor: Bibliographie Widmanstadiana. Graz, 1993. (<i>Borsa Gedeon</i>)	239
Friedhilde Krause Rolf Volkmann: Max Josef Husung. Hannover, 1993. (<i>Soltész Zoltánné</i>) ...	240
Vekene, Emil van: Bibliographie der Jahre 1961–1992. Hürtgewald, 1993. (<i>Borsa Gedeon</i>) ...	241

SOMMAIRE

<i>Erdő, Péter</i> : Les monuments écrits de la juridiction officielle en Pologne et en Hongrie	117
<i>Knapp, Éva</i> : Gilgengart. Un livre d'heures de langue allemande du début du XVI ^e siècle	130
<i>V. Ecsedy, Judit</i> : L'imprimerie cyrillique en Transylvanie au XVII ^e siècle	155
<i>Schramm, Peter Hans</i> : Elektronische Datenverarbeitung und das alte Buch	177

CONTRIBUTIONS HISTORIQUES

<i>Balogh, Tamás</i> : Das „Horologium sapientiae” als „allegoria in factis”	184
<i>Borsa, Gedeon</i> : Calendriers imprimés pour la Hongrie aux années d'avant Mohács	187
<i>Szelestei, N. László</i> : Quelques sources de l'histoire de la civilisation dans le département des manuscrits de la Bibliothèque de la Cathédrale de Kalocsa	193
<i>Haiman, György</i> : Les éditions doubles, mises en pages de nouveau, de quelques livres hongrois anciens	198
<i>Sebestyén, Mihály</i> : Péter Maksai Öse – recteur de Gyulafehérvár	203
<i>Kókay, György</i> : Kármán, Fanni et l'Allgemeine Literatur Zeitung	207
<i>Enyedí, Sándor</i> : Les lettres d'Imre Bethlen à György Aranka	209
<i>Gyenes, Imre</i> : L'influence du gouvernement sur la presse politique à Zalaegerszeg aux années 1930	216

CRONIQUE

<i>Kókay, György</i> : Éva V. Windisch (1926–1993)	222
<i>Németh, S. Katalin</i> : L'Annuaire de la Bibliothèque Nationale Széchényi. 1989–1985. Bp. 1992.	223
<i>Bogoly, József Ágoston</i> : Les nouvelles publications de la Bibliothèque de l'Académie Hongroise des Sciences	225
<i>Szilágyi, Imre</i> : Les annuaires du musée d'école slovène	228

REVUE

Segesváry, Viktor: L'histoire de la Bibliothèque Ráday au XVIII ^e siècle. – Bp. 1992. (<i>Hopp, Lajos</i>)	230
Les piaristes en Hongrie de 1642 à 1992. Réd. par Béla Holl. Bp. 1992. (<i>Varga, Imre</i>)	232
La catalogue des manuscrits de la Bibliothèque de l'Eglise Évangélique (<i>Bozóky, Éva</i>)	233
Lisztes, László: La bibliographie de József Katona. Kecskemét, 1992. (<i>Debreczeni, Attila</i>)	235
Saktorová, H. – Komorová, K. – Petranková, E. – Agnet, Ján: Tlač 16. storočia vo fondoch Slovenskej narodnej knižnice Maticice Slovenskej. Martin, 1993. (<i>Velencei, Katalin</i>)	235
Viliam Čičaj: Bányavárosi könyvkultúra a 16–18. században. (La culture du livre des villes minières aux XVI ^e –XVIII ^e siècles.) Szeged, 1993. (<i>Soltész, Elisabeth</i>)	237
Graff, Theodor: Bibliographie Widmanstadiana. Graz, 1993. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	239
Friedhilde Krause Rolf Volkmann: Max Josef Husung. Hannover, 1993. (<i>Soltész, Elisabeth</i>)	240
Vekene, Emil van: Bibliographie der Jahre 1961–1992. Hürtgewald, 1993. (<i>Borsa, Gedeon</i>)	241